

ВИДОВЕ УСЛОВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Руселина Ницолова

На условните изречения в българската граматична литература е обърнато по-голямо внимание, отколкото на други видове подчинени изречения. Проучени са употребите на съюзите (А. Т.-Балан¹), на времената и наклоненията в главното и условното изречение (Ю. Трифонов², Л. Андрейчин³, Ю. Маслов⁴, В. Станков⁵), отбелязани са някои разновидности на условните изречения (Л. Андрейчин⁶, К. Попов⁷) и др.

Подчинените условни изречения обикновено се дефинират като вид обстоятелствени изречения, които поясняват „при какви условия ще стане онова, за което се говори в главното изречение“⁸. Те се свързват с главните изречения със съюзите *ако, да, ако ли, ли, в случай че* и *при условие че*. Последните две съчетания в българския книжовен език вече са до голяма степен граматизирани.

Въпросът за съществуването на безсъюзни условни изречения се нуждае от специално разглеждане — необходимо е да се установи дали тези изречения имат специфични синтактични особености, по които да се различават от останалите безсъюзни изречения. Ако такива особености не съществуват, не би било оправдано само въз основа на смисловите отношения между предикативните единици (отношения, които често са доста недиференцирани и могат да получат различно тълкуване) да се разглеждат тези безсъюзни изречения като условни.

¹ А. Теодоров-Балан, *Нова българска граматика*, София, 1940, стр. 348—354 и др.

² Юр. Трифонов, Синтактични бележки за съединението на миналото действително причастие с глагол *сѣм* в новобългарския език, *Пер. сп. на Бълг. книж. д-во*, т. LXVI, 1905, стр. 178—179; Значение на сложните (описателните) бъдещи времена в новобългарския език, *Пер. сп. на Бълг. книж. д-во*, т. LXIX, 1—2, стр. 1—40; Съединение на *бих* с причастие на *-л* в новобългарския език, *Сборник в чест на проф. Л. Милетич по случай на 25-годишната му книжовна дейност*, София, 1912, стр. 356—379.

³ L. Andrejczin, Kategorie znaczeniowe koniugacji bułgarskiej, *Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji językowej* № 26, Kraków, 1938, стр. 34—54, 72 и др.; Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*, София, 1944, стр. 309—310, 523—524.

⁴ Ю. Маслов, Имперфект глаголов совершенного вида в славянских языках, *Вопросы славянского языкознания*, вып. 1, Москва, 1954, стр. 104—108, 117—121.

⁵ В. Станков, Имперфектът в съвременния български книжовен език, София, 1986, стр. 49—51; Модална употреба на глаголите времена в съвременния български книжовен език, *Известия на Института за български език*, кн. XV, 1967, стр. 24—28, и др.

⁶ Л. Андрейчин, *Основна българска граматика*.

⁷ К. Попов, *Съвременен български език. Синтаксис*, София, 1962, стр. 308—309, 323.

⁸ К. Попов, *цит. съч.*, стр. 308.

Условните изречения в български език са предикативни единици, които най-често се употребяват свързани с друга предикативна единица в сложно съставно изречение или в надфразово синтактично единство. Самостоятелната им употреба се наблюдава в няколко случая:

1. Когато условното изречение е възклицателно и има опативно значение — т. е. освен че изразява едно хипотетично действие, има и семантичния модален признак 'желание за осъществяването на неосъществено действие'. Опативна употреба имат най-вече *да*-изреченията, като понякога *да* образува сложен съюз с *де* — *де да*. Този съюз е характерен за народно-разговорната реч. В по-ново време, не без известно влияние от преводи от чужди езици, и *ако*-изреченията, които са условните изречения с най-голяма фреквентност, започват да се употребяват с опативно значение. Опативните условни изречения са задължително сказуемни. Глаголът в тях е предимно в минали времена — имперфект, по-рядко в плусквамперфект и перфект¹, в презенс за означаване и на бъдещи действия или в условно наклонение. Напр.:

Ах, *да* се знаеше частният адрес на бога! (СИЛ, Нм, стр. 57); *Де да* имаше толкова слушатели, колкото и подслушвачи! (там, стр. 57); *Де да* съм имала вашите възможности! (разг. реч); Ех, *ако* бях пристигнал навреме! (разг. реч); О, *ако* човешката съдба беше предмет само на философията! (СИЛ, Ня, стр. 55); *Ако* би могъл да се родиш чак след смъртта на враговете си! (там, стр. 53).

2. Самостоятелно се употребяват често и въпросителните условни *ако*-изречения, които в повечето случаи започват със съчинителни съюзи — *ами*, *а*, *но* и др. Тези съюзи ги свързват с предходни, макар нередко и дистантно разположени, предикативни единици. Липсата на главно изречение се дължи на особеностите на диалога — заключението или е неизвестно на говорещото лице (то го чака като отговор от събеседника си), или пък се подразбира от контекста. Видовременните глаголни форми в разглежданите изречения се употребяват както в свързано употребените условни изречения. Напр.:

— А *ако* пламне навсякъде, то и аз ще нарачам пушката. Но *ако* не пламне навсякъде, а ние пламнем само? (ИВ, Пн, стр. 278) — често самостоятелно употребеното условно изречение означава едно от няколко предполагаеми условни действия; А *ако* аз се противопоставя на заповедта? А *ако* не се съглася да бъда лишен от своите хора? (ВМ СД, стр. 200).

Въпросителното условно изречение може да образува надфразово синтактично единство с предикативна единица — отговор, която представлява заключението. Срв.:

— А *ако* не те намеря утре сутринта в учреждениято?

— Ще ми се обадиш след работа в къщи (разг. реч).

3. За самостоятелна трябва да се сметне и употребата на условните изречения (предимно с *ако*), като вметнати². Те представляват чуждо тяло в синтактичната структура на главното изречение, макар че внасят нов, модален елемент в семантичната му структура. Глаголът в тези изречения е доста често в сегашно време, тъй като те най-общо са забележка на говорещото лице в момента на говоренето, или е в условно наклонение, ако говорещото лице иска да изрази некатегоричност. Напр.:

¹ В. Станков, Модална употреба на глаголните времена..., стр. 29—31.

² Срв. Й. Пенчев, Въвеждащи и вметнати думи и изрази в съвременния български книжовен език, София, 1966, стр. 69.

Тук, ако питате, и по му яза сега... при тая мечка (ИВ, Пи, стр. 281);... тъкмо сега — ако вярваме на вестите — светът е готов за действие (ВМ, СД, стр. 192); След всяко несполучливо бягство нашите свободи (ако мога да ги нарека така) намаляват (там, стр. 313); Задачата на нашата дейност, ако бих могъл да се изразя така, беше следната... (разг. реч).

4. Повествователни условни изречения могат да се употребяват самостоятелно поради елипса на главното изречение, известно от контекста, за постигане на стилистичен ефект — наблягане, подчертаване на условното изречение. Напр.:

Странно, ония не се намесваха. Види се, бяха предупредени: само ако командирът ги призове (ВМ, СД, стр. 201).

Свързано употребените условни изречения имат много по-широка фреквентност от условните изречения в свободна позиция. Характерен за тях е различният им статус в семантичната структура на сложното изречение, който води до различия в синтактичната им структура — напр. в словоредата, наличие или липса на съотносителни думи в главното изречение, определена видовременна парадигма на сложното изречение и др.

За видовременна парадигма¹ на сложното изречение може да се говори само в случаите, когато е налице т. нар. съгласуване на времената в съставлящите го предикативни единици. Употребата на една видовременна форма (може да бъде и атемпорална — кондиционал, императив и др.) предсказва с известна вероятност, в зависимост и от семантичната структура на предикативните единици, появата на определена глаголна форма в другата предикативна единица. Малко от сложните изречения в български език имат темпорална парадигма в този смисъл. Такива са напр. някои от разделителните съчинени изречения, сложните състави с подчинени темпорални, условни и др. Едно цялостно проучване на употребата на видовременните форми в сложните изречения с оглед да се открият видовете темпорални парадигми в тях е предстояща задача на българския синтаксис.

1. В основния вид сложни условни изречения, истинските, които единствено отговарят напълно на класическата дефиниция за условни изречения, главната и подчинената предикативна единица са в условно-следствено отношение в най-широк смисъл. Понякога това отношение е доста бледо и на преден план излизат съпровождащите го темпорални отношения между двете предикативни единици (напр. в случаите, когато става дума за повтарящи се действия). Това позволява в същия контекст да се употребят без особено голяма смислова разлика вместо условните ако- и ли-изречения темпоралните когато- и щом-изречения², в които се наблюдава същата употреба на времената — имперфект или презенс — в главното и подчиненото изречение, както и в условните изречения³. Срв.:

¹ Н. Ю. Шведова въвежда понятието темпорална парадигма при описание на едносъставните изречения в руски език. Вж. Типология односоставных предложений на основе характера их парадигм, Проблемы современной филологии, Москва, 1965, стр. 282—287.

² Срв. К. Попов, цит. съч., стр. 299.

³ Вж. Ю. С. Маслов, Имперфект глаголов совершенного вида в славянских языках, стр. 104—106.

Той ги познаваше по лицата, по вървежа, ако (когато) бяха по-близо, по добитъка, ако (когато) бяха по-далеч, и ги гледаше с часове (ИИ, Вгб, стр. 168); Ако с тях пък се случеше и някое от децата им, една старческа милозлива усмивка стоеше на лицето му през всичкото време, докато ги гледаше (там, стр. 168); Влезеше ли човек вътре, виждаше от пода до тавана да плува синя мъгла... (ИИ, ДК, стр. 7) — Щом влезеше човек вътре...

За истинските сложни условни изречения е характерна доста усложнена и богата темпорална парадигма, в която влизат и формите на кондционала и императива. Тъй като употребата на времената в условните изречения е в общи линии добре проучена, на темпоралната им парадигма тук няма да се спираме поради липса на място.

Трябва да се отбележи, че в разглежданите сложни изречения едната от предикативните единици (главната или подчинената) може да бъде редуцирана различно, да бъде безлично изречение, номинативно изречение (само-главната предикативна единица), дума-изречение, елиптично изречение и т. н. Напр.:

Долу скот, да целуваш тая свещена земя... Ако не, ще вземат дяволите твои султан и оланите му, и харемлиците му (ИВ, Пи, стр. 284); Ако не при тебе, при друг ще да е (ЕП, 3, стр. 82); Те, аз давам моята дума, па ти ако искаш — добре (там, стр. 82).

Истинските условни изречения могат да стоят в препозиция, постпозиция и интерпозиция спрямо главното изречение.

2. За разлика от тях само в препозиция могат да стоят подчинените условни изречения в случай на опосредствувана номинализация¹, когато с помощта на транспозитори — среднородовите местоимения *това* и *то* — те заемат именна позиция в главното изречение. Сложните изречения от този модел са в две разновидности.

а) В повечето случаи между главното и подчиненото изречение не съществува условно-следствена връзка — действието в условното изречение е реално, а не хипотетично². Главното изречение пък представлява някакво разяснение, уточняване на подчиненото:

Ако за Джем хашишът бе излишен, *то* е, защото умееше да сънува наяве (ВМ, СД, стр. 324); Ако днес в Герлово тая носия не се намира навсякъде, *това* се дължи на общотурското влияние, прокарано чрез върбишките търговци на манифактурни стоки (Д. Г. Гаджанов, Герлово, Сборник в чест на проф. Л. Милетич, София, 1912, стр. 112).

Характерна особеност на разглежданите изречения е темпоралната им парадигма. Освен моделите II (имперфект), PrPr (презент) при тях се среща и моделът AA (аорист). За разлика от имперфекта аористът няма модална употреба за означаване на хипотетични действия, но тъй като в случая действието в условното изречение е реално, неговата употреба става възможна. Напр.:

И ако предложих закрила на Джем, направих го с пълната вяра, че Джем не ще приеме (ВМ, СД, стр. 73); И ако за късо време постигнах много — толкова, та да превеждам лек разговор, — дължах го не на прословутата си дарба в езиките... (там, стр. 116).

¹ По-подробно за опосредствуваната номинализация на изречениата вж. в статията ми „Към въпроса за транспозицията на изречения в български език“, Бълг. език, 1968, кн. 6.

² М. Кубик, Условные конструкции и система сложного предложения, Universita, Karlova, Sbornik pedagogicke fakulty, Philologica, Praha, 1967, стр. 17, установява същото отношение между условното и главното изречение в руски и чешки — срв. „Если он не остался до конца чистым, то *этим* виноваты многие и даже сами женщины“ (Гончаров). „Nezůstal-li čistým až do konce, jsou *tím* vinni mnozí, dokonce i samy ženy“.

Възможно е употребата на аориста да е ограничена само в условното изречение. Напр.:

Ако изборът ми падна върху тебе, *то* е, защото познаваш езика им (ВМ, СД, стр. 90).

б) В другата разновидност на условните изречения с опосредствувана номинализация съществува условно-следствена връзка между главното и подчиненото изречение. Поради това темпоралната им парадигма не се отличава от темпоралната парадигма на истинските условни изречения. Напр.:

I Frg (Frg — бъдеше в миналото — на първо място в темпоралната парадигма поставяме глаголната форма в условното изречение) — *Ако* двамата се движеха сами по улицата, *това* щеше да обърне вниманието на агентите (Д. Овадия, Менахо или терористът, Септември, 1969, кн. 2, стр. 33); PII, II — *Ако* беат развее от прозореца бялата кърпа, *това* значеше милост, *ако* развееше червената, *значеше* смърт (ИЙ, Шибил, стр. 219);

Pг P — ... *ако* не се върна, *то* в никой случай не е станало по моя воля (ВМ, СД, стр. 90).

3. Много близки до сложните изречения с опосредствувано номинализирани условни изречения са един друг вид сложни изречения, които ще паречем условни изречения за твържество. И в тях главните изречения са само постпозитивни, съдържат задължително местоименията *това* или *то*, които обаче могат да бъдат подлог единствено на спомагателния глагол *съм*. Антецедентът на тези показателни местоимения не е предхождащото ги условно изречение, а само едно неопределително местоимение — *някой*, *нещо* и др. в него. В главното изречение вместо това неопределително местоимение като сказуемно определение се употребява име или именна група. В сложното изречение съществува много интересно твържество от гледна точка на денотата между неопределителното в условното изречение, показателното местоимение и неговото сказуемно определение, име или именна група в главното изречение. Тези три вида знакове имат различни десигнати, но един и същ денотат, който бива разкрит най-пълно от последния знак — името или именната група. (Разбира се, при местоименията само в широк смисъл може да се говори за денотат).

Поради трикратната употреба на знакове с един и същ денотат разглежданите изречения се отличават с голяма експресивност. Те са типично книжни — употребяват се предимно в художествения стил. Срв.:

И *ако* имаше *някой*, който редовно да си теглеше от тия органи на касалина, *това* беше жена му (ИЙ, Пр, стр. 158); *Ако* *нещо* ме е гнетяло, когато разговарях със султана си, *това* бе само неговото зорко внимание (ВМ, СД, стр. 178); *Ако* за *нещо* ви завиждам, *то* е, че не сте били принудени да търпите обществото на казаната личност (там, стр. 106); ... *ако* *нещо* измъчваше Джем през ония чудни мигове, *то* беше поетическото му усамотение ... (там, стр. 160).

В разглежданите сложни изречения няма условно-следствено отношение между съставлящите ги предикативни единици. Непо повече, при тях съществува възможност да се трансформират в просто изречение без съществени промени в смисъла. Напр.:

Ако *нещо* се е запечатilo в паметта ми от ония времена, *това* е денят на моята раздяла с Джем султан (ВМ, ДС, стр. 70) — В паметта ми от ония времена се е запечатил само денят на моята раздяла с Джем султан.

За темпоралната парадигма на разглежданите изречения са характерни най-вече моделите *с еднакви глаголни форми* — PpPr, II в двете изречения, но се срещат и модели PPr, PIp Pp(PIp — плюсквамперфект) и др.

4. В български език съществуват и други сложни условни изречения с перифрастичен строеж, но за разлика от предходните условни изречения за тъждество в тях се повтаря глаголното сказуемо. То може да бъде заменено в главното изречение, задължително постпозитивно, и със синоним. Субектът на двете изречения е винаги един и същ. Срв.:

Гнусеше се от тях и ако им даваше милостиня, даваше я с презрение, като гледаше час по-скоро да се отърве (EII, На оня свят, стр. 52); Калуда вървеше напред, не обръщаше внимание на жените и ако поглеждаше наляво и надясно, гледаше да види дали не е забравено някъде нещо, за да го пхне под престилката си (ИЙ, Б, стр. 308).

Темпоралната парадигма на разглежданите сложни изречения включва само еднакви глаголни форми, предимно JJ и PpPr (с които се изразяват повторителни действия, в случая по-точно — действия, извършващи се непостоянно), понеже и главното, и подчиненото изречение означават едно и също действие, като в главното изречение то се конкретизира чрез обектите или обстоятелствата, с които е свързано. Следователно и в тези сложни изречения липсват условно-следствените отношения между предикативните единици.

И тук също е възможна трансформацията на сложното изречение в просто, но разликата между трансформите в смислово отношение е по-голяма. Освен че простото изречение не притежава експресивността на сложното, породена от повтарянето на глагола, който е логически ударен, то не може да изрази и непостоянността на действието, изразена в подчиненото ако-изречение. Срв.:

Гнусеше се от тях и ако им даваше милостиня, даваше им я с презрение... — Гнусеше се от тях и им даваше милостиня с презрение...

5. За разлика от разглежданите сложни изречения, които имат доста малка фреквентност, и то предимно в художествения стил, условните съпоставителни изречения се срещат по-често както в народната реч и творчество, така и в художествения, публицистичния и научния стил. Тези изречения са отбелязани в българската граматична литература — А. Т. Балан¹, К. Попов² и др. В тях също няма условно-следствено отношение между предикативните единици, а съществува съпоставително отношение — съпоставят се действия на различни субекти или на един и същ субект. Напр.:

Но ако дядо Слави беше луд, Рачо беше напълно нормален човек (ИЙ, Пp, стр. 156); Днес ако съм жив, утре ставам дух, нищо, сяка... (ИВ, Пп, стр. 238).

Почти всички автори, писали за тези изречения в български и в другите славянски езици, изтъкват възможността те да бъдат трансформирани в съчинени съпоставителни изречения. Напр.:

Ако поличбите значат за едни лошо, за други значат добро (ИЙ, Нвс, стр. 321) — Поличбите значат за едни лошо, а (но) за други значат добро.

¹ А. Теодоров-Балан, цит. съч., стр. 351.

² К. Попов, цит. съч., стр. 309.

От това се правят различни изводи — някои автори¹ смятат, макар и с известни резерви, че разглежданите сложни изречения не са съставни, а съчинени, тъй като съпоставителното отношение е едно от основните отношения между предикативните единици при съчинението. От формална гледна точка обаче тези сложни изречения са изградени във основа на подчинителната връзка — ако-изречението е невъзможно без главното изречение, изисква го — сцеплението между двете предикативни единици и по-тясно, отколкото при съчинението. При това в някои случаи подчиненото ако-изречение, което е задължително препозитивно, не е лишено от нюанс на предположение, на допускане. Напр.:

Ако имаш ти вино за проливане, аз нямам глава за разбиване (посл.).

За темпоралната парадигма на разглежданите сложни изречения са характерни предимно моделите с еднакви форми Pг Pг, PР и А А. Това, както и честият синтактичен паралелизъм в двете предикативни единици, се дължи несъмнено на семантичната структура на сложното изречение. Напр.:

Pг Pг — *Ако* не тече — капе, все ще може да изхрани една челяд (ЙЙ, ДК, стр. 14). *Ако* Самуил е основата и обединяващото начало в спектакъла, останалите образи са частите, които окръглят цялото (Пламък, 1969, кн. I, стр. 92);

И *ако* лозята и градините на Газябоба, бараките на ланаира, могилите и полето даваха багрите и характерните линии на пейзажа отвън... тия хора пък даваха особения лик на живота му (ЙЙ, Пр, стр. 154);

P P — *Ако* те е тебе слободя оженила, мене ме е неволя разженила (посл.);

А А — *Ако* той постигна голям успех, неговите колеги също не останаха назад (разг. реч).

Употребата на аориста може да бъде ограничена само в едната предикативна единица. Напр.:

I A — Но *ако* за Косана се знаеше, че беше искал Ранка, макар че Марга не искаше да чуе за него, никой не помисли, че почернянето на Драгота е в някаква връзка с дъщерята на Димчо-кохая (ЙЙ, Пис, стр. 295).

*

От направения анализ на условните изречения в български език могат да се направят следните изводи:

Условните изречения могат да се употребят свързано и в свободна позиция. Условните изречения (възклицателни, въпросителни, повествователни) се употребяват в свободна позиция или поради по-особеното си значение — опативните, вметнатите — или пък поради това, че липсата на главно изречение е контекстово обусловена или се дължи на психолингвистични фактори — напр. при въпросителните условни изречения често пък заключението е неизвестно на говорещото лице.

В свързана позиция условните изречения се включват в сложни съставни изречения с различна семантична структура. Само истинските условни изречения са в условно-следствено отношение с главното изречение. В останалите четири вида сложни изречения условно-следственото отношение между предикативните единици или липсва, или ако съществува, е изместено на втори план от доминиращите отношения между

¹ Напр. J. Вацег, Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české, II, Praha, 1961, стр. 331—332; М. Кубяк, лит. съч., стр. 185—186.

предикативните единици — съпоставително отношение, перифрастични отношения, отношение на част към цяло (при номинализираните условни изречения) и т. н.

Всички описани видове сложни условни изречения имат комплекс от диференциални признаци — фиксирано или нефиксирано място на подчиненото изречение, определена темпорална парадигма, особени конституенти в главното и в подчиненото изречение, както и различие във възможните трансформи.

СЪКРАЩЕНИЯ

- ВМ, СД — Вера Мутафчиева, Случаят Джем, София, 1968.
ЕП, З — Елин-Пелин, Задушница, Разкази, София, 1963.
ЕП, На оня свят — Елин Пелин, Разкази, София, 1963.
ИВ, ПИ — Иван Вазов, Под ягото, Съчинения в четири тома, т. 3, София, 1964.
ЙЙ, Б — Йордан Йовков, Божура, Избрани разкази в два тома, т. 1, София, 1964.
ЙЙ, Вгб — Йордан Йовков, Вълкадин говори с бога, Избрани разкази в два тома, т. 2, София, 1964.
ЙЙ, ДК — Йордан Йовков, Дрямката на Калмука, Избрани разкази в два тома, т. 2, София, 1964.
ЙЙ, Нас — Йордан Йовков, Най-вярната стража, Избрани разкази в два тома, т. 1, т. 1, София, 1964.
ЙЙ Пр. — Йордан Йовков, Последна радост, Избрани разкази в два тома, т. 1, София, 1964.
СЙЛ, НМ — Станислав Йежи Лец Невъзможни мисли, София, 1968.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА БЕЗЛИЧНИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Йорданка Маринова

Безличните изречения в съвременния български език, както е известно, се образуват с помощта на безличен глагол в 3 л. ед. ч. или със спомагателен глагол и безлично-предикативна дума на -о. Втората група изречения биват два вида: а) с безлично-предикативна дума на -о (наречие, прилагателно или причастие) и б) с безлично-предикативна дума съществително име¹. Предмет на настоящата статия са безличните изречения, образувани с безлично-предикативна дума на -о и -е или с предикативна дума съществително име, които обаче не са получили структурно разчленение. Напр.: „Тихолов значи е с тях и се е бъркал в тия опасни работи. Чудно!“ (Кр. Велков); „Отварям очи, вече е съмнало, сънят е отминал. Тихо, спокойно.“ (Л. Стоянов).

Въпросният тип изречения у нас не е проучван, въпреки че в трудовете по синтаксис се поставя в системата на останалите типове изречения. Л. Андрейчин ги разглежда като безглаголни изречения в групата на т. нар. називни изречения. („Влажно. Мокро. Ситен дъжд пръска... А из разкаляната улица глъчка, шум, върволяк“ — Ив. Вазов)². К. Попов спира вниманието си повече върху случаите, когато те са разширени с второстепенни части или са в структурата на сложното изречение³.

Употребата на повечето безлично-предикативни думи като сказуемо в безлични изречения не е случайна и затова мнозина езиковеди, позовавайки се на техните семантични, морфологични и синтактични признаци, изказват мнение за отделянето им в самостоятелна част на речта, която повечето автори назовават с термина „категория на състоянието“⁴. У нас също е поставян въпросът за характерните особености на категорията на състоянието⁵, за установяването на нейните граници и за категоричното ѝ отделяне от други части на речта⁶. Както в съветската

¹ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962, стр. 77.

² Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 432.

³ К. Попов, цит. съч., стр. 77—80.

⁴ В. Виноградов, Современный русский язык, Морфология, Москва, 1952, стр. 399—404; Н. С. Валгина и др., Современный русский язык, Москва, 1964, стр. 259—260; А. Н. Гвоздев, Современный русский язык, I, Москва, стр. 405—409.

⁵ Бл. Блажев, За думите, които спадат към категорията на състоянието в руски и български език, Български език, 1955, кн. 1, стр. 44.

граматична литература, така и у нас тоя въпрос не е решен окончателно. Тук той също няма да бъде разискван, а ще се опитаме да посочим ролята на тези безлично-предикативни думи, съотносителни с прилагателни, наречия, причастия и съществителни като самостоятелни изречения.

Откъде произтича възможността тези безлично-предикативни думи да бъдат употребявани като самостоятелни изречения? Ясно е, че от техните морфологични и синтактични признаци. Макар и да са съотносителни с определени части на речта, те са неизменяеми. Съпоставени с глаголно съдържание, което се съотнася със субект, те имат такова отношение към семантичния признак „вършење“, че обобщават, неразчленено изразяват характера на едно предходно действено съдържание или отношението към него, а не самото съдържание и затова за тях отпадат семантичните и формални показатели на глаголните категории. Дори спомогателният глагол *съм* (или *ставим*), който е изгубил лексикалното си значение и се е превърнал в морфема за време и наклонение, в разглежданите случаи почти винаги се изпуска¹. Формата за среден род на прилагателното или причастиято, обособена като неизменяема безлично-предикативна дума, е удобно средство за обобщеност. Аналогична обобщеност на отношение към цялото има средният род на относителното местоимение в подчиненото определително изречение, поясняващо цялото главно. (Напр.: „В тия стихове няма никаква педагогия, което е най-опасно най-вече в поезията на един учител“ (П. П. Славейков). Също средният род на отрицателното местоимение *нищо*. Но това са други проблеми.

Честата употреба на безлично-предикативните думи като самостоятелни изречения се определи и от това, че в изречението те влизат като независими думи и не са в подчинено отношение спрямо глагола, както е наречието в значение на обстоятелство, или спрямо съществителното, както е прилагателното в ролята на качествено определение. Те не се съгласуват, не се управляват, а сами могат понякога да управляват², затова могат да се разширяват с дателно допълнение и с други второстепенни части, а също да бъдат главни изречения спрямо други подчинени изречения.

Като самостоятелни изречения безлично-предикативните думи са обикновено част от една комуникативна цялост, която включва две синтактични структурно обособени части, две самостоятелни изречения: едното, просто или сложно (размерът и видът не са ограничени), което съобщава за едно действие, разкрива дадено съдържание; другото — изречение предикативна дума, което изразява отношението към това съобщение. Това може да бъде отношение-преценка на самия автор на съобщението, на самия субект (при т. нар. вътрешен диалог) или на събеседника (при диалогичната реч). В диалога тези изречения се срещат както във въпроса, така и в отговора. Напр.: „Искаше да се срещне с тях и да им даде билетчетата. Но *напусто*. Цели три часа се скита той около училището“ (Г. Кирков); „Ще разкажа на тридесет агрономи и на още сто председатели на стопанства, бригадири и партийни работници как съм уловил радостта за ръчица и как като щастлив жених съм я водил на гости във всеки недровски дом. *Чудесно!*“ (А. Гуляшки); „— Дядо Гли-

¹ Бя. Блажев, цит. ст., стр. 45.

² Пак там.

горе -- рекох — как живееш тука? *Студено. — Студено зер. — И страшно. — Страшно зер.*" (И. Йовков).

По същество изреченията, изразени с безлично-предикативна дума, са в по-голямата си част модално-емоционални изречения, в които модалност и емоционалност не се покриват, но съотношението между тях може да бъде различно и застъпването на единия елемент да се засили за сметка на другия и обратно. Затова те могат да бъдат предимно модални или предимно емоционални в зависимост от целта на тяхното появяване и функциониране. Примери: „Ето учениците от съседния клас питат: Каква е темата? За „Илиада“. *Прекрасно!* Сега ние сме наред“ (Уч. дело, 1966, бр. 98); „Да си гледаш работата, дето ти е по душа, а за твоя сметка други да търгуват... Бравос на това! *Умно!*“ (А. Гуляшки); „Да почна с войната в Китай ли? — *Излишно.*“ (Валцаров).

С изреченията „Прекрасно“, „Умно“, „Излишно“ се завършва оценката на едно съобщение, за да се премине към друго или да се завърши цялото. Ако смислово модално-възклицателните изречения са обусловени от предходните изречения, то структурно са независими от тях. Те са самостоятелни изречения, които не могат да се смятат пояснения на части от предходните изречения, затова не са елиптически изречения или присъединени части, както е в следния случай: „... една наша рота преди два дни се предала. *Доброволно...*“ (К. Калчев). Не само за обема информация, която трябва да се постигне с тях, те са пълни и оформени, но и структурно са самостоятелни. Ако се съгласуват със съществително в другото изречение, те стават присъединени части и губят значението си на отношение към цялото съобщение. Напр.: „Хубаво момиче. *Привлекателно*“ (П. Бонев); „Омразно животно е козата. *Унищожително*“ (О. Василев).

Изреченията, изразени с безлично-предикативни думи, се отличават с богато смислово-експресивно съдържание. Според смислово-комуникативната им същност можем да разграничим три групи изречения¹:

1. Изречения, изразени с безлично-предикативна дума, които означават състояние. В зависимост от това какво състояние разкриват, в рамките на тая група изречения могат да се обособят следните подгрупи:

1.1. Изречения, означаващи състояние на природата и обкръжаващата среда. Напр.: „*Пустинно и тихо.* Мълчи реката, похлупена с надеждната сурдинка на снега“ (ОФ, 1967, бр. 6952); „*Глухо.* Не лъхва планинският вятър.“ (Ив. Бурин); „*Рано е.* Не е съмнало още“ (Ел. Пелин); „... И хората хвърляха сенки, черни като катран, по-черни от сянката, която хвърля слънцето. *Стана студено.*“ (А. Дончев); „*Тихо.* Само ветрец вей“ (П. П. Славейков).

Този тип изречения се срещат както в диалогична реч, така и в монологична. Те изобразяват обективната действителност, като я характеризират с най-общите черти за даден момент.

1.2. Изречения, които разкриват физическо състояние на живите същества. Примери: „*Студено ли ти е?* — попита и в прегръдки ме зави“ (Бл. Димитрова); „Отидох до дървото, сграбих тънкото му стъбло и го

¹ Поради това че изреченията от разглеждания тип се изразяват с безлично-предикативни думи, класификацията им до голяма степен съвпада с класификацията на тая категория думи.

разтърсих. Заваляха тежки капки и напълниха врата ми. Затворих очи и вдигнах ръце. Студените капки се стичаха по клепките ми. *Хубаво беше*“ (А. Дончев). Наред със състоянието на лицата и другите живи същества, те могат да съдържат и обозначение на тези лица, изразено с дателно допълнение и спомагателен глагол *съм* (или *стана*), както е в първия случай.

1.3. Изречения, които означават психическо състояние на човека. Те също могат да съдържат чрез местоименна форма за дателен падеж указания за лицето, чието психическо състояние разкриват, но могат и да не дават такова указание. Напр.: „*Тежко, тежко!*...“ (Хр. Ботев); „Важното е, че сега в Рапонково животът е друг. *Весело е*. Оживиха се хората и кризата по-малко се чувствава“ (Ел. Пелин); „Ефросина си отиде. *Жалко!*“ (Кр. Велков).

Първите две подгрупи изречения не могат рязко да се отделят една от друга, тъй като лексикалното значение на едни и същи безлично-предикативни думи може да обобщава в едни случаи състояние на природна или обществена среда, в други случаи — състояние на човека. Тогава ще ни помогне контекстът.

2. Изречения, изразени с безлично-предикативни думи със засилена модална окраска, които утвърждават или отричат възможността, необходимостта, вероятността, очевидността, достоверността на дадено явление. Примери: „Ама ние ли упорствуваме? *Невъзможно*“ (Б. Делчев); „Мога ли да пиша това в Габрово? — *Некужсно*. Те го знаят“ (О. Василев); „*Ясно*. Полицията беше по петите им.“ (Сл. Чакъров); „*Чудно!* Със своите речи той раздвижваше градската беднота.“ (Кр. Велков); „*Бре, верно!*“ (Ст. Даскалов).

3. Изречения, изразени с безлично-предикативни думи, които означават оценка на някакво състояние или положение. Оценката може да бъде направена с оглед на различни обстоятелства — времето, количеството, начина и т. н., а също от психологическа или морално-етическа гледна точка. Напр.: „Опомнимхе се. *Късно*. Вяхме вързани жестоко“ (Н. Валцаров); „— Аз съм чувал за Русия. — *Прекрасно! Прекрасно!*... Разкажи и на другите.“ (ОФ, 1966, бр. 6881); „Сантименталните романи претърпяват хиляди издания. *Опиянително*.“ (Н. Марангозов); „*Сложно*. Всеки е сам за себе си“ (П. Бонев); „Сляп от пет-шест години. — *Любопитно* — каза си началникът. — Нека дойде“ (Ив. Вазов); „Посред вош цялото село писна: извиваха се до небе страшни пламъци. Гасковата къща и дюкян горяха. *Страшно!*“ (А. Страшимиров); „А ние се тътриме тука излишни за нашите братя. *Жестоко!*“ (Н. Валцаров); „Тя, бедната дама, започна да плаче, започна във транс да крещи: „*Ужасно! Ужасно!* Разказвате сякш като че там сте били“ (Н. Валцаров); „На седянката сред село Недю налегнад Коста, прах се дига. *Грозно*“ (А. Страшимиров); „Брайков тази година беше на път да стане председател на постоянната комисия. *Срам! Срам!*“ (А. Страшимиров); „Кам сега такива хора? *Право де*. — Нали го гледам днешния свят“ (Т. Влайков); „Я се поотмест

¹ Изречения, изразени с безлично-предикативни думи, които означават оценка от психологическа или морално-етическа гледна точка, се разглеждат от някои езиковеди като преходни между личните и безличните изречения. Вж. Н. И. Соколяк, Безличные предложения с безлично-предикативными словами в сербскохорватском языке, Вестник Ленинградского университета, 1968, № 14, вып. 3. История — язык — литература.

малко да си сложа и другия крак. Хъ така. Bravo! Е-е-ех! Майка му стара! *Кеф!*" (Ал. Константинов); "... Пийте и вижте какъв елексир се ражда, не е ли така. Той говореше разположен, мек, благ, просветен. — *Чудо! чудо!* — казаха другите и дигнаха чашите" (Ел. Пелин); „Загова дядо Нистор каза доволно разсъдително: „*Добро, хубаво*" (Ив. Вазов).

Последните две групи безлични изречения понякога са твърде близки по семантика. Още в началото на статията отбелязахме, че в тях модалност и емоционалност не се покриват, но застъпването на единия елемент може да се засни за сметка на другия в зависимост от целта на тяхното появяване и функциониране. Окачествяването на разглежданите безлични изречения като изречения със засилена модална окраска и изречения за оценка на състояние е свързано с едно по-тясно разбиране на категорията модалност, макар че в нашата езиковедска литература тя се схваща по-широко. „Слова, обозначающие эмоционально-экспрессивные и волевые отношения, следует выделить в особую подгруппу слов, а к модалным словам относить только такие слова, которые выражают значение возможности, уверенности, очевидности, необходимости, долженствования, вероятности и др.“¹

Към третата група ще отнесем и безлични изречения, образувани с безлично-предикативна дума на *-е* (Напр. „Силата на вълците е в асмята, това всички го знаят. *Добре*" (А. Гуляшки); „*Дооре, Лора, отлично мой приятел*" (Н. Вапцаров), а също безлични изречения, образувани от страдателни причастия. (Напр.: „Алекси отиде при тракториста Васил, уговаря го нещо, она крима глава, смя се, па рече: — *Дадено, Алекси...*" (Кр. Григоров); „*Хайде, кръчмарино, пиено, платено!*" (Кр. Григоров); „*Речено-сторено. Натоварили гащите и калпаците си, подгонили жребчето и то побягнало*" (А. Каралийчев); „*Но казано-казано — си рече той и рипна от коня*" (А. Страшимиров); „*Казано-свършено. Григор стои на улицата и като че дебне някоя жертва, пристъпва и се взира в бедно осветената улица.*" (А. Страшимиров).

Във връзка с емоционалната и експресивна същност на описаните безлични изречения стои една характерна особеност на тяхната структура. Смесовите, емоционалните и модално-волевите оттенъци на тези изречения се засилват с помощта на такива думи, които нямат самостоятелно лексикално значение и следователно не могат да се смятат части на изречението, а само го свързват с предходните изречения, засилват или видоизменят неговия смисъл или пък придават на изречението емоционална окраска. Такива думи са:

1) частиците: „*Бре, верно!*" (Ст. Даскалов); „*Я гледай, мари... Истина мари*" (Т. Влайков); „*Право де. Ясното слънце не видва такива весели хора, каквито бледоликата месечинка...*" (Т. Влайков);

2) междуметията: „*Хайде, кръчмарино, пиено, платено. Нали така?...*" (Кр. Григоров); „*Ех, добре мамо. Ами приготвила ли си някое момиче?*" (Т. Влайков);

3) съюзите: „*Искаше да се срещне с тях и да им даде билетчета. Но напусто. Цели три часа се скита той около училището*" (Г. Кирков).

Освен това, когато са употребени в диалогична реч, тези изречения съдържат и названието на лицето, за което е предназначена речта под

¹ В. Виноградов, Современный русский язык, стр. 410.

формата на обръщение, което обикновено стои след безлично-предикативната дума: „Добре, *Лори*, отлично *мой приятел*“ (Н. Вапцаров); „*Дадено, татко* — засмян до уши отвърна Симо“ (Кр. Григоров); „*Прието, дядо Велко*“ (О. Василев).

Често в едно и също изречение се употребяват едновременно частици и обръщения, междуметия и обръщения и т. н. Примери: „*Добре, бе Божане*. Речено и сторено“ (Г. Белев); „*Е, и благо, и жежеко, а Минко?* — се усмихваше Юмер Ментаджията, като бършеше с длани рунтавите си мустаци“ (Г. Белев).

Във всички тия случаи не може да се говори за разширени безлично-предикативни изречения, защото, както вече отбелязахме, посочените думи не са части на изречението, макар че някои от тях (междуметията, обръщенията, частиците) могат да образуват и сами изречения. Все със стилистична цел — да се засили или нюансира смисълът — безлично-предикативните изречения понякога се повтарят: „*Харно, харно, побратиме*. Нека ти я поживи господ“ (Т. Влайков); „*Добре, добре*. Иди си в класа“ (Др. Асенов).

Накрая, във връзка с изучаването на разглеждания тип изречения интерес представя и възможността им да се разширяват. Мнозина езиковеди посочват като твърде характерен признак на думите, които образуват безлично-предикативни изречения, тая особеност, че те не определят никакви думи, за разлика от наречията и прилагателните, но в същото време посочват тяхната способност да управляват поради засилената предикативност. Затова голяма част от тях се употребяват разширени с думите, които управляват. В способността на изреченията, изразени с безлично-предикативни думи, да се разширяват, могат да се отбележат следните закономерности. Когато изразяват състояние на лицата и живите същества, те обикновено се разширяват с дателни и винителни форми на личните местоимения или с предложни съчетания, означаващи обекта, свързан с предиката. Напр.: *Не ме е грижа. Стана ѝ жал. Страшно му е. „О горко на изгнаника злочест“* (К. Величков). Когато разкриват състоянието на природата и околната среда или изразяват оценка на дадено признаково състояние, обикновено се разширяват с обстоятелство. В първия случай то означава условията на проявяване на предикативния признак (място, време, начин и т. н.), а във втория случай това обстоятелство посочва степента на предикативния признак и се изразява най-често с наречие. Примери: „*Отвънка е смутно*“ (Н. Вапцаров); „*Пролетта не е още одушевила с животворния си лъх тукашната природа. Унило наоколо*“ (Ив. Вазов); „*Есенес сухо, сега студено...* Май на нас никой не може да ни угоди“ (Кр. Григоров); „*И ясно, като в слънчев ден*“ (Ст. Даскалов); „*Ей, тихо там!*“ (В. Петров); „*Аз отказвах багряновци да им стапа оръдие. Аз имах остра схватка с Гичев и му казах, че остава от хората си. Друг път за мене няма.* — *Напълно по-нятно...*“ (Ст. Даскалов); „*Глория: „Много хубаво. Благодарим на господин полковника от мое име за информацията“* (О. Василев); „*Свършено излишно*“ (Б. Райнов); „*Много мило, господин Ангелов, — възкликна...*“ (Д. Добревски); „*Много поетично. Остави тези фантазии*“ (Б. Райнов); „*Голямо момиче, пък да си играе с деца. Просто срамота*“ (П. Вежинов).

Относно задължителната употреба на тези компоненти езиковедите изразяват различни становища. И сред безлично-предикативните думи на

-о, и сред безлично-предикативните думи — съществителни имена, К. Попов обособява групи със и без задължителна употреба на дателни, а при втората група и на винителни допълнения¹. В съветската езиковедска литература се води цяла дискусия по този въпрос². В две свои статии Н. Ю. Шведова изказва мисълта, че структурната основа на простото изречение може да бъде разширена с „детерминиращи“ елементи с обстоятелствено или обектно характеризиращо значение, при което този елемент не е свързан чрез подчинителна връзка с нито една дума в състава на изречението. Възможностите за разширяване с „детерминираща“ част при безличните изречения са същите, както и при глаголните изречения. „Поэтому в предложении *С женщиной обморок*, так же, как и в предложении *В городе духота*, предложно-падежная форма является отчленяемым элементом: она не входит в структурную схему предложения, а лишь распространяет её. Точно так и в предложении *Мне больно* дателный падеж является отчленяемым элементом, так как структурная основа здесь — Собственно Praed -о (срв. Холодно. Сыро. Непокойно) у меня на душе) и т. п., и распространитель в форме дательного падежа регулярно появляется здесь лишь тогда, когда должен быть обозначен носитель состояния (Мне больно. Ему тяжело и т. п.)³.

Н. И. Сокаль, разглеждайки безличните изречения с безлично-предикативни думи в сърбохърватския език, застава на становището, че синтактичната структура на тези изречения е тясно свързана със семантиката на безлично-предикативните думи; с които са образувани. „В тех случаях когда в предложении передаётся состояние природы или среды, обязательным второстепенным членом является обстоятельство место (у соби је топло). При передаче состояния человека, обязательным будет дополнение (топло ми је)... Обязательность второстепенных членов не следует понимать как их исключительно лексическое выражение. В тех случаях, когда они лексически не выражены, они определяются ясно контекстом, вследствие и чего считаются обязательными“⁴. Неразширените безлични изречения, главният член на които е изразен с безлично-предикативни думи, според автора са малобройни (той посочва няколко случая) и се срещат предимно в състава на сложни конструкции. При това субектното допълнение и обстоятелството за място са посочени като задължителни второстепенни части, а обстоятелствата за време, степен и причина — като факултативни (незадължителни) части.

Становището на Н. Ю. Шведова за „детерминиращия“ обект и „детерминиращото“ обстоятелство определя най-добре правото на съществуване на разглежданите тук предикативни думи като самостоятелни изречения. Щом като е възможно да се изгради предикативното ядро на изрече-

¹ К. Попов, цит съч., стр. 78, 80.

² Н. Ю. Шведова, Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения, Вопросы языкознания, 1964, кн. 6, стр. 80; Е. Кржижкова, Адвербиальная детерминация со значением места и направления, Вопросы языкознания, 1967, кн. 2, стр. 32—49; Н. Ю. Шведова, Существуют ли всё-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения, Вопросы языкознания, 1968, стр. 39—51.

³ Н. Ю. Шведова, Существуют ли всё-таки..., стр. 44—45.

⁴ Н. И. Сокаль, Безличные предложения с безлично-предикативными словами..., стр. 145.

нието без тези второстепенни части, те не могат да се смятат задължителни негови елементи. Ако потърсим зависимост между семантиката на безлично-предикативните думи, с които се изразяват безличните изречения, и тяхната структура, анализът на разгледания материал ни позволява да направим извода, че в нашия език изреченията, които означават състояния на човека, много често съдържат указания за лицето, чието състояние разкриват, но може да се употребяват и без такива указания. В такива случаи обикновено се затрудняваме да определим какво състояние е имал пред вид авторът — на човека или на средата, преживяване на човека или обобщена оценка на дадено състояние или положение. Примери: „*Задушно*. Не ме свърта на едно място.“ (Ем. Коралов); „*Душно*. Насрещната цветарница е пълна с купувачи.“ (Н. Марангозов); „*Смешно и жалко...*“ (Ем. Манов). Още по-малко може да се смята задължителна употребата на второстепенни части в ролята на обстоятелства. Условието на проявяване на предикативния признак може да не са разкрити.

Като имаме пред вид това, сред описаните тук безлични изречения можем да разграничим следните структурни модели:

- 1) кратки (неразширени безлични изречения със или без предикативна връзка *съм* (или *ставам*);
- 2) безлични изречения, усложнени със служебни думи — съюзи, частици, междуметия, обръщения;
- 3) безлични изречения, разширени с второстепенни части (винително и дателно допълнение или обстоятелствено пояснение).

ПЕРИОДЪТ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Русин Русинов

В българската граматична литература терминът период се установява твърде рано. Един от първите книжовници, който го употребява, е Сава Доброплодни. В своя „Писмовник“ (1853) той използва „предложение“ за назоваване само на простото изречение, а за именуване на сложното изречение си служи с термина „период“¹. Отъждествяването на периода със сложното изречение е характерно за почти всички познати граматика от епохата на Възраждането. Й. Груев в „Основа за българска граматика“ (1858) пише: „Едно главно предложение, допълнено с приставени, или сбор от няколко главни, придружени с техните си приставени, за да се изрече пълен разум, нарича се изречение или период“². Подобни по същество определения за период дават и останалите автори на граматика: Ив. Н. Момчилов³, Янко Т. Кочов⁴, Т. Шишков⁵, Т. Икономов⁶ и др.

След Освобождението вече се забелязва стремеж за определяне на периода като специфична синтактико-стилистична категория. Типична в това отношение е дефиницията на А. Т. Илиев: „И тъй период се зове по-дълго сложно изречение, което е тъй нагласено и сглобено, че като се изговаря, да се усеща в него художествена хубост“⁷. Авторът разглежда като период само онова сложно изречение, което има по-разширен и по-усложнен състав и което може да се раздели на две половини, равни помежду си по дължина. Въпреки опита му да определи някои признаци на периода, той не успява да го разграничи от сложното изречение.

Смесването на периода със сложното изречение е присъщо и на някои автори на учебници по стилистика⁸.

¹ Вж. С. Доброплодни, Писмовник, Земун, 1853, стр. 17-18.

² Й. Груев, Основа за българска граматика, Белград, 1858, стр. 105.

³ Вж. Ив. Н. Момчилов, Граматика за новобългарския език, Русчук, 1868, стр. 126.

⁴ Вж. Я. Т. Кочов, Словосъчинение, Цариград, 1868, стр. 37.

⁵ Вж. Т. Шишков, Начална българска граматика, Цариград, 1872, стр. 102.

⁶ Вж. Т. Икономов, Ръководство за словосъчинение на българския език, Виена, 1875, стр. 38.

⁷ А. Т. Илиев, Синтаксис на българския език, Пловдив, 1888, стр. 106.

⁸ Вж. напр.: Д. Мишев, Ст. Костов, Ръководство по словесността, Пловдив, 1889, стр. 11; Н. Станев, Стилистика, Пловдив, 1892, стр. 20; Ив. Кравков, Хр. Иванов, Граматика и стилистика, София, 1910, стр. 122.

В „Нова българска граматика“ (1940) Ал. Т.-Балан разглежда като период сложното смесено изречение: „Състав от изречения надредни и подредни, съчетани или везани помежду си ту като съставни, ту като сложити все около един основни предмет, се казва период“¹. В учебника „Българска граматика“ (1947) периодът се определя като „най-сложната синтактична група“², която обикновено се състои от две части, разположени симетрично. От примерите се вижда, че като период се разглеждат сложни изречения, в състава на които има синтактичен паралелизъм (въпросът е разработен от Е. Николов).

Последният труд, в който се говори за периода, е „Съвременен български език. Синтаксис“ (1962) от К. Попов. Той пише: „Период е най-сложната синтактична единица на речта, чрез която се изказва една мисъл във всичките ѝ разклонения и основания. В периода сложното смесено изречение достига най-разнообразен строеж и най-богата по ритъм и симетричност система. Периодът се образува от група изречения, които се намират във вътрешно съотношение или градация. Именно синтактичният паралелизъм е най-характерният белег на периода. Всеки период се дели на две или повече смислови части... В синтактично отношение периодът представя силно разчленено сложно смесено изречение, образувано от няколко паралелни по строеж и ритмично следвайки една след друга части“³. Следователно според К. Попов периодът е „силно разчленено сложно смесено изречение“, между структурните части на което съществува синтактичен паралелизъм. Това схващане е разпространено твърде широко в езиковедската ни литература.

И така в развитието на българската езиковедска мисъл са се оформили две схващания за периода: 1. Структурно-граматически периодът се отъждествява със сложното изречение, независимо че някои от авторите посочват в някои негови стилистични признаци; 2. Периодът е силно разчленено сложно смесено изречение, изградено върху основата на синтактичния паралелизъм.

В чуждата лингвистична литература също така няма единен възглед относно структурата на периода. Във френското езиковедие се обръща внимание преди всичко на синтактичния паралелизъм като най-съществен негов признак. Ж. Марузо пише, че това е: „Сложно изречение, съставните части на което са групирани по такъв начин, че колкото и да са разнообразни по своя строеж, съвкупността им произвежда впечатление на равновесие и единство“⁴. Върху синтактичния паралелизъм като най-съществен признак на периода наблягат и чешките езиковеди Б. Хавранек и А. Йедличка: „Периодът се състои от две части, всяка от които образува сложно изречение, обикновено със симетрична структура“⁵. За полския езиковед Ст. Шобер най-важният признак на периода е делението му на две части. „Периодите — пише той — са повечето сложни съчинени или сложни съставни изречения, които без оглед на числото на образуващите ги изречения винаги се разпадат на две части“⁶.

¹ Ал. Т.-Балан, *Нова българска граматика*, София, 1940, стр. 383—384.

² Л. Андреевич, Н. Костов, Е. Николов, *Българска граматика*, София, 1947, стр. 296.

³ К. Попов, *Съвременен български език. Синтаксис*, София, 1962, стр. 334.

⁴ Ж. Марузо, *Словарь лингвистических терминов*, Москва, 1960, стр. 208.

⁵ В. Havránek, А. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha, 1960, стр. 343.

⁶ St. Szober, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa, 1959, стр. 384.

Съветският езиковед А. Н. Гвоздев схваща периода като „особена разновидност на сложното изречение“. Дефиницията му гласи: „Период се нарича такова литературно обработено сложно изречение, което откъм съдържание се характеризира с разгърнато изложение на темата, обединяващо редица отделни положения, а откъм формата — с еднаквост в разположението и с ритмичност“¹. Друг съветски езиковед — А. Б. Шапиро — пък смята, че периодична постройка може да има както сложното, така и простото изречение. „Периодът — пише той — е изречение, на което освен обикновените признаци, задължителни за изречение от всеки тип, са свойствени още и такива, които се явяват показатели за особен смисъл на изказването. Този особен смисъл се заключава в следното: цялото изречение се състои от две рязко противопоставени една на друга части; първата от тях на свой ред се разделява на редица синтактически еднородни цялостни единици, съвкупността от които с лексическото си съдържание и интонационно оформяне извикват у слушателя или читателя нарастващо очакване на втората част, в която трябва да последва разрешение на напрежението, създадено в първата част“². В определенията на А. Б. Шапиро се съдържат повече диференциални признаци, въз основа на които периодът може да се разграничи от останалите структурно-синтактични модели на изречението.

Специфични синтактични и стилистични признаци в периода търси и А. А. Акишина³. „Периодът — според нея — е завършено по смисъл усложнено просто или сложно изречение, което се разделя на две противоположни една на друга части, първата от които се характеризира с възходяща интонация и се състои от ред еднородни единства, които структурно и по смисъл са затворени от втората, заключителната част, произнасяща се с понижение на тона“⁴.

Прегледът убедително показва, че структурата на периода не се разбира от езиковедите по един и същ начин. Според едни автори периодическата организация на речта може да съществува само при сложното изречение, а според други — и при сложното, и при простото изречение. Освен това има различия и по отношение на другите признаци на периода: деление на две или повече структурни части и тяхното разположение, синтактичен паралелизъм, интонационна оформеност. Все пак преобладава схващането за периода като двучленна структура, елементите на която имат определена синтактична организация и интонация. Струва ми се, че в тази насока най-конкретни са определенията на А. Б. Шапиро и А. А. Акишина (и те са положени в основата на това изложение), въпреки че и техните схващания напълно не съвпадат.

¹ А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1952, стр. 320, 321.

² А. Б. Шапиро, О периодической форме речи, Русский язык в школе, 1951, № 1, стр. 31.

³ Вж. следните публикации на А. А. Акишина: Период и его признаки, Доповіді та повідомлення, вип. 7, ч. 1, Видавництво Львівського університету, 1957, стр. 114—117; Стилистическая роль периода, пак там, стр. 117—120; К вопросу о стилистической роли периода; Доповіді та повідомлення, вип. 8, ч. 1, 1958, стр. 164—168; Периодическая форма речи в современном русском языке, сб. Вопросы русского языкознания, кн. III, Львов, 1958, стр. 12—34; Из наблюдений над функциями периода в поэтической речи, сб. Вопросы русского языкознания, кн. IV, Львов, 1960, стр. 172—184.

⁴ А. А. Акишина, Период и его признаки, стр. 116; вж. също: Периодическая форма речи в современном русском языке, стр. 21—22.

Периодът е разновидност на разширеното просто или на сложното изречение, което в структурно и интонационно отношение посредством пауза се разделя на две части, първата от които представя поредица от еднородни синтактични елементи, произнасящи се с постоянно нарастваща интонация, а втората, носителка на основното съдържание на мисълта, изразява обобщение, извод, следствие или резултат от казаното в първата част и се характеризира с рязко понижаваща се интонация, напр.:

По здрач, когато от бърда, чукар
се спуснат ручейчетата отвред
на звънналите медни хлопотари
с камбанката на югича отпред;
когато пейт даже колелата,
а морни само хората мъчат,
привели рамена под сечивата,
защото вечер повече тежат;

когато сетното звънче отрони
последна бистра калка от деня
и под замръкналите небосклони
шуршите са последна тишина;
когато над бърдата нощ смълчана
раздипли звездошития сукман —
тогава песен от ветрец дълга
се понесе...

(Бл. Димитрова, Лилияна, 1959, стр. 99)

Като разновидност на изречението периодът притежава всички негови структурно-граматични признаци: предикативност, модалност, интонация и граматична оформеност¹. Но той има и признаци, които го диференцират от останалите типове изречения: смислова, структурна и интонационна двучленност, установен ред на структурните части, еднородност в строежа на първата структурна част, ритмичност в постройката му и най-после затвореност на синтактичната верига².

Характерна особеност на периода е синтактичната му разширеност. Независимо от това, дали представя просто или сложно изречение, той се отличава със синтактична разширеност, в резултат на която чрез него мисълта се предава във всичките ѝ разклонения и нюанси. По думите на А. А. Акишина периодът може да се сравни с „миниатюрно“ произведение³. Като се имат пред вид особеностите на периода в смислово отношение, лесно може да се обясни защо в някои случаи той съставя отделен абзац, а даже и цяло произведение. В българската лирика са известни не малко стихотворения, които в синтактично отношение имат постройката на период, напр.: „Пръстен“ от В. Ханчев (Стихотворения, 1966, стр. 88), „Усмивка“ от Ив. Давидков (Хълмове под вечерницата, 1966, стр. 62), „Кажи“ от Г. Джагаров (Лирика, 1966, стр. 30) и др.

Независимо от броя на простите изречения, влизати в състава на периода, структурата му се разделя на две части. Първата част се състои от еднородни синтактични елементи — еднородни части на простото изречение, еднородни сложни съчинени или еднородни съподчинени изречения. Не може едно изречение да се нарича период, ако първата му структурна част не е съставена от еднородни синтактични елементи. Посредством еднородния характер на елементите, образуващи първата му структурна част, се постига и неговата ритмичност. Степента на ритмичност

¹ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, стр. 20—27.

² Вж. А. А. Акишина, Период и его признаци, стр. 115.

³ А. А. Акишина, Периодическая форма речи в современном русском языке, стр. 20.

зависи от лексикалното и граматичното оформяне на еднородните синтактични елементи. От най-висока степен е ритмичността при пълен синтактичен паралелизъм (еднакво начало, еднакъв словоред, еднаква синтактична постройка и т. н.) на еднородните синтактични елементи; обаче те могат да бъдат изградени и върху основата на частичен паралелизъм (или еднакво начало, или еднакъв словоред, или еднаквост в част от синтактичната постройка и т. н.) и тогава ритмичността е от по-ниска степен.

Втората част на периода е носителка на основното съдържание на мисълта. Тя затваря веригата от еднородни синтактични елементи, съставлящи първата част, и в логическо отношение съдържа ядрата на мисълта, съставя нейния логически център. Втората структурна част обикновено е по-кратка от първата, но може да бъде и равна с нея или да я превишава.

Между двете структурни части на периода съществува тясна връзка, която се изразява чрез съюзните връзки, съотносителните думи и интонацията. Свързваща функция могат да изпълняват и някои лексикални средства, ако те се повтарят и в двете части.

Интонацията на периода се отличава съществено от интонацията на простото и на сложното изречение. Първата структурна част се характеризира с възходяща интонация; всеки следващ еднороден елемент се изговаря с по-висок тон в сравнение с предходния. Възходящата интонация води до нарастване на смисловото напрежение, което пък поражда у читателя или слушателя повишен интерес към втората част. Между двете структурни части има рязко подчертана пауза, която още повече засилва създаденото в края на първата част смислово и интонационно напрежение. Втората структурна част започва със значително по-ниска интонация, отколкото е завършила първата, след което се наблюдава рязко спадане.

Степента на нарастване на интонационното и смислово напрежение в първата структурна част зависи и от количеството на еднородните синтактични елементи. Колкото те са повече, толкова и интонационното повишение в първата част е по-голямо, а заедно с него се усилва и общото смислово напрежение в периода. Количеството на еднородните синтактични елементи оказва влияние и върху големината на паузата между двете части. Щом като първата структурна част съдържа повече еднородни синтактични елементи, паузата след нея е по-продължителна, понеже нейната роля е да усилва интонационното и смислово напрежение, създадено от еднородните синтактични елементи.

Характерно за втората структурна част е рязкото, устремното спадане на интонационната линия. Все пак интонацията е в зависимост и от обема на тази част. Колкото тя е по-кратка, толкова и спадането на интонацията е по-рязко и по-устремно. Ако втората част е равна по обем на първата или я превишава, тогава тя пак започва със значително по-ниска интонация, но след едно рязко интонационно спадане по-нататък интонационната линия варира според състава ѝ, като на места може да отбележи и повншаване.

По състав (разглеждани като самостоятелна структура) периодите се делят на две групи:

1. Неусложнен период. При него първата структурна част се състои от еднородни синтактични елементи, без каквито и да било

други разклонения, а втората част може да бъде просто или сложно изречение:

Когато всичките цветя в сърцето ми завяхаха; когато надеждите и младежите ми пориви се сломиха като крилата на устремен орел; когато в тежка житейска борба умряха много мои идеали, изсушиха се всичките извори за щастие и радост — само ти ми остана още и нежно ми разгръщаш обятия и шепнеш на моето ожесточено сърце думи на примирение, на чародейна утеха и на поезия... (Ив. Вазов, Розовата долина и Тунджа, Съч. в четири тома, т. IV, София, 1964, стр. 283).

2. Усложнен период. При него еднородните синтактични елементи (или само някои от тях) са усложнени със свои пояснения — обособени части или подчинени изречения, напр.:

След като се удивлявахме на старинната Бухара; след като стояхме мълчаливи край каменния саркофаг на Тимур в Самарканд; след като няколко дни скитахме из ферганската долина с надежда, че ще открием гроба на Александър Македонски, — не ни остава нищо друго, освен да се качим на самолета (И. Милев, Източна поема, сп. Пламък, 1966, кн. 6, стр. 139).

Последната еднородна част е усложнена с подчинено определително изречение („че ще открием гроба на Александър Македонски“).

В зависимост от количеството на предикативните центрове периодите биват прости и сложни.

1. Прост е периодът, когато двете му структурни части образуват едно разширено просто изречение. Предикативният му център е във втората част, а първата част представя поредица от еднородни части. Разбира се, някои от тези еднородни части може да бъдат усложнени с подчинени изречения. Пример:

Над немите рилски масиви,
над резкия очерт на градските покриви,
над нашите две приближени глави —
тече безшумно реката на времето,
по-шеметна, по-неудържима от Искър.

(Бл. Димитрова, Фантазия, Експедиция към идния ден, София, 1964, стр. 84)

2. Сложен е периодът, когато еднородните синтактични елементи от първата структурна част представят цели изречения. В зависимост от синтактичното отношение между двете структурни части сложните периоди се делят на сложни съчинени и сложни съставни. При сложни съчинения период двете структурни части се намират в съчинително отношение помежду си, а при сложно съставния — в подчинително отношение.

а. Сложно съчинен период:

И като народен представител, и като обществен деятел, и като писател съм пътувал из цяла България, минал съм през много наши краища, посетил съм почти всички български градове, спирал съм се в сума цаланки и села, срещал съм се с хиляди свои читатели и избиратели, разговарял съм със стотици граждани и граждани, младежи и девойки — няма никакво съмнение, достиженията и завоеванията във всички области на нашия стопански, политически и културен живот са поразителни (Работническо дело, 6. II. 1966).

б. Сложно съставен период:

Задуха ли днес вятърът в комините,
заудря ли по клоните дъжда,
затворят ли се небесата сини
във тъмна, страшна пропаст над града,
аз пак те виждам, родна шир загубена,

пак виждам изкласилите нивя,
по пътищата ти вървят утрудени
пак селяни с лица като пръстта.

(Н. Фурнаджиев, Съдба, Стихотворения, София, 1966, стр. 71)

В зависимост от смисловото отношение между двете части периодите се разделят на обобщаващи и необобщаващи.

1. В обобщаващия период първата структурна част съдържа еднородни синтактични елементи, чрез които се изброяват предмети или явления, а втората част изразява обобщение на казаното в предходната част:

Виж тоя престолен град, виж Царевец с палатите му, виж Трансница с храмовете ѝ,
виж тия крепости, тоя народ, това царство — всичко турих под нозете ти (Ив. Вазов, Към
пропаст, Съч. в четири тома, т. IV, стр. 501).

2. Необобщаващи са периодите, между структурните части на които липсва отношение на обобщение, а се установяват други видове отношения — временни, условни, определителни, отстъпителни, заключителни и др.

а. Временен период. Първата част съдържа еднородни обстоятелствени пояснения или еднородни съподчинени изречения, които поясняват втората част откъм време, напр.:

Когато пада яростна градушка
и бие по жита и по падежди,
кога под мен земята се залюшка
и облаците свият черни велди,

когато людска мъка ме тревожи,
когато хорска завист ме подгони,
заллаквам аз, размирният безбожник,
и вземам твоя лик като икона.

(Д. П. Дамянов, На Яворов, Поема за щастието, 1963, стр. 20)

б. Условен период. Първата структурна част пояснява сказуемото на втората част откъм условията, при което се извършва действието:

Ако се докаже например, че някой стипца майстор е отворил дюгана си в празничен ден, да продаде нещо; ако някой е навикал мъщерните на съседа си, преди тия да са тръгнали от дюгана му; ако някой е продал по-евтино, отколкото е трябвало с цел да привлече повече покупатели и пр. и пр. — устабашията е длъжен да свика лонджа (събрание), което ще съди виновния (З. Стоянов, Записки по българските въстания, Съч., т. 1, София, 1965, стр. 72—73).

в. Определителен период. Първата структурна част съдържа поредица от подчинени определителни изречения, които се отнасят към съществително или местоимение, напр.:

Ти, който със своите милиарди долари
можеш да купиш лейри и докери
заедно с бордеите и пещерите им,
заедно с жените и дъщерите им,
ти, който можеш да купиш поетите
заедно с талантите и кабинетите
или съдиите — и най-непреклонните
заедно с цитатите от законите,
можеш да купиш невец с ария,
философ с гледище, генерал с армия,
можеш да купиш щастливи сънища,
да купиш минало, да купиш бъдеще,
ти, който си неизмеримо богат,
ти стоиш сясан на този площад.

(Вл. Башев, Милнардър на манифестация в София
Магазин за часовници, София, 1964, стр. 31).

г. Отстъпителен период. Първата структурна част съдържа еднородни обстоятелствени пояснения или съподчинени обстоятелствени изречения за отстъпка, напр.:

Макар че цензурата беше станала подозрителна до глупост и вече не позволяваше да се споменава с печата дори думата „хайдутин“, тъй като тя напомняла за партизаните, макар че полицейският терор беше стигнал до дивота, макар че съдилищата издаваха чудовишни присъди дори само за една ласкава дума към Съветския съюз и Българската комунистическа партия, съпротивата сред народа все повече и повече се разширяваше. (Г. Караславов, Срещи и разговори с Н. Вапцаров, София, 1961, стр. 236).

д. Заключителен период. В първата част посредством еднородни синтактични елементи се натрупват факти или явления, от които във втората част се прави извод, заключение, напр.:

Балканският полуостров има своите чудни пристанища; Балканският полуостров има своите чудни разкошни долини за земеделие; Балканският полуостров има богати/неизчерпаеми минерални богатства; той има реки, има всичко за една всеотрадна култура, за едно всеотрадно икономическо развитие; той има своите географически граници, които представляват благоприятна географическа среда, и следователно дължност на тях малки народи, които живеят на този Балкански полуостров, е да пазят целостта на Балкански полуостров, защото едно малко нещо, взето от него, напр. убита една Сърбия, загива в следващия момент България, загива по-нататък Румъния, загива Гърция (Г. Кирков, Избр. произведения, т. I, София, 1950, стр. 301).

На останалите видове необобщителни периоди не се спирам поради по-рядката им употреба.

*

Периодът е не само синтактична, но и стилистична категория. Според А. А. Акишина основната му стилистична функция е да предаде „многообразието в единство“¹. Многообразието се съдържа в първата структурна част, която представя поредица от еднородни синтактични елементи, изброяващи явления, предмети, обстоятелства, събития и т. н. „Това многообразие задължително намира в заключителната част на периода смислово, а често и граматическо обобщение, т. е. свързва се в синтезиращо единство“².

Чрез периода се постига епичност в разгръщане, в изразяване на мисълта. Емоционалната напрегнатост, която се съдържа в него, е резултат преди всичко от способността му да изрази епичност на мисълта. Разбира се, емоционалността е в зависимост и от степента на ритмичност и музикалност в периода. Конкретното стилистично предназначение на периода зависи от съдържанието му, от постройката му и от целта, с която го използва авторът.

Най-често периодът се среща в поезията. Тук неговите специфични качества се изявяват най-пълно. Той не само създава впечатление за изящност в синтактичната постройка на поетичната творба, но и увеличава нейния емоционален заряд. Поради специфичната си структура периодът е сполучлива синтактична форма за предаване на дълбока развълнуваност, на силни преживявания. Понякога емоционалното състояние на

¹ А. А. Акишина, Из наблюдения над функциями периода в поэтической речи, стр. 174.

² Пак там.

поета се излива в творба, която от синтактично гледище представя период¹.

За твоят тихо идване, което
все още в мен отеква като гръм,
за даденото и назад невзето,
за прошката, че с теб съм и не съм,
за думите, понякога слестени,
за ласките, които не спести,
за силата, която вля у мене,
когато бе най-безсилна ти,
за туй, че бе на мое име кръстен
и твоя лоп, и твоя хубав час,
на твоя малък пръст вместо пръстен
горещите си устни слагам аз.

(В. Ханчев, Пръстен)

Епичният характер на периода проличава твърде добре в ораторската реч. Като ненадминат оратор у нас се слави работническият трибун Георги Кирков. В речите му, а също и в статиите му, твърде често се срещат периоди. В ораторския му стил периодът не е варочно търсено стилно средство, а се влива в общия поток на авторовата реч като нещо напълно естествено, присъщо ней. У него периодите се използват главно за логическо обосноваване на мисълта, за предаването ѝ в пълнота.

В белетристиката периодична форма на речта се среща сравнително по-рядко, напр.:

И това, дето осиромашаваха, и това, дето лещата ѝ не се нагласиха в живота така, както трябваше и както ѝ се искаше, и това, дето не е видяла бял ден от женитбата си та и досега, за всичко, мислеше си Кръстевица, е виновен той — нейният тромав, мекушав, болнав и сприхав мъж (Г. Караславов, Обикновени хора, ч. IV, сп. Пламък, 1966, кн 4, стр. 13).

Структурата на периода се отличава с ред особености и тя трябва да се познава от всички, които желаят да повишат въздействащата сила на своето слово — поети, писатели, оратори, публицисти и др.

¹ А. А. Ахматина съвсем правилно смята, че в поетичната реч периодът е „художествена фигура“ (Из наблюдения над функциями периода в поетической речи, стр. 174).

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ НА БЕЗСЪЮЗНИТЕ СЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ПОСЛОВИЦИ

Иванка Васева

В българската граматика безсъюзните изречения се делят на сложни съчинени и сложни съставни¹ или се разглеждат като безсъюзна разновидност на всеки от тези два типа².

Тази класификация на безсъюзните изречения беше традиционна и в руската граматика до неотдавна, а и сега се споделя от някои³.

През последните години в руската граматика се наложи един нов принцип на класификация на безсъюзните изречения въз основа на тяхната специфична структура и семантика. След статията на Н. С. Поспелов „О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений“ (сб. Вопросы синтаксиса современного русского языка, Москва, Учпедгиз, 1950, стр. 338—354) и разработените от него съответни глави в академическата граматика и в „Синтаксиса“ на МГУ⁴ безсъюзните изречения се разглеждат като особен, трети структурно-семантичен тип сложни изречения. Въз основа на последователно провеждания семантичен критерий, като се изхожда от общото им съдържание, те се делят на два основни типа: 1) изречения с еднороден състав, състоящи се от еднотипни в смислово отношение части, които са еднакво свързани с общото семантично цяло, и 2) изречения с нееднороден състав, чиито части са семантично разнотипни и имат различно отношение към цялото. Според характера на смисловите отношения сред изреченията с еднороден състав различават изречения, изразяващи изброяване и съпоставяне, а сред изреченията с нееднороден състав — изречения със значение на обусловеност (пряка и обратна), причина и следствие, изяснителни и присъединителни.

Наред с тази вече общоприета класификация напоследък предлагат и други: 1) според признака откритост — закритост на структурата на

¹ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962, стр. 320—321.

² Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, Учебник за I и II курс на учит. вист., ч. II, 1957, стр. 339—351.

³ А. Г. Руднев, Синтаксис совр. русского языка, Изд. Высш. школа, 1968, стр. 292—296.

⁴ Грамматика русского языка, т. 2, ч. 2, ИАН, СССР, 1960, стр. 380—401; Современный русский язык, Синтаксис, Москва, Изд. МУ, 1958, стр. 415—426.

сложното изречение, еднакво валиден при съюзна и безсъюзна връзка¹ и 2) според интонационното им своеобразие — различават 4 типа интонации: изброителна, съпоставителна, подчинителна и изяснителна².

В настоящата статия е възприета класификацията на Академичната граматика като най-последователна и научна.

Известно е, че липсата на съюз, който би конкретизирал логическите връзки, в някои случаи затруднява разбирането на взаимоотношенията между отделните части на безсъюзното изречение. От друга страна, тъкмо липсата на съюз усилва ролята на други, по-изразителни, по-съвършени и емоционално наситени лексико-граматични и ритмични средства, характерни за устната реч. Това важи особено за пословиците. Не случайно в пословиците на всички народи са толкова широко разпространени безсъюзните изречения. „Отсутствие или бедность союзов и союзных слов — пишет Булаховски — может быть в языке или признаком примитивности структуры, или же, на фоне развитой системы союзов, когда употребление их сокращается сознательно и заменяется другими средствами, в особенности специально культивируемыми приемами тонирования, — чертой стиля утонченного, обработанного в сторону разговорной легкости и изящества“³.

Замяната на съюза с други лексико-граматични и преди всичко ритмо-мелодични показатели на отношенията издига като основно изискване максимална лексико-семантична яснота на всички словесни форми и също така максимална композиционна релефност. Нещо повече: самото безсъюзие добре се съчетава с ярко изразеното синтагматично членение на пословиците и съдействува за структурно и ритмично най-релефното им оформяне чрез интонационното подчертаване на границите на всяка част и паузите между тях. То усилва художествената изразителност, улеснява запомнянето и цитирането на пословицата, внася интимност, топлота, лекота, динамика, мобилизираща лаконичност, която ни кара да схващаме мисълта мигом, само от един намек. Напр.: „За пара засвири, за пет не млъква“ (А, 56)⁴; „Драндар света не плаши, дето седне — там праши“ (А, 50).

Освен това безсъюзното изречение много повече от съюзното допуска разнообразни лексико-синтактични и ритмични паралелизми — един от любимите художествени похвати на пословицата като жанр — и много повече отговаря на склонността ѝ да изразява обобщенията във формата на съпоставяне.

¹ В. А. Белошанкова, Сложное предложение в современном русском языке, Изд. Просвещение, Москва, 1967, стр. 139—143.

² Д. Я. Вальтер, О бессоюзных сложных предложениях, РЯШ, 1961, № 2, стр. 18—25, стр. 44—59; К вопросу о бессоюзных сложных предложениях, НДВШ, ФН, 1964, 2.

³ Л. А. Булаховский, Русский литературный язык первой половины, 19-ого века, Москва, 1948, стр. 271.

⁴ Мате илът е взет от сборниците на П. Р. Славейков „Български притчи и пословици и характерни думи“ (Бълг. писател, 1954), М. Арнаудов „Български пословици и гатанки“ (Хемус, 1939) и „5000 избрани български пословици и поговорки“, съставен от М. Григоров и К. Кацаров (Наука и изкуство, 1964). След всеки пример в скоби се дава страницата; с буква С се означава сборникът на Славейков, с А — на М. Арнаудов, а за третия се отбелязва само страницата.

Затова именно безсъюзните изречения са обикнат начин за изразяване на народните афоризми и сентенции във всички езици.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ПОСЛОВИЦИТЕ, ПРЕДСТАВЛЯВАЩИ БЕЗСЪЮЗНИ СЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С ЕДНОТИПНИ ЧАСТИ

В литературния език безсъюзните изречения с еднотипни части имат две разновидности според семантиката и интонацията си: а) безсъюзни съединителни изречения с изброителна интонация, най-често многочленни, представляващи незатворена верига; б) безсъюзни съпоставителни изречения — двучленни, със съпоставителна интонация и дълбока пауза между частите. Към тях като подвид се отнасят и изречения, втората част на които представлява резултат на действието, назовано в първата.

В пословиците решително преобладава вторият тип и затова изследването ще започнем с него. Според степента на противопоставянето в статията условно се разграничават три вида отношения: съпоставяне, противопоставяне и отношение на действие и резултат.

1. Пословици, представляващи безсъюзни съпоставителни изречения

Това е най-разпространеният тип сред българските пословици, представляващи безсъюзни изречения. Съпоставянето е форма на изразяване обобщения, отразяващи цялостния жизнен опит на народа — неговите исторически, социални, битови и етични отношения. Например, сравняват се гърци и българи, турци и българи, богати и бедни, умни и луди, мързеливи и работни, пестеливи и прахосници, опитки и неопитни, зла жена и добра жена, отношение към брат и към либе, към чужди и към близки; към зет и към син и пр.

Съпоставянето предполага строго съответствие между смислово съдържание и синтактично и ритмично оформление. Интересуващите ни пословици представляват почти винаги две симетрични структури, съставени от едни и същи, симетрично разположени части на речта, съотносителни по съдържание и с еднаква синтактична функция. Интонацията им се отличава със силно ударение на съпоставяните думи и дълбока пауза между частите. Напр.: „У момата тъпан тупа, у момчето хабер няма“ (А, 130): ПССГ: ПССГ¹; „Лятоска царува, зимъска гладува“ (14): НГ: НГ / — — — / — : / — — — / —; „Мъж и жена злъчка имат, брат и сестра глъчка имат“ (А, 79): ССзССГ: ССзССГ. В последния пример антитезата на *злъчка* и *глъчка* е подчертана по два начина: чрез римата и чрез съседната анафора (*имат*).

Съотносителните словесни форми обикновено съвпадат и словообразователно: „*Мълчан* пита изяда, *трещян* гърне разбива“ (А, 78).

¹ Частите на речта се означават с началните им букви: (С — съществително, П — прилагателно, Г — глагол, М — местоимение, Ч — числително, Сз — съюз, П — предлог. С двоеточие се означава паузата или границата между двете съставлящи прости изречения.

Много от разглежданите пословици представляват непълни изречения със симетричен елипсис на едно и също сказуемо в двете съставящи: „Отвѣнка гиздава, отвѣтре гнидава“ (А, 96); „Сиромахът — догде може; боляринът — колко иска“ (А, 116) — подразбира се „работи“.

Ако в едната част две думи са от един корен, и в другата ще е така. Напр.: „Доброто добро“ не паща, *злото зло* не хваща“ (А, 49); „Неразумен *свят светува*, разумен *жалба жали*“ (А, 90).

Тук прави впечатление и голямото разнообразие в начина на римуване: само на крайните думи от всяка половина (най-често) или на втора с втора и последна с последна, или на първа с последна в рамките на всяко полустичие („Зет като мед, син като пелин“, А, 58) и т. н.

Както виждаме, във всички случаи отношението на съпоставяне се награжда върху лексическото противопоставяне на симетрично разположени в двете части думи, образуващи антители. Най-съвършени в структурно отношение са онези пословици, в които антителите обхващат всички словесни форми, т. е. всяка дума от едната половина смислово се противопоставя на симетрично разположена и морфологично еднотипна словесна форма в другата половина (вж. последните примери). Напр. в: „Един копа и плаче, други тропа и скача“ (С, 240); „Едни зяпат, други лапат“ (С, 243) са противопоставени и подлозите (*едни — други*), и сказуемите (*копа — тропа, плаче — скача, зяпат — лапат*), което е подчертано и чрез ритма.

Разбира се, антителите не съвпадат винаги по морфологичен облик. Напр. в: „Ката ден зелник, на Великден попарник“ (А, 64) наред с еднотипните в словообразователно отношение „зелник — попарник“ виждаме и разнотипните, но смислово противопоставени „ката ден — на Великден“.

Голям брой пословици, изразяващи съпоставителни отношения, са изградени едновременно върху антители на пълнозначните и анафори на служебните думи. Напр.: „Пред хората мед, *пред* своите лед“ (С, 474); „На свещица попрела, *на* слънчице поспала“ (13). Значително по-рядко се срещат анафори на неслужебни думи, чрез което се установява някакво вътрешно сходство между съпоставяните обекти. Напр.: „Мързеливият *два пъти* работи, скъпият *два пъти* плаща“ (А, 74) — с двойно кръстосано противопоставяне: 1) *мързеливият — скъпият*; 2) първият, макар че е мързелив, е принуден да работи двойно, вторият, макар че е скъперник, плаща двойно.

Обикновено по-ярките и по-конкретни антители са изнесени в началото на всяка част, а по-сложните, иносказателно изразени стоят в края (римувани или не): а) „Бял на лице, *чер* на сърце“ (52); „Бръз на дъжица, *тром* на теслица“ (С, 136). Тук, от една страна, се противопоставят човешките качества „бял“ (като синоним на „хубав“) и „черен“ (синоним на „грозен“), от друга — „лице“ (в случая метонимично представя външността на човека) и „сърце“ (олицетворяващо тук същността, моралния му облик).

Във втория пример са противопоставени на първо място качества „бръз“ и „тром“, с които обикновено се характеризира трудовата дейност на човека, а във втората, противно на очакванията ни — и в това се състои иронията! — се оказва, че осмиваният е бръз на *лъжица* (метонимично подсказва „при ядене“) и тром при работа.

Още по-сложни съпоставителни отношения откриваме в широко известната пословица „Скъп на триците, евтин на брашното“ (А, 117). Формално първата част се противопоставя на втората не само с конкретната антитеза „скъп — евтин“ и не така очевидната: „триците“ (т. е. отпадъците, лошото) — „брашното“ (т. е. отбраното, хубавото), но и с трето, по-скрито противопоставяне в границите на всяка половина: като отпадъци триците са по-малоценни, но иронизираният ги цени повече от много по-скъпото брашно. С това тънко се осмива човек, който не може да отдели важното от маловажното, ценното — от малоценното.

Заслужава внимание фактът, че в разглежданите пословици се срещат много рядко синоними, които да не изпълняват специална стилистична функция. Напр.: „Да мели знае, да насипе не умее“ (24). Целият събран материал убеждава, че употребата на синоними в пословицата представлява винаги стилистична фигура-перифраза, която — при наличието на формално противопоставяне на двете еднотинни части — цели комичен ефект („Болю сърце не яде, кахърно си похапкува“, А, 29) или още по-често — ярко ироничен ефект: „С едното око кьорав, с другото не види“ (А, 120); „Зло няма, добро — да ще Господ“ (А, 59), т. е. за сега пак няма; „На младо се ище, на старо се ревне“ (А, 84); „Заран леца, вечер мержумек“ (на турски „леща“) (С, 261).

Ироничен ефект целият и каламбури от рода на: „Без ум пойде, безумен си дойде“ (С, 120); „Не ще мляко с ориз, иска ориз с мляко.“ (А, 91).

Иронично въздействие имат и пословици с неточна рима или близко звучачи противоположни по значение думи: „Лозе не ще дядо Пота, иска чичо Пота“ (А, 75)¹; „Намерваш му махана, то та кара в механа“ (С, 370) — т. е. ти го хокаш, то те чарши; „Коприна носи, коприва яде“ (А, 72). Тук коприната е белег на богатство (в облеклото), а копривата свидетелствува за сиромашия (в храненето, в къщи).

Противопоставянето в безсъюзните изречения не е нещо качествено различно от съпоставянето — по-скоро то е негова разиковидност, отличаваща се само по степен. Това намира израз и в структурата на въпросните изречения: в целия събран материал това значение се диктува от противопоставените сказуеми в двете части: първото е в положителна, второто в отрицателна форма: има — няма; рита — не рита; види — не види; дава — не дава и пр. Напр.: „Търпило има, давило няма“ (А, 128); „Пиян изтрезва, луд не изтрезва“ (С, 447); „Брадата дошла, умът не дошел“ (С, 134).

И тук, както в съпоставителните изречения изобщо се наблюдава пълен синтактичен паралелизъм и еднаква или близка ритмика на двете съставлящи: I прим. — / — / — : — / — / —; II — / — — / : — / — — /; III — / — — / — : / — — / —

Противопоставените сказуеми имат една и съща форма и са подчертани чрез словореда: стоят винаги в края на всяка част.

¹ Н. Крайцов, Болгарские народные пословицы, Уч. зал. Тамбовского ГИИ, вып. 4, 1951, стр. 54.

В малкото примери с отрицателно сказуемо в първата и положително — във втората част, напротив, — и двете сказуеми стоят в началото на изречението: „*Не купувай лозе, купи комшия*“ (С, 378); „*Не виждала баба дяда да ядат, виждала го да цепи дърва*“ (93).

В цялата тази група пословици сравнително по-малка роля играе вътрешната рима (римват се обикновено тъкмо противопоставените сказуеми) и доста често се наблюдава несиметрична в двете половини ритмична линия (поради наличието на отрицание само в едната половина). Напр.: „*Нога му се мести, дума му се не мести*“ (А, 92) — /— —/ —: /— — — —/ —; „*Глава му троши, хатър му не троши*“ (А, 39) — /— —: —/ — — —/ —; „*Коня давам, юларя не давам*“ (А, 72).

Доста често противителни отношения изразяват пословици с елипсис на повтарящата се част на сказуемото във второто изречение, маркиран с отрицателен модален глагол: „*Голо се ходва, гладно не може*“ (А, 39); „*Чедо си раждаш, брата не можеш*“ (А, 134); „*Бърз кон се стига, бърза дума не може*“ (С, 136)“.

*

Към безсъюзните изречения с еднотипни части, изразяващи съпоставителни отношения, се отнасят и такива, в първата част на които се сочи някакво действие, а във втората — неговият резултат: „*Добро утро му казах, белята си намерих*“ (30).

Сред пословиците тази група е съвсем слабо застъпена (с 10 примера от общо 156, изразяващи съпоставителни отношения) — може би понеже тук липсват характерните за съпоставителните конструкции и за пословиците изобщо симетричен синтактичен и ритмичен строеж и рими. Напр.: „*Обули кучето с цървули, то си изяло краката*“ (А, 94); „*Накарай хайлазина на работа на ум да те научи*“ (А, 82). Рядко се срещат и анафори: „*Кога стана катуна, кога опаш навири*“ (А, 66); „*Кога стана кюмурджия, кога вратът му почерня*“ (А, 66).

Всички те с ирония и присмех — пряко или косвено, чрез метафора — бичуват някоя човешка слабост: високомерие, глупост, леност, подражателство и пр.

2. Пословици, представляващи безсъюзни съединителни изречения

Безсъюзните съединителни изречения представляват многочленни вериги с характерна изброителна интонация: интонационно подчертаване в края на всяка предходна и в началото на всяка следваща част.

Краткостта, дидактичната насоченост на пословиците трудно се съчетава с повествователния характер на този структурно-интонационен тип безсъюзни изречения. С това си обясняваме както съвсем ограничения им брой, така и тяхната специфика в този жанр: тук, както и в афоризмите изобщо¹ те не са вече повествователни, не изразяват нито едновременност, нито последователност във времето, а само — взаимно съответствие между няколко факта. Напр.: „*Магаре стока не е, зет роднина не е, върба дърво не е*“ (А, 75); „*Треска болест ли е, овчар човек ли*

¹ Грамматика руского языка, т. II. Синтаксис, ч. 2, стр. 384.

е, тутманик гостба ли е?" (А, 127); „Ум царува, ум богува, ум патки пасе“ (С, 585).

При изброяването винаги се установява някакво сходство, прилика: в първия и втория пример се отрицават и трите неща; третият пример образно емоционално утвърждава зависимостта на съдбата от човешкия ум.

Освен това, за разлика от художествената литература, в пословиците срещаме изключително рядко три — и многочленни конструкции от този тип¹. Това променя и интонационната линия, приближавайки я слабо до съпоставителните, макар и без характерната дълбока пауза. Устойчивата двучленност и семантичният анализ на събрания материал показват, че и тук се касае за един вид съпоставяне, но много по-мекое. И тук то се изразява в абсолютна симетричност (морфологична, синтактична и ритмична) на двете съставлящи еднотипни части, подчертана от симетрично разположени анафори: а) на подлога (най-често): „Той коли, той беси“, „Той пали, той гаси“ (А, 126); „Парите баша, парите майка“ (А, 102); „Глава прави, глава тегли“ (А, 39) или б) на сказуемото: „Ерген вярва няма, мома срама няма“ (А, 53); „И стена уши има, и плет очи има“ (А, 62); „Не мож' изпи морето, не мож' стигна небето“ (С, 38).

Ако се повтарят само служебните думи, словесните форми, между които се установява съответствие, биват подчертани чрез рима: „С богат се не бори, с рогат се не боди“ (А, 120); „Старо любя — дәне губи, вехто кърпи — коцци хаби“ (А, 119); „До време хубост, до зъби сладост“ (А, 48); „На едно слънце яли, на една месечина спали“ (А, 81).

И тук, както при съпоставителните изречения сказуемите на двете части, между които се установява съответствие, съпадат по вид, време, наклонение. Преобладават формите на сегашно време, което в отвлеченото си, извънвременно значение най-много подхожда за изразяване на обобщенията, изкристализирали в пословиците. Второ място заемат заповедните форми с обобщено лично значение.

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ПОСЛОВИЦИТЕ, ПРЕДСТАВЛЯВАЩИ БЕЗСЪЮЗНИ СЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С РАЗНОТИПНИ ЧАСТИ

За безсъюзните изречения с разнотипни части са характерни отношения, напомнящи подчинителните отношения в сложно-съставното изречение. Разбира се, тук те са съвсем недиференцирани, защото липсва формален показател (съюз) и те произтичат единствено от семантиката на цялото сложно изречение и подчинителната или пояснителна интонация. Напр. „Днес хоп-троп, утре ах-вах“ (17); „Жени мързеливи — деца възливи“ (пак там) — изразяват едновременно съпоставителни, причинно-следствени и условно-следствени отношения.

При българските пословици тази разновидност е много по-слабо застъпена, отколкото безсъюзните изречения с разнотипни части.

Семантичният анализ на безсъюзните изречения с разнотипни части разкрива четири вида отношения: причинно-следствени, условни, отстъпителни и пояснителни.

¹ В нашия материал само 5 от общо 34 пословици с форма на безсъюзни съединителни изречения съдържат повече от две еднотипни части.

1. Пословици с общо причинно-следствено значение

Между интересующите ни пословици различаваме две групи: а) първата част съдържа причината, а втората следствието: „Изтъках си платното, ритам ти кросното“ (С, 281); с обратен ред: най-напред се назовава следствието, после се обяснява причината: „На келявия нокте не трябва, одира си главата“ (А, 82).

В тези пословици се изтъква закономерната връзка между характера на родителите и характера на децата. Между конкретния бит и мечтите на хората, пианството и мизерията, количеството и качеството и пр. В тях много умело се иронизират пианиците, неблагодарниците, внушава се предпазливост в отношенията със зли, непочтени, луди хора, с велможите и ходжите.

А. Две трети от примерите, сочещи най-напред причината, а после следствието, имат не напълно симетрична ритмична линия и симетрична синтактична структура, подчертана понякога от анафора („Жълта коза, жълто яре“, А, 55) или от анафора и рима едновременно (Боб ял, боб сънувал, А, 28).

За разлика от пословиците с еднотипни части обаче, тук анафората изпълнява не стилистична, а преди всичко семантична функция — главно върху нея се гради причинно-следственото отношение (вж. горните примери).

Пълен синтактичен и ритмичен паралелизъм се среща рядко — в два от 13 примера: „Малко вирче, дребна риба“ (С, 340); „Малко гърненце, сладко варивце“ (пак там).

Сравнително рядко (в 5 от 18 примера) наблюдаваме и съвсем несиметрични структури: „Уста кучешки, разядат се“ (А, 30); „Не фърляй камак в рядка кал, ше та опръска“ (С, 386); С луди хоро не играй, строшават ти краката“ (А, 101).

Заслужава внимание съотношението между формите на двете сказуеми: а) най-често и двете са именни или б) първото в повелително наклонение, второто в условно или в бъдеще време (вж. горните примери); в) сравнително по-рядко първото сказуемо е в минало свършено време, второто — в сегашно: „Изтъках си платното, ритам ти кросното“ (С, 281).

Б. Сред пословиците, чиято втора част сочи причината, обосноваваща съдържанието на първата, различаваме три групи: 1) изяснителна, 2) заповедно-изяснителна и 3) с ироничен ефект, който се дължи на несъвместимост на причината и следствието.

1. Изяснителни отношения наблюдаваме в пословици, първата част на които съдържа метафора или сравнение на две твърде далечни понятия, а втората обяснява на какво почива приликата. Напр.: „Зимно време е като малко дете: сега плаче, сега се смее, сега вали, сега слънце грее“ (А, 58); „Децата са като роса, сега ги има, сега ги няма“ (А, 47); „Женското сърце е като памучен чорап, разтяга се“ (А, 54).

Както виждаме, с изключение на последния пример изяснителната втора част представлява също безсъюзно изречение, но с еднотипни части и своеобразно преплетени анафори, антитези, вътрешни рими и интересни избързания. Първата част пък, съдържаща афоризма-сравнение, има съвсем различен ритмичен строеж — звучи спокойно и е отделена от втората с дълбока пауза.

В някои примери втората част е сложно съставно изречение: „Жена е като върба, дека я насадиш, там расте“ (А, 53); „Потта е като пчелата: откъдето и да иде, все носи“ (11).

Има и пословици с първа част метафора, а втора — безсъюзно или сложно съставно изречение: „Светът е стълба, един слезва, друг се качва“ (А, 115); „Понски ръце вошени: каквото похване, залепва“ (64).

За всички интересувани ни пословици е характерна една и съща структура на първата част: в началото ѝ се назовава основното понятие, което бива по-нататък обяснено, характеризирано (зимно време, децата и пр.), а в края — втория член на сравнението. Често пъти тези 2 най-важни словесни форми биват подчертани от рима (*жена — върба, потта — пчелата, деца — роса*).

2. Заповедно-изяснителни отношения наблюдаваме в пословици с форма на съвет, в първата част на които казуемото е в повелително, а във втората в условно наклонение: „Не вярвай велможата, одира ти кожата“ (С, 375); „Не вярвай доста, бутва та от моста“ (пак там). Експресивността на тези пословици се дължи а) на заповедната форма на първото казуемо, б) на простата форма на условно наклонение на второто казуемо, изразяващо готовност за нежелателно действие, в) на почти еднаквата ритмика, с разлика една-две неударени срички във втората част, които предизвикват избързания, и честата рима, подчертаваща тъкмо най-важните думи.

3. Към третата група се отнасят пословици от типа: „Ново е, с нови конци кърпено“ (С, 393); „Скоро, снахо, дай да ям, на гости съм била“ (А, 117). Те имат съвсем несиметричен строеж и ритмика и звучат иронично. Последното се дължи на несъвместимостта на причината и следствието: а) Казва се, че предметът е нов, а после се обяснява, че в същност само конците на кърпежа са нови; б) В първата част се изразява експресивно колко е огладняла свекървата, а във втората се дава най-малко очакваното пояснение: от гости се връща (в същност след гостуване човек трябва да е сит).

2. Пословици с общо условно значение

За разлика от руския фолклор, където този тип пословици е богато представен от много широк кръг разнообразни структури¹, в българските пословици той е слабо застъпен (разполагаме само с 18 примера). При това обусловеността е едно от най-неясните значения. При липса на конкретни показатели условното значение се диктува само от семантиката на казуемите и на целите изречения и от съотношението на модално-временните форми на казуемите им. Най-ясно е то а) при казуемо в повелително наклонение в първата част и бъдеще време във втората: „Покажи му пръст, улови ще та за цяла шепа“ (С, 461); „На прост човек кажи добро утро, он че те накара да му помогнеш да си издела корито“ (А, 85) или б) при лексически съпадащи казуеми в различни форми в двете части: „Направил си черква, направил и олтари“ (А, 84). В тези пословици няма синтактичен и ритмичен паралелизъм, липсват рими и почти не се срещат анафори.

¹ Г. С. Варлакова, К вопросу о средствах выражения синтаксических отношений в бессоюзных сложных предложениях (на материале пословиц), Извест. Крымск. ПИ, т. 26, 1957, вып. 4, стр. 55—72.

В останалия материал се наблюдават два типа структури: а) елиптични с едипсис на сказуемите в двете части: „Без пари на/град, без нищо назад“ (А, 26); „Близо до царя — пълен ти джоб; близо до царя — пълен ти гроб“ (А, 28). Те са много по-съвършени по структура, със симетрична ритмична линия; анафори и римуване на най-важните словесни форми; в първата част сказуемото е в перфект, а във втората — в бъдеще или сегашно време: „Уловил си се на хорото, ще играеш“ (А, 129); „Дошел си ни на селото, ще играеш на хорото“ (С, 232); „Близнал от медът, не му излезва от умът“ (С, 125).

В тях, както и в руските пословици, миналото време благоприятствува за появата на причинно значение. Затова всяка от цитираните пословици би могла да бъде представена като условно и като причинно изречение: а) „Ако (щом) си се уловил на хорото, ще играеш“, б) „По-неже си се уловил на хорото, ще играеш“.

3. Пословици с общо отстъпително значение

По изразяваните логически отношения интересуващите ни пословици напомним безсъюзните противоположни изречения, макар че първите причислихме към безсъюзни изречения с еднотипни части, а тези — към изреченията с разнотипни части. Това обаче не е специфика на пословиците, а на самите логически отношения. Отстъпителните изречения са вид условни изречения, втората част на които съдържа не очакваното, а противно нему следствие. Напр. „Жито се мели, брашно не пада“ (А, 54) (Житото се мели, за да стане на брашно, а тук липсва очакваният резултат); „Попът ял благо, селото криво“ (А, 107) — т. е. щом попът е ял, той трябва да си носи последствията, а тук изкарват виновно селото. Също: „Посял жито, изникнал ечемик“ (22). Както вече се каза, всички подобни примери могат да бъдат изразени по два начина: а) с отстъпителен съюз: „Макар че посял жито, изникнал ечемик“ или б) със съпоставителен: „Посял жито, а пък изникнал ечемик“. Срв. също: „Овце няма, масло продава“ (96); „Цървули няма, гайда иска“ (А, 133); „Голота ме пече, фудулюкът ме не оставя“ (43).

Понякога това смислово противопоставяне на условие и следствие, макар че се изразява от цялото изречение, се подчертава от определени думи. Напр.: „Видял малко масло, чини му се мандра е“ (А, 31 — т. е. място, където има най-много масло); „Един пие, други плаща“ (С, 240).

И тук двете структури са несиметрични и дори да има еднакъв брой ударени и неударени срички, те са различно разположени (вж. последния пример). Рима се среща рядко: „На хорото играли, гайда не видяли“ (А, 86); „Вчера ме е било, днес ми е мило“ (А, 35). В единични случаи функция, аналогична на римата, изпълняват началните, близки по звучене думи, които отбелязват двете полустипия: „Гост ме викаха, пост ми задават“ (А, 40)¹.

¹ Отстъпителният, както и условният вид логически отношения е много по-типичен за руските пословици, отколкото за българските. Това се проявява както в по-големия брой руски пословици с отстъпително значение, така и в значително по-разнообразието и ясния средства, компенсиращи липсата на съюз. Вж. Г. С. Варлакова, О значении уступительности в русском языке и о способах его выражения (на материале пословиц), Изв. Крымского ПИ, т. 26, 1957, вып. 4, стр. 47—53.

4. Пословици с пояснително значение

Първата част на разглежданите пословици представлява винаги завършена мисъл, умозаключение-афоризъм, а втората го изяснява и конкретизира, внасяйки елемент на дистрибуция (разпределение), което намира израз в определени съотносителни словесни форми: „*Всички сме луди: кой много, кой малко*“ (А, 33); „*Сиромаш три пъти се радва на дрехите си: кога са нови, кога ги обърне и кога ги закърпи*“ (С, 523); „*Човек два пъти става слуга в къщи: кога е малък и кога е стар*“ (А, 136).

За пословиците от този тип е характерна особена пояснителна интонация и много тясна връзка между съставящите прости изречения. Тя се дължи преди всичко на съотносителните думи (*всички — кой, кой; два пъти — кога, кога* — в смисъл на „веднъж, втори път...“). Втората част почти винаги съдържа анафори и антитези (*много — малко, малък — стар*).

5. Пословици със строеж на сложни смесени изречения

В основата на тази група пословици лежи пак някакво съпоставяне, изразено само с интонация, без съюз и със симетрично синтактично и ритмично оформяне. Що се отнася до съпоставящите части, то тук различаваме няколко разновидности, подредени според фреквентността им:

1) най-често се съпоставят две еднотипни сложно съставни изречения, „*Който лъже — на въже; който не — на две*“ (А, 70); „*Канят ли те — еж; бият ли те — беж*“ (А, 64); „*Доде проси, злати уста носи; кога да плаща, не се обръща*“ (С, 229);

2) две безсъюзни изречения с разнотипни части (почти всички изразяват условни отношения): „*Удри мъдро, става по-мъдро; удри лудо, става по-лудо*“ (А, 129); „*Седни — ох, стани — ох, сложи пита — не се дига*“ (А, 115).

В някои пословици отношенията между двете прости във всяка половина са по-скоро темпорални: „*Пила — пяла, плащала — плакала*“ (А, 103);

3) две или повече безсъюзни изречения с еднотипни части, изразяващи от своя страна съпоставяне (получава се двустепенно съпоставяне): „*Евреин да храниш, да го не облачаш; турчин да облачаш, да го не храниш*“ (А, 51).

Съпоставянето, легнало в основата на трите групи, обуславя и наличието на всички отбелязани в началото на статията структурни и ритмични особености: симетричен синтактичен и ритмичен строеж, чести анафори, антитези и вътрешни рими.

*

Направеният дотук анализ ни довежда до следните изводи:

1) Както във фолклора на всички народи, така и у нас безсъюзните изречения са много широко разпространена и любима форма за изразяване обобщенията в пословиците. 2) В тях се срещат не всички разновидности безсъюзни изречения, разпространени в езика на художествената литература (липсват съединителните с изброителна интонация и такива,

които изразяват едновременни и последователни действия). Последното е жанрова особеност, валидна и за всички пословици.

3) Наред с това анализът подчерта някои специфични национални особености на българските пословици (в сравнение с руските). Към тях на първо място трябва да отнесем извънредно широкото разпространение на безсъюзните изречения с еднотипни части, изразяващи различна степен на съпоставяне, за сметка на много честите и типични за руските пословици безсъюзни изречения с разнотипни части, изразяващи условни, отстъпителни и причинно-следствени отношения.

ЗА ЕДИН СЛУЧАЙ НА ЕЛИПСА В ГЛАВНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Кирил Костов

Известно е, че в обикновена реч говорителят е свободен да каже изречение, в което някоя част е изпусната. Такъв съкратен израз обаче не пречи да се разберат събеседниците, защото неговият смисъл се изяснява от вече по-рано споменати неща или от обстановката и условията, при които се води разговорът.

В областта на синтактичното съкращаване има примери, които показват, че елипсата в някои типове изречения има широка употреба, станала е дори норма, която се допуска във всички стилове на езика. От това следва, че в едно изречение могат да се съкратят такива съставни части, които не са първостепенни, та не накърняват неговата смислова цялост.

Тук ще бъдат разгледани някои случаи на елипса в съставни изречения, от чието главно е изпуснато обикновено показателно местоимение, което се определя от относително местоимение, въвеждащо подчинено изречение. При анализ на тези изречения може да се установи, че връзката, която съществува между главното и подчиненото изречение, е от различно синтактично естество. Според това сред подчинените изречения се различават между другото подчинени подложни, сказуемно-определителни и допълнителни изречения. За да се разбере за какво се касае в случая, нека се приведат няколко примера:

Подчинено подложно изречение се нарича това, което замества подлог, който не е споменат в главното, напр. *Загазя до шия, който дири вред кредити* (Д. Дебелянов).

Подчинено сказуемно-определително изречение се нарича това, което замества сказуемно име, споменато в главното, напр. *Млад е, който е здрав* (народна поговорка).

Подчинено допълнително изречение е онова, което пояснява сказуемното и изпълнява функция на пряко или непряко допълнение, изпуснато от главното изречение, напр. *Обича тя да пригледва, които си нямат и които са болни и недъгави* (Т. Влайков); *Иван отговори, каквото му скимна* (Ив. Вазов). Подчинените изречения *които си нямат...* и *каквото му скимна* поясняват преходните глаголи *пригледва* и *отговори*, които изискват пряко допълнение. Двата горни примера принадлежат към съобщителните допълнителни изречения, които се различават от косвените въпроси (срв. *Знаеш ли кой ще дойде*) по употребата на относителните местоимения *който* и *каквото*. Разбира се, говорно или в сти-

хове с напълно естествено да се срещне съобщително допълнително изречение, което се свързва с главното чрез относителни местоимения в тяхната съкратена форма, срв. за това у К. Величков: *Още по-неистова тъга очаква кой обижда божеството.*

Посочените три типа изречения са познати от проучвания по български синтаксис и за тях може да се чете по-шакратко или по-обширно в много граматики на българския език. Ала това, на което, доколкото ми е известно, още не е обръщано нарочно внимание, са онези съобщителни допълнителни изречения, които изпълняват служба на непряко (безпредложно или предложно) допълнение в сложното изречение. Ето примери за това: *Блазе, който дава, и дважд блазе, който зима* (нар. поговорка); *Анатема, който плюска днес шаран* (Ив. Вазов) или *Да ги дадем на който може да ги ползува*; *Блазе му на който не празнува имен ден.*

Ако се анализират току-що приведените примери, ще се види, че те са възникнали от обикновени определителни изречения в състава на сложното изречение. Но в случая в главното изречение няма показателно местоимение, което да бъде пояснено от определителното изречение. Първичният строеж на началните два израза може да бъде възстановен така: *Блазе тому(ва), който дава, и дважд блазе тому(ва), който зима*; *Анатема тому(ва), който плюска днес шаран.* Срв. за същата конструкция народната поговорка *Тежко тому, който няма хляб и заръкне* в П. Р. Славейковите Български притчи. Личи, че след изпускането на местоименната форма *тому(ва)* думите *блазе* и *анатема* се отнасят непосредно към следващите относителни местоимения в определителните изречения, които по този начин се превръщат в допълнителни. Другите два израза могат да бъдат възстановени съответно в *Да ги дадем на този (или онзи), който може да ги ползува*; *Блазе му на този (онзи), който не празнува имен ден.* Тук показателните местоимения, както и в по-горните примери, са в дателен падеж, който обаче е изразен по аналитичен начин чрез предлога *на* + неизменената форма на съответното местоимение. При елипса на показателното местоимение предхождащият го предлог *на* остава и се свързва с относителното местоимение на подчиненото изречение. По този начин възниква особен вид съставно изречение, в което не бива да се постави препинателен знак между главното изречение и подчиненото. За да се разбере, защо двете изречения не би трябвало да се разделят със запетая, ще се приведе един пример за обяснение. Изречението *щастлив ли е, на когото парите стигат* е съставено от главното *щастлив ли е* и подчиненото сказуемно определително изречение *на когото парите стигат*. Ако в главното изречение се включи изпуснатото местоимение *този*, тогава аналитичната дателна форма *на когото* на относителното местоимение *който* е непряко допълнение, което се засяга косвено само от действието на глагола *стигат*. Обратно, в израза *Да ги дадем на който може да ги ползува* съществува непосредна връзка между глагола на главното и подчиненото изречение: глаголната форма *да дадем* има пряко (: *ги*) и непряко допълнение (: *на който*); в словосъчетанието *на който* обликът *който* е подлог на подчиненото допълнително изречение, макар че формата *на който* на пръв поглед не е в именителен падеж.

Синтактично отношенията между главното и подчиненото изречение могат да се осъществяват чрез различни предлози. Примери за това:

равнообразие в употреба на предлозите не са нужни много: в израза *Аз се хващам с който иска на бас* местоимението *който* е също подлог в подчиненото изречение, но обликът *с който* е свързан и с глагола *се хващам* от главното изречение; в израза *Взemi пари от когото ти посоча* формата *когото* е пряко допълнение към глагола *посоча* в допълнителното изречение, но същевременно то е и непряко допълнение към глагола *взemi* в словосъчетанието *от когото*. А понеже в обиходна реч е възможно вместо винителната форма *когото* да се употреби в служба на пряко допълнение именителният облик *който*, горното изречение е засвидетелствувано първоначално като *Взemi от който ти посоча* (записът мой, К. К.).

Що се отнася до начина на съставяне на тези съставни изречения, заслужава да се изтъкне, че мястото на допълнителното изречение може да е и пред главното или между частите му. Един пример от по-горе посочените показва как редът на частите в главното е прекъснат от подчиненото изречение: *Аз се хващам с който иска на бас* е израз, който се разграничава на главно изречение *Аз се хващам с (този) на бас* и на подчинено *който иска*; подчиненото в същност е запълнило празнината, появила се между предлозите *с* и *на* след изпускане на показателното местоимение *този* от главното изречение. Примерът *Аз се хващам с който иска на бас* има пълно съответствие в своя строеж на изрази от типа *Ела с който и да е на гости* *вм. Ела на гости с който и да е*. В следната новогодишна честитка главните изречения стоят след подчинените „Хайде да е честита нова година! *На който няма мотоциклет — да му донесе. На който има мотоциклет — да донесе автомобил. На който има автомобил — да донесе резервни части!*“ (сп. Автомото VII, 1963, бр. 12, стр. 16). Чрез предпоставянето авторът е искал вероятно да изтъкне особено подчертано съдържанието на допълнителните изречения и така да постигне по-голям хумористичен ефект при прекъсване на възходящия ред на изброяване.

Твърде мъчно е да се установи началният подтик за елизията, която причинява изменения в строежа на сложното изречение. Може би емоционални причини карат говорителя да преценява коя представа от цялото сложно изречение е особено важна, та е в състояние да измести по-малко нужната му част. Възможно е промяната да е обоснована от някакво избързване на мисълта: докато да изрази всички съставни части на главното изречение, говорителят вече е зает с оформянето на следващото приставно изречение, което по съдържание е доминиращо и може да засенчи онази част от главното, която е второстепенна.

Разбира се, тези синтактични особености на сложните изречения с подчинени допълнителни не са характерна черта само за нашия език. Те могат да възникнат и в други езици. В зависимост от синтетичния или аналитичен характер на отделния език свързването на главното изречение с относителното местоимение в приставното изречение става по различен начин. Така напр. във френски, който като български не притежава падежи, предлогът не променя облика на относителното местоимение, когато се свързва с него, срв. *Donne-la à qui viendra le premier — Дай я на който дойде пръв*. Ето един друг пример, засвидетелствуван в книжовен италиански стил: *Scopo di questo dizionario è di...ricordare a chi, transcurandola, l'ha dimenticata, la buona lingua italiana* (Предговор в *Dizionario*

linguistico moderno на Алдо Габриели, Милано, 1956) — *Целта на този речник е да... напомни на който, пренебрегвайки го, е забравил хубавия италиански език.* В езици с падежна система връзката между предлога и местоимението може да стане при нормално взаимодействие чрез промяна на местоименната форма в падеж, който зависи от управлението на предлога. Такъв е случаят например в старогръцкия израз *ὄν οἷς εἶχεν ἦεν πρὸς τὸ τεῖχος* (Ксенофонт) — с които *имаше отиваше към стената* вм. *ὄν τοῦτοις, οἷς* — с тези, които *имаше*. При други случаи глаголет на главното изречение подчинява на своето управление относителното местоимение, което губи първоначалния си падеж, определен от синтактичните отношения в приставното изречение, срв. за това руското *Ударил* *чем ни попадо* вместо първоначалното *Ударил* *тем, что ни попадо*. О. Буслаев (Историческая грамматика русского языка, 2 изд., Москва, 1863, § 283, стр. 348) обяснява свързването на главното с приставното изречение така: „При слиянii предложений иногда придаточное поглощается главным“. В език със синтетичен строй такова задължително подчинение може твърде рядко да не се осъществи. Един любопитен пример от латински ще напомни за начини на свързване, типични за български език: *Ibique Scipio cum quos paulo ante nominavi interit* (Цезар, *Bellum Africanum* 96,2) — *И там Сципион загина с които преди малко споменах* вм. *cum illis quos ...* — с тези, които...

В старогръцки език тези типове изречения са станали почти синтактична норма и се срещат у класически автори. Нека сега тук да бъдат дадени няколко примера за тези конструкции: *ἐν οἷς γε δοῦς, δμῶ* (Софокъл) — В което *наистина правиш се съмнявам* вм. *ἐν τοῦτοις, δμῶ* — В това, което *наистина правиш*; *ἐξ ὧν ἐγὼ ἤρθημαι οὐδ' ἀποσπῶν* (Платон) — От което *аз въобще не разбрах* вм. *ἐκ τούτων, ἃ* — от това, което; *ἐξηρέχθη εἰς ἄπερ Πρωταγόρας λέγει* (Платон) — *Повлякох се по което казва Протагор=принуден съм да кажа като П.* вм. *εἰς ταῦτα, ἄπερ* — по това, което; *Καὶ δεῖται σοὶ τήμερον τοῦτον* (sc. *οἶνον*) *ἐκπιεῖν ὃν οἷς μάλιστα φιλεῖς* (Ксенофонт) — *И моли те да изпиеш днес това вино с които най-много обичаш* вм. *ὃν τοῦτοις, οἷς* — с тези, които; *Τούτο δμοίον ἐστὶν ὃ νυν δὴ ἐλέγεται* (Платон) — *Това прилича на което сега обаче се каза за тούτο, ὃ* — на това, което.

От приведените чуждоезични примери се вижда, че елипсата на показателното местоимение поражда условия за изменение на първоначалното взаимоотношение между главното и подчиненото изречение. Но дали ще бъде отстранена появилата се празнина¹ и каква нова връзка ще се създаде между двете разделени изречения, това зависи от синтактичните особености на отделния език. Това състояние може да се представи нагледно чрез един латински пример и неговия превод на български: *Perveitit precedem dare, qui monstret enim mi hominem* — *Бих желал да дам награда на който ми покаже този човек*. В латински език поради изпуснатото показателно местоимение *ei* — *на този* (непряко допълнение в дателен падеж) приставното изречение стои изолирано от главното, докато на български главното се е сляло с приставното чрез свързване на предлога с местоимението. Латинският израз отговаря в този случай на по-

¹ В съставни изречения, в които подчиненото изпълнява функция на пряко допълнение, съкращаването на показателното местоимение не разкъсва пряката връзка, осъществявана от глагола на главното изречение и относителното местоимение в допълнителното.

горе посочените два български примера *Блазе, който дава...* и *Анатема, който плюска днес шаран*. Само използването на предлог *на* може да слее в една синтактична цялост подчинените изрази *който дава...* и *който плюска...*, които стоят без особено сцепление до думите *блазе* и *анатема*. Сравни обаче тук един друг пример, от който проличава ясно как вращават в такъв случай едно в друго отделните изречения: (Род рода не храни) *Тежко на който го няма*.

Би могло да се изтъкнат още две особености на тези любопитни конструкции в български. Когато в главното изречение един определен предлог е свързан с показателното местоимение, но същият предлог е употребен и пред относителното местоимение на приставното изречение, тогава от главното изречение се съкращава словосъчетанието между предлога и местоименната форма, напр. *Вземи и ти книгата от когото я получиш*. Не е възможно да се изпусне от главното изречение показателното местоимение, когато то е свързано с един предлог, а относителното местоимение в приставното изречение с друг. Затова изразът *Вземи книгата от този, на когото я дадох* не може да се измени във *Вземи книгата от на когото я дадох*. Дали обаче би казал някой *Вземи книгата от когото я дадох*?

Тези своеобразни синтактични особености на сложното изречение не се срещат често в книжовния стил¹, но това не значи, че те трябва изобщо да се избягват в нашата писменост². В поезията, която си позволява по-ритмични или метрични причини съкращения, те имат свое място, защото не се приемат като дразнеща поетическа волност, която обременява разбирането на една изказана мисъл. За пример на край ще се цитира едно стихотворение от Кирил Христов, от което ясно се вижда как е възникнала елипсата³ и по какъв начин е осъществено сливането на главното и подчиненото изречение:

(За първата любовна целувка) *Венец на Купидоновата слава
и алфа на любовната поема —
тя мощ дари на този, що я дава,
безсилия — на който я приема.*

¹ Срв. обаче в „Български притчи“ от П. Р. Славейков, в които има не само народни поговорки, но и авторски обяснения с характерните особености на свързване, проучени в настоящата статия, например *Казва се на който не си държи работата дикат* I, 72; *Казва се на който рози в паницата си...* I, 182; *За който високо мери* I, 140 и т. п.

² На много места тук бяха приведени примери от чужди езици с цел да се докаже, че техните характерни синтактични черти могат да се предадат със съответни български изразни средства. Разбира се, в случая не се взима под внимание дали оригиналът и преводът са винаги на едно и също стилистично равнище. Заслужава да се посочи, че в „Старогръцка граматика“ на А. Милев и Г. Михайлов (София, 1957) няколко гръцки изречения, които показват с какви езикови похвати са си служили авторите в древността, са преведени на български с допълване на показателните местоименни форми в главното изречение, неспоменати в оригинала, вж. за това на стр. 249.

³ Терминът елипса (срв. за него напр. у R. Kühner-B. Gerth, Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache II/2 Hannover, фотомеханично издание 1966, стр. 402) за българското съответствие изпускане на показателното местоимение в главното изречение се употребява и като заглавие на статията независимо от това, че К. Попов иска в този случай да разграничи *изпускане* от *елипса*. Вж. в неговата книга *Съвременен български език. Синтаксис*, София, 1962, стр. 294 § 391, който гласи: „Срещат се сложни изречения, в които определящата дума (съществително или местоимение) в главното изречение е изпусната и подчиненото изречение, макар да започва с относително местоимение, става допълнително. Не е основателно в такива случаи да се говори за елипса в главното изречение“ (подчертаното от К. К.).

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИ УСЛОВИЯ ЗА ОГРАНИЧАВАНЕТО НА ЕДНА ТРАНСФОРМАЦИЯ, ПРИСЪЩА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Калина Иванова

Първата научна разработка на въпроса за обособените части на изречението в съвременния български език принадлежи на Любомир Андрейчин. В своята „Основна българска граматика“ от 1944 г. той изясни важни въпроси, засягащи тяхната структура, разпространение и функции¹. Между другото, там бяха посочени редица структурни условия, при които подчинените изречения и обособените части могат „да бъдат заменяни едни с други“ (стр. 525). Изследването, което не претендира за изчерпателност, се характеризира с конкретни наблюдения, разкриващи незабелязани дотогава възможности на синтаксиса на нашия книжовен език.

В един от пунктовете на цитирания по-горе параграф се казва, че „приставно определятелно изречение с връзка (относително местоимение — К. И.) в именителен падеж може да бъде заменено с обособено определение — действително (сегашно или минало) причастие от същия глагол, със запазване на съответните пояснения“ (стр. 526).

В това изследване ще бъде показано едно ограничение на разглежданата замяна и ще бъдат разкрити условията, при които то се проявява. Заедно с това ще бъде направен опит за уточняване на схващанията върху връзката, която се осъществява между евентуално присъстващото в поясняваната именна група от главното изречение показателно местоимение и относителното местоимение от подчиненото изречение.

Тук няма да се спираме на неструктурни (предимно стилистични или лексикално-стилистични) причини, ограничаващи замяната на конструкции с подчинени изречения от конструкциите с обособени части. Значението на стилистичния момент е добре разкрито още в посоченото изследване на Л. Андрейчин. Ясно е, че естествеността на израза *Там работят хора, непознаващи умората* и, от друга страна, невъзможността да бъде употребен израз **Там пасат крави, даващи хубаво мляко*, са обусловени от стилистични, а не от структурни причини.

Както се вижда от цитираната постановка („подчинените изречения и обособените части могат да бъдат заменяни едни с други“), Л. Андрейчин преценява трансформацията като двупосочна.

¹ За подробна библиографска справка относно състоянието на въпроса в българската граматична литература до появата на ОБГ вж. Ел. Георгиева, *Обособени части в българския книжовен език*, София, 1964.

Напоследък в една своя студия Бидуел, засягайки бегло въпроса за обособените части (quasi-clauses) в българския език, ги определи като „трансформи на независими изречения“¹.

Смятам, че най-естествено би било да представим конструкциите с обособени части и конструкциите с подчинени изречения в случаите, в които се очаква те да са взаимнозаменяеми, като резултат от различни трансформации, приложени към една и съща база — към две изходни изречения, едното от които ще играе ролята на матрично, а другото — на конституентно². По такъв начин ще бъде установен естественят ход на трансформационната история. Така и ще бъде постъпено по-нататък. Сега обаче ни предстои да хвърлим поглед върху езиковия материал, така както той е представен в повърхностната си структура.

1. а) Трябва да преодолеем тези слабости, които спъват изпълнението на нашите основни задачи. | Трябва да преодолеем тези слабости, спъващи изпълнението на нашите основни задачи.

б) Тези синтактични условия, които ограничават приложението на правилото, са останали непроучени. | Тези синтактични условия, ограничаващи приложението на правилото, са останали непроучени.

в) Такива вещества, които при това полимеризират по-бързо, бяха получени и в нашата лаборатория. | Такива вещества, полимеризиращи при това по-бързо, бяха получени и в нашата лаборатория.

2. а) Трябва да преодолеем слабостите, които спъват изпълнението на нашите основни задачи. | Трябва да преодолеем слабостите, спъващи изпълнението на нашите основни задачи.

б) Синтактичните условия, които ограничават приложението на правилото, са останали непроучени. | Синтактичните условия, ограничаващи приложението на правилото, са останали непроучени.

в) Там често звучат песни, които трогват сърцето. | Там често звучат песни, трогващи сърцето.

3. а) Трябва да преодолеем (! тези слабости)³, които спъват изпълнението на нашите основни задачи. | —

б) Ще бъдат усилены само (! тези компоненти), които се намират в тясната ивица на пропускане. | —

в) И тогава ще ти разкрия (! тази моя мисъл), която ме държи будна по цели нощи. | —

г) Облегни се на (! тези), които се стремят напред. | —

4. а) Трябва да преодолеем (! слабостите), които спъват изпълнението на нашите основни задачи. | Трябва да преодолеем (! слабостите), спъващи изпълнението на нашите основни задачи.

б) Ще бъдат усилены само (! компонентите), които се намират в тясната ивица на пропускане. | Ще бъдат усилены само (! компонентите), намиращи се в тясната ивица на пропускане.

в) Ще се спрем на (! въпроса), който вълнува днес цялото човечество. | Ще се спрем на (! въпроса), вълнуващ днес цялото човечество.

¹ Съ Е. Bidwell, Bulgarian Syntax, Linguistics, 29, 1967, стр. 27.

² Вж. подобен начин на представяне в подробната и интересна студия на Р. Ружичка „Zur syntaktischen Typologie moderner slawischer Literatursprachen, „Zeitschrift für Slawistik“, VIII, 6, 1963, стр. 833—860.

³ По този начин ще означаваме тук обременеността на именната група с логическо ударение.

Малкото цитирани примери са класифицирани въз основа на следните показатели.

В 1 са включени конструкции, в чиито именни групи, пояснявани от подчинено изречение или обособена част, задължително присъствува показателно местоимение. Освен това частта от конструкцията, в която влиза поясняваната именна група, представя самостоятелно, относително независимо, изречение. Независимостта на изречението се проявява в обстоятелството, че то може да бъде употребено само, без поясняващата част (срв. *Тези синтактични условия са останали непроучени*), и че когато неговата именна група е пояснявана от подчинено изречение или обособена част, семантиката му само се уточнява, без обаче да се изменя информационната му стойност.

Условието за независимост на главното изречение¹ се споделя и от примерите в група 2. Те обаче не съдържат в състава на поясняваната именна група показателно местоимение².

Примерите от група 3, също като тези от група 1, съдържат показателно местоимение. Тук обаче то може да бъде употребено изолирано, така че да се идентифицира с поясняваната именна част (вж. Зг).

Главните изречения в тези конструкции не притежават пълноценността на своите съответници от групите 1 и 2. Те или изобщо не могат да съществуват самостоятелно, или, при съкращение на поясняващата ги част, изменят съществено своето значение.

В група 4 главното изречение също не е независимо, но отсъствува показателно местоимение.

Изложената класификация побира в себе си практически целия възможен материал. Постарах се да се ограничи с необходимия минимален брой примери, които да дадат възможност за по-пълна съпоставка на четирите отделни групи и на групите с еднаква структура на главното изречение, като същевременно покажат, че са взети под внимание разнообразни изреченски конструкции.

Най-интересна от посочените групи е третата, тъй като именно в нея наблюдаваме изследваното явление: тук конструкциите с подчинено изречение не могат да се трансформират в конструкции с обособени части.

От казаното по-горе се вижда, че изреченията от група 3 съдържат, за разлика от изреченията от група 4, показателно местоимение, и че се разграничават от група 1 по несамостоятелния характер на главното изречение.

Можем да заключим, че наличието на тези две условия не позволява изграждане на конструкция с обособена част. Всяко едно от тях поотделно обаче не създава пречки в този смисъл. Това ясно проличава от следната матрица (вж. стр. 276).

С Det+ и Det- означаваме наличието / отсъствието на показателно (демонстративно) местоимение, а с A+ и A- — необходимостта / липсата на необходимост съдържанието на една от именните групи на главното

¹ Нека разпространим, условно, за простота, този термин и върху случаите, когато имаме не сложно съставно изречение, а просто изречение, пояснявано от обособена част.

² Тъй като наличието на показателно местоимение в която и да е друга част на разглежданите конструкции е ирелевантно (несъществено) за нашата тема, по-нататък под наличие на показателно местоимение ще разбираме присъствието му в поясняваната от подчинено изречение или обособена част именна група.

изречение да бъде допълнително пояснена. Т. е. с $\Delta-$ се бележи самостоятелност, а с $\Delta+$ — несамостоятелност на главното изречение.

	$\Delta-$	$\Delta+$	
Dem+	1. конструкция с обособена част	3. конструкция с обособена част	3.
Dem-	2. конструкция с обособена част	4. конструкция с обособена част	4.

Остава да потърсим причините, поради които посочените структурни особености ограничават разпространението на конструкцията с обособена част.

За целта ще се обърнем към процеса на изграждане на конструкциите, като се опитаме да надникнем в неговата дълбочина.

Исходните изречения, от които се образуват примерите, цитирани в групите 1 и 2, както и всички останали конструкции, отговарящи на същите условия, могат да бъдат означени по следния начин¹.

I: $NP_I + VP_I + X$

II: $NP_{II} + VP_{II} + Y$

При прилагането на $T_{хип}$ и $T_{об}$ към тези изречения се получават следните резултати:

$T_{хип}$: $NP_I + VP_I + X + Rel + VP_{II} + Y$

$T_{об}$: $NP_I + VP_I + X + Part V_{II} + Y$

Необходимо условие за осъществяване на $T_{хип}$ и $T_{об}$ е N от NP_I и N от NP_{II} да са идентични. (Трябва да бъдат преодолените слабостите. Слабостите съвват изпълнението на нашите основни задачи).

Както бе отбелязано, различието в повърхностната структура на конструкциите от групите 1 и 2 се състои в обстоятелството, че пояснявателната NP група в случаите 1 съдържа в себе си показателно местоимение — ($NP_I \rightarrow Dem + N + Z$), докато в случаите от група 2 Dem не участва в реализацията на NP . Тази разлика обаче се оказва ирелевантна за резултатите от двете трансформации при групите 1 и 2, така че не е

¹ Почти всички употребявани тук символи са добре известни от генеративната граматика. NP означава именна група (nominal phrase), VP — глаголна група (verbal phrase), X , Y , и Z използвам, както е у Р. Ружичка, за означаване на тези части от изречението, които са ирелевантни за наследяването явление. (В някои случаи те могат да имат и нулева реализация). С I аз означавам главното (матричното) изречение, а с II — конституентното, което, след трансформация, се вмъква в матричното. Оттук V_I напр. ще означава глагола на матричното изречение. $T_{хип}$ и $T_{об}$ са, съответно, трансформациите, в резултат от които се получава сложено изречение с хипотактична връзка или изречение с обособена част. Относителното (релативното) местоимение ще означаваме с Rel , причастната (партципалната) форма — с $Part$.

Тук трябва да посочим, че към интересуващите ни проблеми са ирелевантни; синтактичната служба на NP_I , възможното членуване на N от NP_I и, до голяма степен, словоредът. Затова в обобщеното представяне на изречението не ги вземаме под внимание. (Така напр. в някои случаи NP_I е подлог на изречението, а допълнението, евентуално, е означено чрез X , а в други случаи — обратно — NP_I е допълнението, а подлогът е несъществен за трансформацията и влиза в състава на частта, отбелязана с X).

необходимо резултатите от тях да бъдат представяни поотделно. Върху посоченото обстоятелство ще се върнем по-нататък.

Дълбочинната структура на изходните изречения, които пораядат конструкциите, включени в групите 3 и 4, е съществено различна от съответната структура в примерите от 1 и 2. В същност, за да бъдем точни, трябва да отбележим, че конституентното изречение има една и съща структура във всичките 4 групи, така че и тук то се означава по същия начин — II: $NP_{II} = VP_{II} \cdot Y$.

Матричното изречение обаче има своя специфична структура, която може да бъде представена така:

$$I: (NP_I + A) + VP_I + X$$

С A бележим т. нар. „празен символ“ в системата, като по такъв начин фактически означаваме непълноценността на изречението. Това не е в съгласие със символиката на Н. Чомски. Той използва знака A за тези неспецифицирани елементи от дълбочинната структура, които в хода на трансформацията се съкращават¹. За нашия случай, в който неспецифицираният елемент (тук — детерминатор към N) в хода на трансформацията се реализира в повърхностната структура, Чомски използва знака S' , но при това подчертава, че става дума също за празен символ („Ние използваме S' като празен символ“)². Тъй като при разглежданите от нас трансформации празният символ не винаги се реализира като подчинено изречение, означението S' е неудобно. Поради това аз използвам по-общия знак A , още повече, че тук вътрешно разграничаване на подчиненото празен символ не е необходимо. В случай, подобен на разглеждания, знакът A е използван от М. Ивич³.

И така, знакът A показва несамостоятелност на матричното изречение. Тя се състои в ненаситената валентност на именната група, която се нуждае от един допълнителен детерминатор (D_0^4). Неговото присъствие е безусловно задължително, за да бъде реализирана адекватно семантиката на изречението.

Ако сравним изреченията 2а) и 4а), ще установим, че на нивото на повърхностната структура те се различават само интонационно (а в именната езикова субстанция дори и тази разлика не е отразена), но че по дълбочинната си структура те далеч не съвпадат.

Както вече казахме, докато подчиненото изречение (респ. обособената част) в 2а) само допълва съдържанието на съществителното *слабостите*, като го квалифицира, в 4а) то е носител на характеристика, която не поаволява на матричното изречение да запази смисъла си в случай на съкращение на поясняващата част. Но тази характеристика се крие не в поясняващата част, а в емфазирания характер на именната група. Тук *определени слабости* (а определени ще бъдат те, собствено, от поясняващата част), се противопоставят на *всички останали слабости*, които не

¹ Вж. N. Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Massachusetts, 1965, стр. 222. По подобен начин е използван A И. Пенчев в статията „Конструкции с глагола *има*“, Славистичен сборник, 1968, стр. 173—178.

² Цит. съч., стр. 182.

³ Вж. М. Ivič, *O (minimalnim) rečeničnim konstrukcijama s glagolskom kopulom. Problem subjekta. Otázky slovanské syntaxe II* (Sborník symposia „Strukturni typy slovanské věty a jejíh vývoj“, Brno, 1968).

⁴ D_0 — *déterminant obligatoire* (според терминологията и символиката на М. Ивич).

споделят характеристиката, съдържаща се в поясняващата част (в случай — не спъват изпълнението на нашите основни задачи).

Разграничаването на примерите 2 от 4 (а също така и на 1 от 3) се демонстрира от следната — нека я наречем партитивна — трансформация, която може да бъде реализирана на нивото на дълбочинната структура.

$$(NP) \rightarrow Det + om + N$$

Към неемфазиранията NP , участваща в 1 и 2, тази трансформация е неприложима.

(Оттук следва заключението, че ако съществителното от NP_1 е собствено име, конструкцията принадлежи към група 1 и 2, а не към 3 или 4, тъй като в този случай T_{part} е неприложима. Собственото име е максимално определено по семантичната си същност и не подлежи на свързване със задължителен определител).

И така, Δ от $(NP_1 + \Delta)$ изразява празния символ в матрицата, който се реализира чрез един задължителен определител. Сигнал за присъствието на този D_0 е емфазията. Конкретно неговата функция се поема, след съответната трансформация, от подчиненото изречение (в случай — които спъват изпълнението на нашите основни задачи), или от обособената част — (спъващи изпълнението на нашите основни задачи).

Тук, както стана ясно и от досегашните наблюдения, примерите от 3 и 4 имат различна съдба. Наистина, $T_{хи}$ е еднакво приложима и към двете групи примери и води до еднакви резултати, които биха могли да се представят така:

$$T_{хи} : (NP_1) + VP_1 + X + \underbrace{Rel + VP_2 + Y}_{D_0}$$

(Обстоятелството, че конституентното изречение играе ролята на D_0 , води до невъзможност то да бъде съкратено, без да се стигне до безсмислица или до съществено изменение в семантиката на матричното изречение).

Друг е обаче случаят с $T_{об}$:

$$T_{об} : (NP_1) + VP_1 + X + \underbrace{Part_{v, II} + Y}_{D_0}$$

Тази операция става само с изходните изречения от група 4. При група 3 нейното приложение е невъзможно. Можем да кажем, че докато функцията на Δ в група 4 се изпълнява от *някаква* поясняваща част, в група 3 тя задължително се поема от *определена* поясняваща част — подчинено изречение, съдържащо относително местоимение.

Знаем, че примерите от група 3 се отличават от примерите от група 4 по наличието на показателно местоимение в състава на NP_1 , но че такава структура на NP_1 в група 1 не довежда до ограничаване на $T_{об}$. Сравнението между групите 1 и 3 показва, че сходството между тях е само привидно. Δ от състава на $(NP_1 + \Delta)$ в група 3 ги разграничава съществено. Емфазията на групата се „привлича“ от показателното местоимение, ако то присъствува в нея, и това се отразява решително върху характера на връзката, осъществявана между матричното и конституентното изречение.

Докато неемфазираниято показателно местоимение изпълнява синтактичната служба на обикновено определение към N в състава на групата

NP_D , която, като цялост, се пояснява от подчиненото изречение, емфазиранието показателно местоимение е преди всичко член на корелативната връзка, установявана между него и относителното местоимение, въвеждащо подчиненото изречение¹.

Обстоятелството, че показателното местоимение има характер на антецедент, не е необходимо изисква празният символ Δ да се заеме в хода на трансформацията от подчинено изречение, свързано с матричното посредством относително местоимение. Така се установява корелативната връзка (*този — който, онази — която, такива — каквито* и т. н.). Устойчивостта на тази връзка изключва възможност за $T_{об}$.

Неемфазиранието показателно местоимение от група 1. не влиза в корелативната връзка с относителното местоимение и не ограничава, следователно, възможностите за $T_{об}$.

Не проявява избирателност към конкретното осъществяване на Δ на нивото на повърхностната структура и емфазиранието група ($NP(+\Delta)$) от 4. Този факт се обуславя от отсъствието на показателно местоимение в нейния състав.

В хода на тези разсъждения стигаме до извода, че корелативната връзка има своя специфика, която се отразява, както виждаме, по определен начин върху дистрибуцията на някои трансформации.

Интересни данни биха се получили от статистично проучване върху фреквенцията на разглежданите конструкции. Такова проучване аз не съм правила, но все пак ще изложа, накратко, някои впечатления, получени от материала.

Значително по-разпространени са немаркираните конструкции с подчинено изречение — неограничени както в структурен, така и в стилистичен план. От четирите групи по-силно са застъпени конструкциите 2 и 4. При конструкциите с показателно местоимение решително предимство имат тези от група 3. Само в около пет процента на прегледаните от мене над 400 примера се наблюдава ситуацията от група 1. И това е естествено: показателното местоимение рядко служи просто за определение към съществителното. При това то изпълнява посочената функция само в свързан текст, когато трябва да се напомни, че определяното име е вече известно от предходното изречение. Но в тези случаи най-често се употребява просто членувана форма на името. Обикновено обаче показателното местоимение се използва за засилена детерминация и най-често отделя отбелязаното чрез определяното име понятие (или понятия) от класа понятия, към които то се отнася. От това ограничение на понятието по обем (напр. *тези слабости, за разлика от всички други*), при което по-нататък подлежи на доизясняване само тази ограничена част от обема, следва възможността за партитивна трансформация, оттук е и емфатичният характер на показателното местоимение, и установяването на корелативна връзка, а именно тези структурно-семантични условия, действайки заедно, ограничават приложението на разпространената в

¹ Характерът на корелативната връзка (корелацията) е добре разкрит напр. в работите на L. Đurovič, *Obsahové vedľajšie vety, Jazykovedné štúdie IV (Spisovný jazyk)*, Bratislava, 1959, стр. 155—167, и особено на J. Hrbáček, *O syntaktické funkci korelatívneho spojení fidící a závislé vety*, SaS, 25, 1964, кн. 2, стр. 81—95. Авторите подчертават специфичната синтактична функция на този вид връзка.

нашият книжовен език конструкция с обособена част, служеща като определение на име от главно изречение.

И така, да резюмираме накратко основните изводи.

В групите 1, 2 и 4 се наблюдават по две повърхностни структури, резултат от две еднакво приложими и неограничени в структурно отношение трансформации — $T_{\text{хип}}$ и $T_{\text{об}}$.

Примерите от група 3 имат само една повърхностна структура. Тук $T_{\text{об}}$ е неприложима.

Конструкцията с обособена част е маркирана по отношение на конструкцията с подчинено изречение.

В дълбочинната структура на примерите от 3 и 4 откриваме Δ , чието наличие се сигнализира в повърхностната структура (поне при устната изява) чрез емфазис. Матричното изречение няма самостоятелна информационна стойност и поради това присъствието на поясняваща част е задължително.

Ако поясняващата част разкрива съдържанието на именна група, в чийто състав влиза показателно местоимение, това местоимение, поради емфатичния си характер, свързан с несамостоятелността на матричното изречение, изисква *задължително* присъствието на относително местоимение в нея.

Така се фиксира видът на връзката — корелация и, следователно, видът на поясняваната част — подчинено изречение, като същевременно се ограничава приложението на $T_{\text{об}}$.

Както видяхме, взаимодействието между някои структурно-семантични условия може да доведе до ограничение в дистрибуцията на известни синтактични конструкции.

ВИДОВЕ СЪЧЕТАТЕЛНОСТ ПРИ ОБОСОБЯВАНЕ НА ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Стефан Стефанов

1. Теоретичните проблеми около синтактичното явление „обособяване“ започват да се разглеждат от наши граматични ръководства сравнително в по-късно време. За пръв път обособяването на части на изречението като система привлича интереса на Любомир Андрейчин и той описва три вида обособени части на изречението¹: обособени определения, обособени обстоятелствени пояснения и обособени приложения. Преди да се появи „Основна българска граматика“, наши автори на граматични ръководства или изобщо не засягат този въпрос, или съвсем елементарно отбелязват, че има някои изречения, които притежават и „по-особени“ части. Понякога такива части дори се включват в една обща група „приложения“, както прави напр. М. Иванов². Това е ставало до голяма степен изолирано, инцидентно, без да бъде оформена някаква система на тия части на изреченията. Така напр. за един неизвестен нам автор на граматично ръководство, Иван Саламанов³, е била доста ясна граматическата природа на обособените части на изречението, както и тяхната засилена предикативност (те притежават полупредикативност), която ги доближава до пълноценните изречения, но само толкова — по-нататък тези автори не могат да отидат в своите разсъждения.

2. Верно е, че преди да се появи „Основна българска граматика“ на Л. Андрейчин, наши автори са споменавали нещо за обособените части на изречението. Така напр. у Стефан Младенов⁴ под заглавие „Приложения, като съкратени изкази“ се посочва следното: „Тука не може да се прокара граница между приложение към име или местоиме в глаголен изказ и между именен изказ“ (т. е. не се прави разлика между подчинени изречения и обособени части на изречението). Дават се такива примери: *Облечена в черно, с влажни и наведени очи*, тя литна мъл-

¹ Вж. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 474—479.

² Срв. М. Иванов, Синтаксис на българския език за III и IV клас, Пловдив, 1901.

³ Вж. Ив. Саламанов, Учебник по български език за долните три класа на гимназиите, педагогическите и трикласните училища, част I, 1895.

⁴ Вж. Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на българския език, София, 1939, стр. 369 и сл.

чаливо между тях (Ваз.); „Рада излезе с лице, облято със сълзи, и с гърди, задавени от плач“ (Ваз.); „Млад, горещ, идеалист, Кандов дойде в България, зашеметен от възторжени теории и принципи, великодушни в една честна душа, грозни в едно рязвалено същество“ (шест приложения!) — (бележка на Ст. Младенов; стр. 369—370). А в същност тук наблюдаваме три предпоставени неразширени обособени определения и три задпоставени разширени определения, от които първото е обособено сказуемно определение.

След няколко страници (на стр. 373) същият автор — под наслов „Вметнати думи и изкази“ — вмъква пак примери с обособени части на изречението, което също така говори за не особено ясна установеност в разбиранията му по този въпрос. Наред с уместни примери за вметнати думи и изрази като „Стопаните, *навярно*, не бяха в къщи“, намираме и следните изречения: „В тая прохладна майска вечер, чорбаджи Марко, гологлав, *по халат*, вечеряше с челядта си на двора“ (с явно обособени задпоставени определения); „Но кадият, *въпреки съдебната практика*, не шя да чуе ни обвинение, ни защита“ (явно обособено разширено обстоятелствено пояснение за отстъпка).

В граматиката на Никола Костов¹ изобщо не се поставя въпросът за обособените части на изречението. Само на стр. 212 фактически се дават някои примери с обособени части на изречението (обособени определения и обособени приложения) — под § 241, Приименна употреба на прилагателните: „като апозиция и в състава на сложна апозиция — Иван, *съсредоточен и тъжен*, отмина нататък. Съседът ни, *дребен търговец*, живееше сам“. И се добавя: „И тук бива да се припомни, че такава употреба имат също и причастията, числителните и прилагателните местоимена“ (стр. 213).

3. Едва Л. Андрейчин по-пълно осветлява синтактичното явление „обособяване“. Той изтъква, че „някои второстепенни части на изречението се изговарят с особено отделяне на гласа“ (т. е. изтъква се интонацията като първо условие, за да се появи обособяване на част на изречението), че „изпъкват по-силно по смисъл“, че „при обособяване на по-сложни по състав части на изречението се достига до по-голяма яснота и отчетливост на мисълта“ (т. е. изтъква се стилистичната страна на явлениято) (стр. 474). По такъв начин Л. Андрейчин, без да определя дефинитивно що е обособяване, поставя основите на едно теоретическо осветляване на тези части на изречението.

Класификацията на Л. Андрейчин, както вече се спомена, представлява тридялба — т. е. отделят се три вида обособени части на изречението. Тази тридялба се запазва и в учебника „Съвременен български език, част II“, като се добавя, че смисловата самостоятелност на обособените части на изречението се придружава и от паузи, от логическо ударение и пр.²

4. В Синтаксиса на Константин Попов броят на обособените части на изречението се увеличава с още една — този автор говори и

¹ Вж. Н. Костов, Българска граматика, София, 1939.

² Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, част II, учебник за учителските институти, София, 1957.

за обособяване на допълнението, когато в изречението се „обикновено означават предмети, които се включват, изключват от изречението или се заместват с други предмети, или съществуват наред с други предмети“¹, напр.: „Вместо грамада злато, баща ми с ужас видя, че натърсих пред него куп ръкописи и раздирателни поеми и оди!“ (Ив. Вазов).

Към тези четири вида обособени части на изречението се прибавя още една — обособено сказуемно определение, за чието наличие в съвременния български книжовен език се разсъждава нашироко в моя статия² и се привеждат множество доводи в подкрепа на този факт. Там се описват и различните видове обособени сказуемни определения — напр. съставени от един лексикален елемент (от една дума), от две думи, от по-сложни словосъчетания; описват се обособени сказуемни определения, отнасящи се към подлога, и обособени сказуемни определения, отнасящи се към допълнението (второ, винително сказуемно определение).

5. Основният диференциращ признак, който излиза най-вече като най-характерен за обособеното сказуемно определение, е признакът „дистантна съчетателност“. С други думи, обособеното сказуемно определение притежава дистантна съчетателност със своето определяемо, която го задължава да се отнася към определяемото си само посредством друг езиков елемент, за разлика от обикновеното (атрибутивното) обособено определение, което има контактна съчетателност³, напр.: „Серафим, гологлав, със сплъстена посивяла коса, стоеше на пейката“ (И. Йовков). Впрочем, контактната съчетателност е твърде характерна не само за обособените определения (те или следват непосредствено определяемото си, както е в цитирания пример, или го предхождат непосредствено, напр.: „Трогнат, Моканна също стана да го изпроводи“ (И. Йовков), но винаги са в непосредствен контакт с определяемото). Контактната съчетателност е характерна също така и за обособените приложения (напр.: „Монката, десетгодишно момче, болново и хилаво си-раче, тръгна край дядо си като сянка“ (Ел. Пелия), и за обособените обстоятелствени пояснения (напр.: „На всяка крачка Рустем се спираше, ровейки дълбоко стаята си из тревата“ (И. Йовков).

В това отношение обособените допълнения заемат междинно място — при тях може да има контактна съчетателност (напр.: „Сложете ми, наместо постеля,/ картата на земното кълбо,/ наместо покрив, картата/ на звездното небо,/ и напишете...“ (Ел. Багряна); но може съчетателността да не е така ярко контактна, напр.: „Целуй ми ръка и благодари ми, че, наместо пиле, ти добиваш цяла мисирка“ (Л. Каравелов).

6. Ала при обособените сказуемни определения дистантната съчетателност е безизключителна закономерност и тя може да се квалифицира

¹ Вж. К. Попов, Съвременен български език, Синтаксис, II изд., София, 1963, стр. 207.

² Вж. Ст. Стефанов, Системата на обособените части на изречението в съвременния български книжовен език, Език и литература, 1969, кн. 1, стр. 3—26.

³ По-подробно за контактна и за дистантна съчетателност вж. у Ив. Леков, Изоморфна съчетателност в структурата на изречението в славянските езици, Славянска филология, том X, Езикознание, София, 1968, стр. 15—23.

като първо и най-важно условие, за да се говори за обособено сказуемно определение. С други думи, за да бъде обособената част на изречението означена като обособено сказуемно определение, тя трябва задължително да е съчетана дистантно със своето определяемо (подлога). Дистантната съчетателност на обособеното сказуемно определение се осъществява чрез факта, че обособеното сказуемно определение се отнася към определяемото си (обикновено то е изразено със съществително име или със заместващо го местоимение във функцията на подлог в изречението) посредством глаголно сказуемо, рядко посредством съставно именно сказуемо, в чийто състав обаче пак има глаголна форма, например спомагателен глагол *съм*. Няма ли глагол-сказуемо, посредством който определението да се отнася към определяемото си, обособената част на изречението не е обособено сказуемно определение. Така че едно от важните условия, за да се говори за обособено сказуемно определение, представлява наличието на глаголна форма.

Ако това бъде изразено със символи, най-простият вид изречение, в което ще функционира обособено сказуемно определение, ще бъде изречението $F = S + Vf + Oso$, където F е символ на изречението, S означава подлог-име, Vf е спрегаем глагол (*verbum finitum*), а Oso е обособено сказуемно определение, напр.: „Ицо лежеше, *потен от нуха*, и усети, че някой го потупява по крачето“ (И. Радичков). В този израз обособеното сказуемно определение *потен от нуха* се отнася към подлога *Ицо* и го пояснява (то е негово определение), но посредством глаголната форма-сказуемо *лежеше*. Също така е и в изречението: „Черната кутия на телефона мълчеше, *свита в ъгъла на стаята*“ (И. Радичков).

7. Как се осъществява дистантната съчетателност при наличието на обособено сказуемно определение във фразата?

Наблюдават се няколко разновидности. Най-обикновената, неусложнена група, е групата, която има структура $S + Vf + Oso$. В тези случаи дистантността може да се осъществи по следните начини:

а) Дистантиращият елемент Vf се състои от една глаголна форма:

Дружината *спи*, съгъстена край огъня (К. Константинов); Заранта на връх Балкана, / под буките / *дивя*, / Камен с Цена сладко *спяха*, / румени, щастливи (Ив. Вазов); Четата *залиня*, раздирана от вътрешни ежби и караници, докато Чорки най-сетне бе намерил разрешението (И. Вежинов); Преживяха оцвете леко / и сламеният им егрек / *вздишаше*, / във здрача легнал, / почти съсем като човек (Ан. Гермаков); Тя го *гледаше*, потънала в сладостно съзерпание (Ил. Волен); Сред мрака непрогледно гъст / стърчи злокобен смлует / на някакъв грамаден кръст / и хилядин / гълци отвед / *вървят*, подгонени натам / от яростта на златния бог (Хр. Смирненски); Тъкмо Стефан ги предупреждаваше да си събират акъла и тя *амезе* висока, с тия дълбоки бръчки по широкото, дъбово лице, с острите си очи, които той знаеше винаги сухи (Вс. Андреев); Катерина Петровна *мълчеше*, седнала на дивана — прегърбена, мърничка, — и все нареждаше никакви книжки (К. Паустовски); Тези година есента дойде рано, Мудешница *запришода* — буфна и сърдита (в. Трудово дело); На запад нащърбеният месец *слизаше*, огромн и медночервен, сред синокарминени грамади от облаци (К. Константинов); Дебелите му / на Йоно Попкръстанов / устни *мъцят*, влажни и лакоми (Ем. Станев); В сините камъни под Хаджиниколовия дам водата *бълбукаше* — бистра, пенлива — ветровете бяха укротели и сякаш целият свят се пригнал (Ст. Сивриев); Сега той стана по-хубав, едвам поболите му мустачки сега *пораснаха* — гъсти, черни, и той ги вече засукваше (Ел. Пелин); Сега да зацаваше лампата, гледаше Стойка на портретчето, закачено над малката масичка, и *шепкеше*, потънала в сълзи (Г. Караславов); Юртална *сумтеше*, разяждан от грижи и от мъка (Г. Караславов); Момичетата *пееха* и *подскачаха*,

наредени в кръг на двора (И. Радичков); Момчетата *чакаха*, треперещи от възбуда, с готови пращки (Н. Драганов); Котето *трягна*, навиряло нагоре мократа си опашка, и поглади кожухчето си в бузата на момчето (И. Радичков); Цигарата, втикната в края на усните, кадеше месестия му нос, очите му едва-едва съзряха, но той дори *не мигваше*, потънал в мисли или пивно безчувствие (П. Вежинов); И синята водна шир около тях *не трепкаше* — гладка и лъскава като огледало (П. Вежинов); Хората *бързаха*, обвити в дебели дрехи (в. Студентска трибуна); Те изгаряха бедния на вала ... Удушваха го в газовите камери. Но той *възкръсваше* — велик, страхотен (в. Софийски университет).

Тук бяха приведени по-голям брой примери, в които дистантността се осъществява с една глаголна форма, между другото и за да се покаже колко голямо е разнообразието сред глаголите, които могат да се съчетават с обособено сказуемно определение. Като една по-нататъшна задача се очертава именно това — изчерпателно да се опишат ония глаголни форми в българския език, които могат да се следват от обособени сказуемни определения.

б) Дистантиращият елемент може да бъде възвратен глагол — т. е. към глаголната форма е прибавено или възвратно местоимение *се*, или възвратно местоимение *си*, напр.:

Припухаха пушки. Стълбата по прозорците завъртяха, къщите се залюляха, върху земята сякаш падна черна сянка, Шибил *се спря*, страх си, хубав (И. Йовков); После слънцето *се издигаше* — жълто и топло, — дърветата отхвърляха нежни синкави сенки (Бм. Сташев); Земята *се смее* — чиста и окъпана (Т. Ризников); Вдясно веригата на Родопите *се топи*, куршумена и смътна, във вечерния здрач (К. Константинов); Той сложи ръка върху една камара папки и *се изправи* — висок, развълнуван (Ст. Сиврис); За миг Реймон силно *се поколеба*, разкъсан от противоречиви чувства (П. Вежинов); До нас стоеше все онова топло жълто слънце, планината *се влачеше* — бледа и оплешивяла, златният хълм басстеше върху небето (в. Лит. фронт); Градът *се събуждаше* — зашумял, изчистен, светнал в бистрата лятна сутрин (К. Константинов); Делата *си тръгнаха*, набрази големи китки от ухаанното горско цвете (Г. Мишев).

в) Дистантиращият елемент, ако се увеличи с още една — модална глаголна форма, като по такъв начин образува съставно глаголно сказуемо, представлява друга разновидност, напр.:

Звизка *продължаваше да си блекнува*, загледава към планината (И. Радичков); Ние *не трябва да стоим*, скръстили ръце, и да позволяваме на хаоса да се разгръща (в. Народна култура).

В такива случаи структурата на дистантиращия елемент става $V_m + V_f$.

г) Когато след спомагателния глагол *съм* следва предложно свързана винителна местоименна форма, образува се един твърде рядък вид съставно именно сказуемо, след което може да се наблюдават обособени сказуемни определения. В такива случаи дистантиращият елемент се оформя от три компонента и има вид $V_c + Pr + Mv$, напр.:

Земята *е под него* — зачудена и смирена, синят скалите (Н. Хайтов); Жена му *беше до него*, замислена както винаги, тактична (в. Стършел); Вървяка *вкупом*, Пенка *беше сред тях*, притисната от двете страни като затворник (И. Лачева); Стори му *се, че* юношата *е зад него*, усмихнат стеснително, с пуловера от светъл ластик. Чувствуваше, *че в зад него*, прегърнал пистолета си, и го гледа, както и тогава, с цървулите (И. Радичков).

Ако съставното именно сказуемо е осъществено чрез спомагателен глагол *съм* и име, вероятността да се конструира след него обособено сказуемно определение е нищожна, тъй като в такива случаи биха се получили еднородни сказуемни определения или пък обикновени задпо-

ставени обособени определения след името от съставното именно сказуемо.

д) В случай, че към дистантиращия елемент бъде прибавена друга пълнозначна словоформа (например наречие във функция на обстоятелствено пояснение), дистантността вече се осъществява от синтаксема, която има доминиращ елемент глагол-сказуемо, т. е. тя е глаголна синтаксема¹. В такива изрази структурата на изречението с обособено сказуемо определение ще има вид $F=S+Vf+Ad+Oso$, напр.:

Пролетта беше настъпила отведнъж, буйна и топла (Ем. Станев); Юрталана отпусна юмруци и се дръпна назад, смазан от гняв и отчаяние (Г. Караславов); Тя [лисицата] се снитни и се върна назад, бърза като змия (Ем. Станев); Взе ножницата и хвана опашката му, а изплашеното коте се задърпа напред, забило ноктите си в него (И. Радичков); Стъпалата те възвемат нагоре — леки, изящни (Ст. Сивриев); Тогава доловете не отекват на бученето на самолета, който сега ту се стрелка в небното висине, ту пада надолу, тежък и страшен (в. Лат. фронт); Сутрин селото се пробуждаше рано — обилно окъпано в роса от скоростните валежи (И. Волен); Плясъкът на реката се чуваше издалече — равен и успокояваш (Ем. Станев); Бурята се усиливаше. Ний се борехме мълчаливо, хванати един за друг (Ел. Пелин); Крупната сол дъждеше студено, огряна от сивката луна, а там, дето овицата я бе близала ... (И. Радичков); Последните дни на март се изнизаха еднообразно, прилични един на друг (Ем. Станев).

е) Тази глаголна синтаксема може да се увеличи с още един елемент, също наречие, като по такъв начин синтаксемата става с три компонента — $Vf+Ad_1+Ad_2$, напр.:

Сънят й идваше почти веднага — спокоен, несмушаван от лоши сънища (Ат. Мандаджиев); Ти беше някъде напред — самоуверен, горд, неуязвим (в. Студентска трибуна); Падината бе леко наклонена и се повдигаше постепенно все нагоре и нагоре, о се яна с широки пасбища (И. Радичков).

В този последен пример дори са съчетани с глагола-сказуемо три вида наречия-обстоятелствени пояснения: *постепенно*, *все* и *нагоре*, т. е. синтаксемата има вид $Vf+Ad_1+Ad_2+Ad_3$.

8. По пътя на прибавянето на пояснения към основния компонент в дистантиращата синтаксема глаголната форма-сказуемо, могат да се наблюдават различни видове съчетания в обсега на тази синтаксема. В събрания от мене материал се наблюдават дистантиращи синтаксеми от по-елементарен вид (напр. глагол-сказуемо, придружено от пряко допълнение; глагол-сказуемо, придружено от обстоятелствено пояснение и допълнение), както и дистантиращи синтаксеми от усложнен вид (дистантиращият елемент е реализиран чрез шест, седем и дори чрез девет словоформи).

а) Дистантиращата синтаксема е със структура $Vf+Pr+Op$, напр.:

Той [Исай] се поспря в двора, заслушан в нощните звуци на селото (И. Радичков); Луната беше се показала зад върха — мътна и малка (Ем. Станев); Двата гърбави моста стават сякаш по-високи, камбанарията се дага над ореха — бяда, почти безилътна в своята лекота (Ст. Сивриев); Станчо седеше до него, загледал в далечните мъждукащи светлини на селата, и в очите му

¹ За атрибутивни и предикативни синтаксеми срв. у Ив. Леков, Изоморфна съчетателност..., стр. 18 и сл. За някои съвременни схващания за същността на синтаксмата вж. В. В. Виноградов, Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка, Вопросы синтаксиса современного русского языка, Москва, 1950, стр. 183; срв. също и К. Попов, лит. съч., I изд., стр. 44—46.

се събираха сълзи (Г. Минев); Напразно той [латокът] клатеше кадифенозелената си глава, напразно *плуваше край нея*, красив и напет с тъмночервените си гърди и с белия пръстен на шията си (Ем. Станев).

б) Дистантиращата синтаксема има структура $Vf+Dp$, като вторият елемент (в случая допълнението) може да има и свои пояснения, т. е. дистантиращата синтаксема се увеличава още, напр.:

Те посрещнаха с едно оглушително „oooo“ новодошлите си другари и се посмушиха, като видяха как Ангелина смело *прекрачи прага*, зачервена и свежа (Ел. Пелин); Райна *се раздели със Сотиров*, глуха и сляпа за всичко друго край себе си (Ем. Станев); Трите келнерки, седнали край малката сервизна масичка, *бяха доближили глалите си*, унесени в някакъв свой разговор (П. Вежинов); Тук-таме дебели коренища, където пътеката навлизаше в дълбокото, *пробиваха каменистата земя*, целите уплетени в мъх и други тревни (Ал. Сегренски); Трифон *търкаше рижати си четина*, посрамен и сърдит (сп. Септември).

в) От съчетаването на глагола-сказуемо с някакво наречие-обстоятелствено пояснение, следвано от предложно свързано съществително име също във функция на обстоятелствено пояснение, се получават дистантиращи синтаксеми, които са образувани от четири елемента — $Vf+Ad+Pr+Op$, напр.:

Тя [песента] *плуваше ниско над земята* — равна, плътна, с някакъв особен металически тембър, завършвайки през малки паузи с една и съща висока нота, която се застояваше по-дълго от другите (К. Константинов); Тяното внимание беше другаде: една жена *стоеше на пътя*, млада, хубава (И. Йовков); Той [Юсуф] *клучеше долу в шахтата*, заслушан в нещо си (И. Радичков); Това е парижкият скитник. Талисманът на парижките улици. И зиме и лете, и в студ и в зной, той *е винаги по тях*, способек и свободен да върши, каквото си иска (Ст. Продев); Слънцето още го нямаше, нито пък имаше никакви признаци, че скоро ще се появи, но денят *бе настъпвал вече по земята* — свеж, светъл, чист и широк (И. Волев); Новото шосе към Ленинград *се више нагоре по стръмнините* — широко и удобно (в. Трудово дело).

Както се вижда от преобладаващия брой случаи в тази група, обособеното сказуемоно определение е отделено с тире, което говори, че обособената част има значително ярко изразена самостоятелност. До голяма степен това ярко отделяне се дължи и на увеличениния обем на дистантиращата синтаксема, което пък се явява като допълнителен фактор за обособяването на сказуемните определения в такива изрази.

г) Комбинациите в рамките на дистантиращата група са доста разнообразни. Така напр. дистантиращата група може да получи структура $Vf+Dp+Pr+Op$, както е в израза: „Така [лисицата и лисугерът] *прекараха деня в сечището*, мълчаливи, разделени един от друг, като че помежду им нямаше нищо, което да ги свързва“ (Ем. Станев). В други случаи дистантиращата синтаagma добива вид $Vf+Ad+Dp$, като допълнението има и свое пояснение, напр.: „Особено нощем, когато всичко затихнеше, тя [лисицата] се изпълваше с неудържим порив към свобода и *хапеше упорито желязната верига*, обзета от безумна надежда, че ще успее“ (Ем. Станев). В трети случаи дистантиращата синтаксема пък е комбинирана от $Vf+Op_1+Op_2$, като всяко обстоятелствено пояснение има свой подчинен елемент, напр.: „Бе смутен от два бели балонзайдера. Те *се мярнаха няколко пъти на разни места* — забързани, дирещи, после съвсем неочаквано се появиха зад нас“ (Ст. Сивриев).

д) Дистантиращата синтаксема е оформена от съчетаването на шест словоформи, напр.:

Тя [Василена] не бягаше, а *вървеше под дъжда с бързи крачки*, на пета и строй на (И. Йовков); Под краката му *изскърдваше дъска*, каскетът му докосваше *увисналите паяжини*, отъред го посрещаша пращини, жалки вехтории, подобни на мръсни пипала, в той [Анастаси Сиров] *сядаше върху поствалки на пода вестник*, притеснен, унизен в своята безпомощност, с натрапчивата мисъл, че самият е отрепка, чие то място е тук, в сметта (Ем. Станев); Игралците *стояха една минута на местата си*, сгорещени и задъхани, разтърсиха плещи и се юрнаха към топлата стая (Г. Караславов); Обикновено той [метр Дотелът] *стои край голямото огледало срещу входа*, винаги изправен и бодър, въпреки преклонната си възраст (П. Вежинов); Образът на героя влиза в редиците на онези чудни юнаци, които *са шестували през вековете по нашата земя*, непобедими и мъжествени, оставили легендарни спомени, прегърнали безсмъртното (Г. Веселинов); Те [сребърните лисици] се прогнанаха глезено и кокетно и *излязоха от дваната на скалките си*, чернооки и хубави (И. Радичков); Мъжката чинка *спеше на един клон над гнездото*, мушна лапа глава под крилото си, прилична на топчица мъх, а женската... (Ем. Станев).

е) Групата от елементи, която осъществява дистантността между обособеното сказуемно определение и неговото определяемо — подлога, се състои от седем словоформи, напр.:

Севда *поемаше дълбоко свежестта на чистото лятно утро*, занемяла от радостно възненение (Г. Караславов); И *глогът — кривият и уродливият* — вдигаше себля да се надвара с трепетливката и като не успяваше да я настигне, *драскаше кората ѝ с яките си тръни* — отмъстителен, коварен и жесток (Н. Хайтов).

ж) И най-сетне, като единствен пример от такъв вид, дистантиращата синтаксема е съставена от девет елемента: „Сега като остана сам, Медара *чертаеше нещо по земята с върха на бастуната си*, замислен, усмихнат“ (И. Йовков).

9. По такъв начин се вижда, че дистантната съчетателност, осъществявана между подлога в изречението (като определяемо) и обособеното сказуемно определение, отнасящо се към подлога посредством групата на сказуемното, е важно условие, което поражда причини за различна синтактична функция на обособените части на изречението. Така, ако е налице контактна съчетателност, обособената част на изречението е например обикновено обособено определение; ако по някакви причини (словоредни или семантични) обособената част се оформи чрез дистантна съчетателност, тя преминава в обособено сказуемно определение. Това може да се види например от следната сравнителна таблица.

Чрез с обособено определение
(Контактна съчетателност)

Чрез с обособено сказуемно определение
(Дистантна съчетателност)

Бучеше лолу реката, *голяма и мътна* (И. Йовков).

В него отново се събуждаше живот, *трескав и бърз*, който кипеше и обновяваше всичко наоколо (Ел. Целин).

Серафим, *гологлав, със славестна носивяла коса*, стоеше на пейката (И. Йовков).

Реката бучеше долу *голяма, (и) мътна* (трансформиран израз).

В него животът се събуждаше отново — *трескав и бърз* — кипеше и обновяваше всичко наоколо (словоредно трансф. израз).

Серафим стоеше на пейката — *гологлав, със славестна носивяла коса* (трансформиран израз).

В такива случаи обаче, макар по същество да не се променя съдържанието му, изразът добива друг стилистичен оттенък, получава друга ритмична организация, поднася се с различно логическо акцентуване и пр. — всичко това като резултат от промяната в съчетателността, както и от промяната в синтактичната структура на фразата.

Така че българските начини за съчетателност представляват важен и интересен факт, който тепърва вероятно ще бъде детайлно разискван.

УСЛОВНИТЕ СЪЮЗИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Зара Геннадиева-Мутафчиева

Условните съюзи в съвременния български език представят една специфично обособена подсистема от обстоятелствените съюзи за осъществяване¹. В сложното съставно изречение условните съюзи служат за връзка между подчиненото изречение и главното. Подчиненото изречение съдържа основание, схващано като условие, след чието евентуално изпълнение се извършва казаното в главното изречение.

Граматиците на съвременния български език отбелязват следните условни съюзи: *ако, да, ли, ако да, само да, в случай че, при условие че*².

Според нас *само да*, поради променливата позиция на *само* спрямо *да*, можем да смятаме като условен съюз, когато *само* е в позиция пред *да* и служи, за да подсили условния съюз *да*. (*Само да ми падне в ръцете, ще го науча аз, но Да ми падне в ръцете само днес, ще го науча аз*). Изразът *при условие че* не смятаме, че е лексикализиран като условен съюз, тъй като съществителното, което той съдържа, може да се членува, а също то може да има и определение (*При условието (единственото условие), че няма да му кажете, аз ще дойда с вас*).

Условната функция на повечето условни съюзи е нова. От всички условни съюзи в съвременния български език само никогашната въпросителна частица *ли* се среща още в старобългарски, макар и рядко, и във функция на условен съюз³ (*възпыж ли зовъ, то бож са*, Супр. 240, 17)⁴.

¹ Този термин, взет от Joh. Eger, *Abriss der deutschen Grammatik*, Berlin, 1959, стр. 131—133, ние използвахме при разглеждането на финалните и отстъпителните съюзи в българския език (срв. З. Геннадиева-Мутафчиева, *Финалните съюзи в съвременния български език*, *Български език*, год. XVII, 1967, кн. 2, стр. 101—113; *Отстъпителните съюзи в съвременния български език*, *Известия на Института за български език*, кн. XVI, 1968, стр. 639—649).

² Срв. А. Т. Балабан, *Нова българска граматика (НБГ)*, София, 1940, стр. 349, 352; Л. Андрейчин, *Основна българска граматика (ОБГ)*, София, 1944, стр. 411; Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, *Български език*, Учебник за педагогическите училища за начални учители (БЕ УПУ), София, 1955, стр. 349; К. Попов, *Съвременен български език. Синтаксис (СБЕС)*, София, 1962, стр. 308—309; Ст. Стоянов, *Грамматика на българския книжовен език*, София, 1964, стр. 434—435.

³ Срв. St. Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, Berlin und Leipzig, 1929, стр. 311—312; К. Мирчев, *Историческа граматика на българския език*, София, 1958, стр. 244.

⁴ Примерът е взет от St. Mladenov, *цит. съч.*, стр. 312.

Най-често употребяваните условни съюзи в старобългарски са били аште, аште, както и съюзите *a*, *ean*, *aan*¹ (богатство аше мнмотъкаетъ, не приагаге сѣдца, Син. Сев. 75)². Старобългарският подчинителен съюз *да* се появява и в условна функция, както отбелязва К. Мирчев³, през среднобългарския период. (От XIII в. се среща *добръ емоу вн было да се не вн роднаъ* в м. стб. *добръ емоу вн было аште са вн не роднаъ чкъ тъ*, Матей, XXVI, 24). Трите прости условни съюза *ако* (съкратено *ко* и в диалектите *дако*, *чако*, *тако*, от *да*, *че*, *та-ако*)⁴, *да* и *ли* имат твърде стар произход и са общославянски съюзи. Съюзът *ако* се смята, че е произлязъл от съюза *a* и старинната частица *-ко* от въпросително местоимение* *k^{eo}b*; съюзът *да* — от разширената употреба на частицата *да* вероятно от старинен местоименен корен **do*, **di*⁵. А произходът на съюза *ли* се извежда от частица *ли* от глаголен или от местоименен корен **li*⁶. Сложните условни съюзи представят или съчетание на някоя от простите условни съюзи (*ако да*), или подсилване на прост условен съюз с наречие (*само да*), или лексикализирано словосъчетание (*в случай че*).

Някои чужди езиковеди⁷, излизайки от схващането, че *да* с глагола в индикатив в подчиненото изречение образува специфична в позиционно отношение конструкция и изразява модални отношения, близки до изразяваните от конюнктив в други езици, смятат, че *да* не функционира в съвременния български език като подчинителен съюз, а като конюнктивна частица — приглаголна морфема. Тя служела като показател на наклонение — (у Ю. С. Маслов) на конюнктив, който може да бъде употребен и в условни изречения или (у З. Голомб) на конюнктив, който се развива в условни и отстъпителни изречения, съответно в кондиционал и в презумптивус.

Приемайки възраженията срещу съществуването на „конюнктив“ в съвременния български език, които правят наши езиковеди⁸, ние отхвър-

¹ Срв. St. Mladenov, цит. съч., стр. 311; К. Мирчев, цит. съч., стр. 244.

² Примерът е взет от St. Mladenov, цит. съч., стр. 311.

³ Срв. цит. съч., стр. 245.

⁴ Срв. Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник, св. I, а — бронз, София, 1962, стр. 6.

⁵ Срв. Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език (ЕПР), София, 1941, стр. 4; Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, цит. съч., стр. 6.

⁶ Ст. Младенов, ЕПР, стр. 119; Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Български етимологичен речник, св. IV, гига — дарма, София, 1965, стр. 309—310.

⁷ Срв. Ст. Младенов, ЕПР, стр. 274.

⁸ Срв. Z. Gołąb, Funkcja syntaktyczna partykuły *da* w językach pd-słowiańskich (bułgarskim, macedońskim i serbo-chorwackim), Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, zeszyt XIII, Kraków, 1954, стр. 67—92; Conditionalis typu bałkańskiego w językach południowosłowiańskich, ze szczególnym uwzględnieniem macedońskiego, Wrocław — Kraków — Warszawa, 1964; Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 258, 260—262; Глагольный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление), Вопросы грамматики болгарского литературного языка, Москва, 1958, стр. 157—312; К семантике болгарского конъюнктива, Славянское языкознание, Ученые записки ЛГУ № 316, Серия филологических наук, вып. 64, Ленинград, 1962, стр. 3—10.

⁹ Срв. А. Т. Балан, Състояние на българската граматика, София, 1947, стр. 114; К. Попов, По въпроса за „българския конюнктив“, Език и литература, год. XVIII, 1963, кн. 5, стр. 100—106; Отражение на аналитизма върху структурата и развитието на българ-

ляме също така и тезата, че той функционира като условно наклонение в съвременния български език (Ю. С. Маслов), както и че условно наклонение може да се образува с помощта на „морфемата“ *да* (З. Голомб). Ние смятаме, че синтактичната неразкъсваемост на *да*-конструкция и семантичната ѝ близост с конюнктив в другите езици не са решаващи аргументи за това, че в български език съществуват глаголни форми за конюнктив. При всички сложни съюзи, местоимения и наречия със съставка *да* съюзът *да* с глагола образува същата неразкъсваема *да*-конструкция. Срв. *Хвана ме под ръка, за да ми помогне*; *Колкото и да (който и да) ме обича, аз го мразя* и *Да ми беше казал, нямаше да му се сърдя*. Също така не винаги съюзът *да* оцветява модално глагола в *да*-конструкция. Срв. *Виждам да вървят ученици*.

Ако *да*-конструкция беше конюнктивна форма, то при отрицание на глаголното действие отрицанието би трябвало да стои не между *да* и глагола, както е винаги в *да*-конструкция, а пред цялата форма, което е задължително за сложните глаголни форми в българския език. Срв. *Не съм (бях) го видял*; *Не щях да му кажа*; *Не бих му казал*, но *Каза му да не идва*; *Мисля да не отивам*. Синонимната замяна на *да* със съответните подчинителни съюзи (*ако*, *че* и др.) говори, че *да* функционира в съвременния български език като съюз. Срв. *Да (ако) ми беше казал, нямаше да му се сърдя*; *Чувам да (че) шуми реката*. В условни изречения съюзите *да* и *ако* се използват при еднакви глаголни времена и наклонения в протасиса и аподосиса и изразяват еднакво условно подчинително отношение. Ако *да* беше „конюнктивна частица“, а *да*+*V. ind.* безсъюзна форма за конюнктив (Голомб), то *да* не би могъл да се свързва и със сложните форми за условно наклонение, което срещаме в българския език. Срв. *Да (ако) би ми казал, не бих му се сърдил*. Поради изложените причини ние смятаме, че в съвременния български език *да* функционира като условен съюз.

Условните изречения в съвременния български език имат свой типичен облик в структурно отношение и в употребата на глаголните времена и наклонения и взаимното им съотношение в протасиса и в аподосиса. Важен структурен елемент в условните изречения представи подчинителният съюз, който изразява условието, независимо от това дали в условното изречение е употребен глагол в условно наклонение или в индикатив. Тъй като осъществяването на всяко действие може да бъде схващано от говорещото лице като реално или като хипотетично, то и условието в условните изречения има същите степени на осъществяване. То може да бъде реално или хипотетично (потенциално или иреално). Чрез строго определената употреба на формите за глаголните времена от индикатив, за императив и за условно наклонение и взаимното им съотношение в протасиса и в аподосиса се изразява в съвременния български език видът на условието (реално, потенциално или иреално). А самото условие, както казахме, се изразява от условните съюзи, при които в малко случаи има предпочитане на един или друг съюз в зависимост от вида на условието (напр. *да* при иреално, а *ако* при реално условие).

ското изречение, *Език и литература*, год. XXII, 1967, кн. 2, стр. 4—12; А. Минчева, *Към проучването на да-изреченията в южнославянските езици*, *Български език*, год. XVIII, 1968, кн. 2—3, стр. 195—202.

¹ С *V* означаваме глагол, а с *ind.* — извително наклонение.

Специфичната употреба на глаголните времена и наклонения в условни изречения са установени и разгледани доста пълно в граматиките на съвременния български език¹ и в някои езиковедски изследвания². А. Т.-Балан³ установява, че в условни изречения *да* се съчетава с глаголни облици за сегашно, минало несвършено и преминали времена. Л. Андрейчин⁴ намира, че условните изречения биват: а) бъдещи — в които условието се изразява обикновено със сегашно време, а заключението с бъдеще (респ. с условно наклонение) и б) минали — в които условието се изразява с минало несвършено или с минало предварително време, а заключението — с бъдеще в миналото (респ. с условно наклонение). Рядко в двете изречения има условно наклонение. Той отбелязва, че в условни изречения с общ или повторителен смисъл глаголите в двете части могат да бъдат в сегашно време на изявително наклонение. Ю. С. Маслов⁵ отбелязва, че в условни изречения за бъдеще действие се използват по правило формите за сегашно време, а също че в главното изречение освен бъдеще време може да се употреби и повелително наклонение. Авторът осветлява употребата на действително сегашно време за означаване на повторително или потенциално осъществимо действие (*Излъжеш ли веднъж, не ти върват втори път*), както и употребата на имперфект в условни изречения за изразяване на хипотетично условие, където действието се схваща като предположение, отнасящо се към всяко време. В. Станков⁶ характеризира модалната употреба на глаголните времена в условни изречения така: Сегашно време вместо бъдеще означава потенциална готовност за осъществяване на действието, аорист — увереност в неотменността му. В протасиса имперфект означава потенциална или иреална възможност, плусquamперфект иреално действие, а перфект — отсъствие на осведоменост у говорителя.

Тук ние ще се постареем да обобщим картината на употребата на глаголните времена и наклонения в условни изречения с оглед на изразяваната модалност (реално, хипотетично — потенциално и иреално условие), като направим някои наши допълнения.

а. И така при потенциално условие, което се схваща като условие, което евентуално ще се извърши в бъдеще, в съвременния български език се използва при всички съюзи в протасиса сегашно време, а в анодосиса бъдеще време, сегашно време (= бъдеще), повелително или условно наклонение. Срв. *Ако го видя, ще му кажа*; *Ако ти подари плат за рокля, трябва да я шиеш*; *Ако получиш пари, тръг-*

¹ Срв. А. Т.-Балан, НБГ, стр. 349 и 352; Л. Андрейчин, ОБГ, стр. 309—310; Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, В. Николов, Ст. Стойков, БЕ УПУ, стр. 234—236; Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956, стр. 231—233, 242, 244.

² Ю. Трифонов, Съединение на *бих* с причастие на *-а* в новобългарския език, Сборник в чест на проф. Л. Милетич, София, 1912, стр. 356—379; Ю. С. Маслов, Глаголный вид в современном болгарском литературном языке (значение и употребление), стр. 249, 271—272; В. Станков, Модална употреба на глаголните времена в съвременния български книжовен език, Известия на Института за български език, кн. XV, 1967, стр. 8, 10, 20—21, 23—26.

³ НБГ, стр. 349.

⁴ Л. Андрейчин, ОБГ, стр. 309—310; Л. Андрейчин и др., БЕ УПУ, стр. 234—236.

⁵ Срв. Очерк болгарской грамматики, стр. 231—233, 242, 244.

⁶ Срв. цит. съч.

вай веднага; Ако ми позволиш, бих отишъл на театър. При съюзите ако и въпреки че в протасиса може да има бъдеще време, а в аподосиса повелително наклонение (в разговорна употреба на съюзите). Срв. *Ако ще тръгваш, тръгвай!*

б. При реално и потенциално условие, когато действието е повторително или се схваща обобщено, т. е. като възможно изобщо да се извършва във всяко време (минало, сегашно, бъдеще), се използва в двете изречения или само сегашно, или само минало несвършено време. Възможна е употребата и на сегашно или минало несвършено време в протасиса и бъдеще време в аподосиса. Срв. *Паши да (ако) мине (минеше) отбива се (отбиваше се, ще се отбие)* или *Едно ако посееш (посееше), сто се ражда (раждаше, ще се роди).*

Употребата на сегашно време в протасиса е възможна заедно с минало несвършено време в аподосиса. Срв. *Не можеше да заприказва, ако не се намръщи малко.* В разглежданите случаи се използват всички условни съюзи.

в. При потенциално и реално минало условие, когато действието не е повторително и не се схваща като обобщено, в протасиса може да има минало несвършено време, а в аподосиса минало несвършено време или минало предварително (при всички условни съюзи с изключение на да, ако да). Срв. *Ако приближеха още, те ставаха наша цел; Ако той се отместеше, аз бях решил да направя същото.*

г. При реално минало условие в протасиса може да има минало свършено време, а в аподосиса минало несвършено, бъдеще в миналото или условно наклонение (обикн. при съюзите ако, ли). Срв. *Ако не го задържах, убиваше го (щеше да го) убие (би го убил).*

В протасиса се среща и минало неопределено време, при което в аподосиса се явява или минало неопределено, или бъдеще, или реално сегашно време или сегашно време (= на бъдеще) (при всички условни съюзи без да, ако да). Срв. *Ако е убил заек, той е бил питомен; Ако не си се подготвил, лошо ще е за тебе; Ако не си се приготвил, не тръгам с тебе и Ако не си му казал, лошо е.*

д. При иреално условие, предполагаемо минало условие, при което осъществяването на действието в подчиненото изречение е недействително, глаголът в протасиса може да бъде в минало несвършено, в минало предварително, в минало неопределено време или в условно наклонение, на които в аподосиса отговаря или бъдеще в миналото, или условно наклонение. Използват се всички условни съюзи с изключение на ли. Срв. *Ако знаех (бях, съм, бих знаел), щях да му кажа (бих му казал).*

Ето и някои примери, които ще илюстрират употребата на условните съюзи при различните видове условия, свързана и със съответната употреба на формите за глаголите времена и наклонения в протасиса и аподосиса.

а. При потенциално и реално бъдеще условие

Ако дойде Вълчан . . . , той ще го убие (Й. Йовков). Стяга едни дъждец да падне и всичко отведнаж ще се обнови (Ел. Пелин). Ако има век, ще има и лек (погов.). Камък да стисне, вода ще изусне (погов.). А рекат ли да я дадат на Стояна, дума няма да продума (К. Петканов). Само да ми падне — с кремък ще го одера! (А. Каралийчев). В случай че не бѣда тукa . . . , писмата ще ми бѣдат препращани (Ив. Вазов) (сег. вр. + бъд. вр. — потен. д.).

— Броя до десет и *ако* не дойде, аз тръгвам (П. Проданов). Например да ти подари общината една малка земица . . . трябва ти мотика, търпокоп (Й. Груев). Пък за стринџа Генчовица заприкаже *ли* се, не може да я нахвали! (Т. Влайков). *Само да ме излъжеи* — няма да се отървеш с две кило пшеница (К. Петканов). Готов е, *в случай че* някой го спре, да плати глобата (сег. вр. + сег. вр. = бъд. — потен. д.).

Ако не си млат да млатиш, бъди наковалня да търпиш (погов.). Борец *ли* си, изниско се бори (погов.). *Да* не мръдна от мястото си, *ако* лъжа! (П. Бобев). *Да* те покаят, не им отказвай! (сег. вр. + повел. накл. — реал. д.).

— *Ако* ще тръгваш, тръгвай! (П. Вежинов). *Ако* ще се лежи, да лежа аз, че ще ми шета жената; *ако* ще се мре, да мре жената, че да зема друга (погов.) (бъд. вр. + повел. накл. — потен. д.).

. . . не съм гладен, ама *ако* почерпите, пийвам едно винце (Й. Йовков). — *Ако* е така, той би ни явил да му се не надяваме — каза майката . . . (Ив. Вазов). *Да* ме покаят, бих отишъл с тях. *В случай че* ми понеска, бих му дал в заем пари. *Само да* ме закачи, бих го пребил от бой (сег. вр. + усл. накл. — потен. и реал. д.).

б. При реално и потенциално възможно във всяко време условие

При обобщено действие

Народното събрание може да заседава, *ако* присъствуват повече от половината от всички народни представители (Конституция). *Ако* към равни величини прибавим едно и също число, те пак си остават равни (Аритметика). *Ако* искаш да падне ябълката, трябва да раздрусаш клона! (Й. Йовков). *Ако* не видиш злото, не познаваш доброто (погов.). Земя хубава, плодородна . . . — едно да посееш, сто се ражда (Ел. Пелин). Агне отдели *ли* се от стадото, вълците го изядат (П. Проданов). Българските граждани имат право да образуват дружества, сдружения и организации, стига *само* те да не са против държавния и обществен ред (Конституция). След като изтекат пълномощията на Народното събрание, или *в случай че* то се разпусне предсрочно, Президентът продължава да изпълнява длъжността си . . . (Конституция) (сег. вр. + сег. вр. — обобщ. действие).

При повторително действие

Нападаха стадата, отгличаха овце и агнета . . . *ако* им паднеха, и ги замъкваша в лодките си (Г. Караславов). Паша да минеше, отбиваше се да пие кафе и да я види (Й. Йовков) . . . почнеше *ли* зимата, почваха се и веселбите (Й. Йовков). *Само да* пинеше нещо детето, почваше да му се кара. Винаги бяхме на разположение, *в случай че* той ни искаше нещо (мин. несв. вр. + мин. несв. вр. — потенц. д.).

Дотрябва *ли* някому от махалата такъв или инакъв фасул за семе, у стрина Венковица се ще го намери (Т. Влайков). Дига *ли* си ушите магарето, като го товариш, ще ти хвърли товара (погов.) (сег. вр. + бъд. вр. — повтор. д.).

Чини ми се, че птичка да прехвъркнеш там, ще се види от тука (Ив. Вазов). Етървите й от завист я кръстиха „гражданката“ и скарваха *ли* се малко, сѐ ще я прекорят (Ел. Пелин) (м. несв. вр. + бъд. вр. — повтор. д.).

Като че *ли* сега виждам да минава през двора неговата едра висока, права, широкоплещеста фигура, която не може да влезе в черковната врата, *ако* не се понаведе (Ел. Пелин) (сег. вр. + мин. несв. вр. — потен. д.).

в. При потенциално и реално минало условие

Ала *ако* се приближеха по откритата равнина към гарата или моголата, те представялаха отлична цел за картечницата (Д. Димов) (мин. несв. вр. + мин. несв. вр. — потенц. д.).

Ако се оттеглеше от моголата, Мичкин бе решил да направи същото (Д. Димов) (мин. несв. вр. + мин. предв. — потенц. д.).

г. При реално минало условие

Дойдоха *ли* дренките, идат и селенките (погов.) (мин. св. вр. + сег. вр. = бъд.).

Животното, макар и уморено, се метна напред и щеше да се понесе, *ако* не го събържа здравата ръка на ездача (Ст. Загорчинов) (мин. св. вр. + бъд. в мин.).

. . . кой знае колко би продължило веселието, *ако* най-сетне на деветия ден сутринта императорските коняри не доведоха оседлания жребец на Андрионика (Ст. Загорчинов) (мин. св. вр. + усл. накл.).

... ако е видял и други хора тука, то са били дивни разбойници (Ив. Вазов) (мин. неопр.+мин. неопр.).

Ей тъй ще си загинеш, ако не си се подготвил, ако не си се научил да леташ добре (П. Бобев) (мин. неопр.+бъд. вр.).

Ако не си се подготвил, пропадаш на изпита (мин. неопр.+сег.=бъд. вр.).

д. При иреално минало условие

Да бях по-млад, щях да отида в гората да ти уловя едно славейче (А. Каралийчев). Ако ме обичаше повече, щеше да се решиш (Ел. Пелин). Пямаше да те питаме, ако да не знаехме, че е ходил (К. Величков). В случай че ме обичаше, щеше да ми пише. Само да знаех, щях да го науча аз него (мин. несв. вр.+бъд. в мин.).

Да знаеше Марийка, по-добре Колча, тя би престъпила. Огняновата заповед (Ив. Вазов). Как су бѣло и цървено, /И да си бѣх по високо, /са царев син би си зѣле (нар. пес.). Нима ти не би се хвърлил в морето, ако знаеше добре да плуваш (К. Петканов). Ако не бяха женски грехове, не би били калугерски мехове (погов.). Ако да бях поет, аз бих написал много стихове (Ел. Пелин). Само да го пишех, бих му теглил голям бой аз. В случай че го видех, бих му казал всичко. Тъги мои, /черни тъги, /ако бяхте /тъмни мъгли, /срачавахте /ясно небе (Ц. Церковски). Да бѣши Стувѣн хайдѣтян, /ни знаѣщи кѣвал да свѣри (нар. пес.) (мин. несв. вр.+усл. накл.).

Ако запитването ме бяха откарали в Едикюле, . . . все щеше да се научиш (Ц. Спро-странов). Да бях знаел по-рано, нямаше да ходя в града (Ел. Пелин). Ако да я бях зел от християнин, то щях да ся радвам (В. Друмев). Само да я бях видял, щях да ѝ кажа всичко (мин. предв.+бъд. в мин.).

... разтопил бих се в своята сива мъка, /ако случайно аз не бях облял /с романтика гърмежа на моторите (Н. Вапцаров). Да бях анаяла, не бях му казала. Ако да не бях му помогнал, ти би го надвил. В случай че не бях му помогнал, ти би му отмъстил. Само да не бях ти казал, ти би ме пребил (мин. предв.+усл. накл.).

Но ако погледът на Добра . . . би бил пламък, за един миг турчинът би се превърнал в пепел (Д. Ташев). Ако би слушал господ гарваните, ни едно магаре не би останало на света (погов.). Да би бил неприятелят по-смел, тази пащика би се превърнала в катастрофа (Ив. Вазов). Да би мирно седяло, не би чудо видяло (погов.). Душа би сакала, ако да би можала (погов.). В случай че би ми поискал, бих му помогнал (усл. накл.+усл. накл.).

... ако тия мисли бяха могли да излязат из устата на дядо владика, той щеше да се възгордее повече от патриарх (Ел. Пелин) (усл. накл.+бъд. в мин.).

Ако ме е попитал, щях да му кажа. Да ми е искал пари, щях да му дам (мин. неопр.+бъд. в мин.).

Ако ми е казал, бих му услужил. Да ми е помагал, бих му помогнал и аз (мин. неопр.+усл. накл.).

Структурните особености на условните изречения, в които важен съставен елемент е условният съюз, са в общи черти следните: Всички условни съюзи с изключение на съюза *ли* стоят в началото на подчиненото условно изречение, ако не се изтъква някоя негова част. В последния случай тя стои пред условния съюз. Напр. *Ако дойде Вълчан . . . , той ще го убие* (Й. Йовков). *Да беше татко, той би се съгласил; той е много добър . . .* (Н. Райнов). и *Една думица ако пошепна, спукана ви е работата* (Ив. Вазов). *Утре да им паднем, ще ни изколят като пилци* (М. Грубешлиева).

Съюзът *ли* има позиция непосредно след глагола в подчиненото условно изречение. Ако някоя друга негова част се изтъква, то *ли* стои след нея. Напр. *Агне отдели ли се от стадото, вълците го изядат!* (П. Проданов), но . . . *сърдит ли беше нещо, на трапезата царуваше гробно мълчание* (Ив. Вазов).

Съюзът *да* се намира в строго определена за всички *да*-изречения позиция непосредно пред глагола в протасиса, ако няма отрицание или местоименна енклитична форма. Срв. *Да видя моя приятел, всичко ще му кажа* и *Да го видя, всичко ще му кажа* или *Да не ми беше прия-*

тел, щях да му отмъстя. Напр. *Да бях по-млад, щях да отида в гората да ти уловя едно славейче* (А. Каралийчев). и . . . *от глад щеше да умре . . . да му не поносвах туй-онуй* (Ив. Вазов).

В сложното съставно изречение подчиненото условно изречение обикновено стои пред главното. Ако обаче трябва да се изтъкне резултатът от условието, а условието се схваща като допълнително пояснение, то главното изречение стои пред подчиненото. Напр. *Ако ми спасиш живота, голямо добро ще ти направя!* (А. Каралийчев). *Да искам мога да те изям* (Ел. Пелин). *Чорба има ли, чорбаламковци колко щеш (погов.), но и . . . тук ще отстъпим, ако стане нужда* (Л. Стоянов). . . *ще се разбуди — да потрепнеш само* (Бл. Димитрова).

Няколко условни изречения могат да се отнасят към едно условно изречение, т. е. няколко условия могат да обуславят неговото изпълнение. Всички те обикновено съдържат условен съюз. Последното изречение може да се свързва или само от съчинителния съюз *и*, или от него и съответния условен съюз. Напр. — *Кажу, ако нещо те боли, ако не си добре, да те заведе в града на доктор . . .* (Г. Караславов). *Една кашка пшеница да овършеше, една шепя фасул да очукаше, всичко отиваше у Ангьо Томов* (Г. Караславов). *Грозде ли се набере, ябълка ли се обере . . . , пача ли се свару — най-напред се раздива на махалата* (Ив. Хаджийски). *Ако беше сам в тая гора и ако не бяха навсякъде около тебе частите на бригадата, фашистите да са те смазали досега като хлебарка* (П. Вежинов). *Ако ми поиска, ако ми се помолу и настоява, ще му дам парите.*

Сложното съставно условно изречение може да влиза в състава на друго сложно смесено изречение. Напр. *Ако някак разбере, (ако някак той усети, (ти кажи, че сме добре) и очакваме детето* (Н. Вапцаров).

В състава на сложното смесено изречение условното изречение може да се противопоставя или съпоставя, да представя една от две алтернативи. Тогава пред условния съюз стои и съответният съчинителен съюз (*но, а, или*). Напр. — *Аз земам ролята, но ако играя царят, — каза Македонски* (Ив. Вазов). *Тата-Тата избягваше да ме срещне; или ако ме срещеше, гледаше ме лукаво и недоверчиво* (Й. Йовков).

Аподосисът може да представя подчинено изречение (обикн. допълнително). Тогава съответният подчинителен съюз стои пред условния, тъй като цялото сложно условно изречение е подчинено. Напр. *Мичкин съзна, че ако и тази група успееше да се измъкне от засадата, червената ракета щеше да се издигне в небето* (Д. Димов). *Чани ми се, че птичка да прехвъркнеше оттам, ще се види тука* (Ив. Вазов).

Към подчиненото условно изречение може да се отнася друго подчинено изречение, което определя или пояснява някоя негова част. Такова изречение стои между протасиса и аподосиса и ги разделя. Напр. *В същност, ако има нещо, което най-много да обичам на света, тр е печена тиква* (Ел. Пелин).

Главното изречение може да съдържа въпрос, заповед или пожелание. Тогава цялото сложно съставно изречение добива въпросителен, повелителен или възклицателен характер. Напр. *Какво им струва, ако дадат един франк на един българин за книгата му?* (Ив. Вазов). — *Ела,*

ако обичаш, вземи манерката и ми налей вода! (Сл. Трънски). — Ах, *ако* можех да направя нещо, да помогна с нещо! (П. Вежинов).

Аподосисът в условното изречение може да представя елипса, в която може да бъде изпуснат и глаголет. Напр. *Ако* не сте го узнали още, толкоз по-зле за вас (Ив. Вазов). *Виж да беше го ударил, тогава друго* (Ст. Чилингиров). *Каят ли те — яж, гонят ли те — беж* (погов.).

Аподосисът може да бъде изпуснат. Това става в условни изречения с възклицателен или въпросителен характер при иреално желано действие, когато мисълта не се доказва. Напр. *И аз луда, защо ли те послушах? Да бях знаела . . .* (Ив. Вазов). — *Ами че постове трябва да си поставите, може ли така? . . . Ами ако бях шпионин, а?* (Г. Караславов).

Ако казаното в аподосиса трябва да се противопостави на казаното в протасиса, то аподосисът се въвежда от съюза *то* (*ако* (*ли*) . . . *то*). Напр. *И ако* случайно понякога тя млъкваше . . . , *то* в очите ѝ се виждаше, как мислите ѝ продължават все още да се усмихват на нейния светъл идеал (Ел. Пелин).

Протасисът може да бъде отделен от аподосиса чрез друго самостоятелно изречение. Тогава двете части на условното изречение се отделят с точка като самостоятелни изречения. Напр. *Кажеше ли му някой сред мараните на юли месец : — Копринарка, как ѝ носии тая пуцина? . . . Той отговаряше . . .* (Ив. Вазов).

Различните условни съюзи в съвременния български език имат известна степен обособена в смислово и в стилово отношение сфера на употреба. Съюзът *ако*, който има най-широка употреба, се използва при всички видове условия, във всички стилове на книжовния ни език и в езика на народното творчество. Най-често той се употребява при реално и потенциално условие. Съюзът *ако* е най-използуваният условен съюз в научния стил, тъй като той може да изразява един „по-чист тип“¹ реално условие, каквото съдържат научните формулировки. В подобни случаи е възможна и употребата на съюза *в случай че*, който изобщо има книжен характер. Тук употребата на *да*, *ако да* и *само да* е изключена. Напр. *Ако [в случай че] две сили F_1 и F_2 са равни по големина и действуват в обратни посоки, тяхната равнодействаща ще бъде равна на нула* (Физика IX кл.).

Съюзът *да* се използва при всички видове условия предимно в стила на художествената литература, в разговорния стил на книжовния ни език и в народното творчество. Най-често обаче той се среща при изразяване на хипотетично условие, и то предимно на иреално условие, и особено в изречения, които съдържат елемент на пожелание. В последния случай се използват и съюзите *само да* и *ако да*. Напр. . . . *да би могло, остана бих до края на живота си така до нея* (М. Грубешлиева). — *Ах, да бих знала, | че ще теб да зема, | фърлила бих са, | метнала бих са | в тихи бели Дунав* (нар. пес.).

При реално и потенциално условие освен *ако* и *да* се използват също съюзите *в случай че* и *само да*. Съюзът *ли* се употребява в книжовния ни език и в народното творчество при потенциално и реално условие, а при иреално не се използва.

¹ Сръв. Граматика русского языка, т. II. Синтаксис, Москва, 1954, стр. 323—324.

Схема

Вид условие	Условни свързки	Протасис g			Аподосис		Примери
		Място на гл. дейст. във времето	Темпорални форми в изяв. накл.	Други накл.	Темпорални форми в изяв. накл.	Други накл.	
1	2	3	4	5	6	7	8
Потенциално условие	ако, да, ли, само да, в случай че	в бъдещето	сег. вр.		бъд. вр.		Ако го видя, ще му кажа.
					сег. вр. (= бъд.)		Ако си купи билет, замивавам.
						повелит.	Ако го видиш, кажи му.
						условно	Ако го видя, бих му казал.
	ако ли, в случай че	в бъдещето	бъд. вр.			повелит.	Ако (в случай че) ще тръгваш, не ме чакай.
Потенциално и реално условие	ако, да, ли, само да, в случай че	в миналото, в сегашното, в бъдещето (въз- можно изобщо, или повтори- телно действие)	сег. вр.		сег. вр.		Паша да мине, отбива се. Едно ако посееш, сто се ражда. Ако оставим тяло без подпора, то пада.
			мин. несв. вр.		мин. несв. вр.		Паша да минеше, отбиваше се. Едно ако посееше, сто се раждаше.
			сег. вр. мин. несв. вр.		бъд. вр.		Паша да мине, ще се отбие. Едно ако посееше, сто ще се роди.
			сег. вр.		мин. несв. вр.		Не можеше да заприказва, ако не се намръщи.

1	2	3	4	5	6	7	8
Реално и потенциално условие	ако, ли, само да, в случай че	в миналото	мин. несв. вр.		мин. несв. вр.		Ако приближеха още, те ставаха наша цел.
			мин. св. вр.		мин. несв. вр.		Ако не го задържах, убиваше го.
					бъд. в мии.		Ако не го задържах, щеше да ме блъсне.
						условно	Ако не го задържах, би ме блъснал.
Реално условие	ако, ли, в случай че, само да	в миналото	мин. неопр. вр.		мин. неопр.		Ако е убил заек, той е бил питомен.
					бъд. вр.		Ако не си се подготвил, лошо ще е за тебе.
					сег. вр. (=бъд.)		Ако не си купил билети, не тръгвам с тебе.
					сег. вр.		Ако не си се подготвил, не съм доволен.
Иреално условие	ако, да, ли, само да, ако да, в случай че	в миналото	мин. несв. вр.		бъд. в мина- лото	условно	Ако знаех, щях да отида (бих отишъл) у тях.
			мин. предв.				Ако бях знаел, щях да отида (бих отишъл) у тях.
			мин. неопр. вр.				Ако съм знаел, щях да отида (бих отишъл) у тях.
			условно				Ако бих знаел, бих му казал (щях да му кажа).

Условните съюзи представят специфично обособена подсистема от системата на подчинителните съюзи в съвременния български език. Изразявайки подчинено обстоятелствено отношение за условие, те служат като задължителен структурен елемент в подчинени условни изречения, които имат своя характерна структура.

За разлика от всички други подчинителни съюзи условните съюзи се използват при строго определена употреба на глаголните времена от индикатив, на условно и повелително наклонение, които са взаимно обусловени в протасиса и в аподосиса. Чрез нея и при известно предпочитание на един или друг условен съюз се изразява реално, потенциално и иреално условие в съвременния български език. От своя страна условието може да бъде: бъдеще, което е потенциално, минало — обикновено иреално и рядко реално и възможно изобщо (сега, в миналото или в бъдещето) условие, което е потенциално и реално. Съществува и известна стилна диференциация в употребата на условните съюзи, която допринася за по-тънко изразяване на условието в различни стили и сфери на речта.

Специфичните черти в употребата на условните съюзи даваме в приложената схема.

ЗА ПРОИЗХОДА НА НЯКОИ ПРОИЗВОДНИ ПРЕДЛОЗИ В БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Кирил Бабов

Тук ще разгледаме не само отделни думи, превърнали се в предлози, но и цели устойчиви съчетания, които имат предлогова функция¹. При тяхното образуване в българския книжовен език преди всичко е било изтъквано влиянието на руския език. За това влияние в досегашните изследвания само се споменава, без да се анализира подробно този процес в двата славянски езика. При това в редица случаи формирането на производни предлози в руски език и особено преминаването на цели устойчиви съчетания в категорията на предлозите е ставало с използването на старобългарски думи и словообразователни елементи, а понякога е било резултат и на словообразователно или семантично калкиране от други европейски езици.

За по-голяма прегледност ще разгледаме произхода на редица производни предлози в българския книжовен език в зависимост от семантичната класификация, възприета от нас при съпоставителното изследване на руските и българските предлози².

1. Най-малко външни влияния се наблюдават при образуването на българските пространствени предлози. За изразяване на различни пространствени отношения българският език разполага с богата система от предлози, която от своя страна е оказала влияние и върху руската предложна система (*между, среди, посреди* и др.). През XIX в. за означаване обща насоченост на движението в руския книжовен език се е формирал сложният предлог *по направлению к*, напр.: *Мы шли по направлению к деревне*. Този сложен предлог след Освобождението е бил възприет и в българския книжовен език под формите *по направление към* и *по направление на*. В речниковия архив на Института за български език първата форма е регистрирана само един път с пример от фейлетоните на А. Константинов (... *обтягаше пушката си по направление към шума*), а втората форма е застъпена с три примера от произведенията на

¹ А. Т.-Баян, *Нова българска граматика*, София, 1940, стр. 318; Л. Андрейчиц, *Основна българска граматика*, София, 1944, стр. 390; Ст. Стоянов, *Граматика на българския книжовен език*, София, 1964, стр. 424; Е. Георгиева, *По въпроса за прехода на някои устойчиви фразеологични и синтактични словосъчетания в категорията на служебните думи*, Известия на Института за български език, кн. XI, 1964, стр. 327—337.

² К. Бабов, *Руските предлози*, София, 1968; *Семантична система на руските предлози*, Годишник на Соф. университет, Факултет по славянски филологии, т. 62, 1969.

Ив. Вазов (напр.: *Ние се утътихме по направление на Смарадливото езеро*). Употребата на този сложен предлог не намира разпространение в българския език, защото думата *направление* в нейното конкретно пространствено значение има точен български еквивалент — *посока*. Поради това сега в българския книжовен език се срещат предложните словосъчетания *по посока към* и *по посока на*. В речниковия архив на Института за български език предложният израз *по посока към* е застъпен само с два примера (И. Йовков, Г. Белев), докато *по посока на* намираме в три примера (К. Петканов, В. Генювска, П. Здравков). Среща се и един пример с предложното съчетание *в посока към* (П. Вежинов). При формирането на тези предлогови изрази¹ известно влияние са оказали руските сложни предлози *по направлению к*, *в направлении к* и *в направлении*.

2. Много повече външни влияния върху българския книжовен език се наблюдават при формирането на производни предлози за изразяване на темпорални отношения. Преди всичко трябва да отбележим, че в руски език, както някога в старобългарски език, думата *после* се употребява и като наречие, и като предлог. Употребата на тази дума като темпорален предлог в езика на наши възрожденски писатели се дължи на руско влияние, напр. у Л. Каравелов: *после отмящението*²; у Ботев: *после дълга и упорна борба*³. Тази употреба е отдавна забравена и сега думата *после* в българския книжовен език функционира само като наречие.

За изразяване продължителност на някакво действие в българския книжовен език под руско влияние се употребяват синонимичните устойчиви съчетания с предлогова функция *в продължение на* (рус. *в продолжение*) и *в течение на* (рус. *в течение*), напр.: *строища къщата в продължение на две години*; *работя върху книгата в течение на десет години*.

Твърде интересен откъм семантичен развой с предложният израз *в разстояние на*, който няма в руски език подобен еквивалент. Думата *разстояние* в руски език е словообразователна калка от френската дума *distance* през втората половина на XVIII в.⁴ Руската дума *разстояние* още през епохата на Възраждането преминава в българския книжовен език и образува устойчиво съчетание с предлогова функция *в разстояние на*, което е синонимично на сложните предлози *в продължение на* и *в течение на*. По такъв начин думата *разстояние*, която има конкретно пространствено значение в състава на устойчивото съчетание *в разстояние на*, се превръща в релативна дума за означаване на продължителност от време, напр.: *в разстояние на два часа*. За преминаването на израза *в разстояние на* в категорията на темпоралните предлози известна роля е изиграл и руският отименен предлог *на протяжении*, който е синонимичен на предлозите *в продолжение* и *в течение*, напр.: *жить в рабстве на протяжении веков*. Семантичният развой на руската дума *протяжение* е аналогичен на процеса, който се извършва в

¹ За употребата им в съвременния периодичен печат вж. по-подробно Д. Димов, „По посока на“ и „по посока към“, *Български език*, 1967, кн. 3, стр. 261—262.

² Л. Андрейчин, *Език и стил на Любен Каравелов*, *Годишник на Соф. университет, Историко-филологически факултет*, т. 46, 1949/50, кн. 4, стр. 46.

³ Л. Андрейчин, *Език и стил на Христо Ботев*, сб. *Хр. Ботев*, София, БАН, 1949, стр. 555.

⁴ В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка XVII — XVIII вв.*, изд. 2-е, Москва, 1938, стр. 162.

български език с думата *разстояние*: на протяжении нескольких километров — на протяжении нескольких веков; на расстоянии пяти километров от града — в расстоянии на пять часа.

В българския книжовен език се употребяват и други устойчиви съчетания, които по своята функция се приближават до темпорални предлози за означаване на едновременност: *в присъствие на* (рус. *в присутствии*), *в отсъствие на* (рус. *в отсутствии*), *в хода на* (рус. *в ходе*), *едновременно с* (рус. *одновременно с*) и др.

В канцеларския език след Освобождението се употребяват и руските отглаголни предлози за означаване на начален и краен предел *начина* (рус. *начиная с, от*) и *включая* (рус. *включая*), напр.: *разрешиха му отпуската начина от понеделник*; *в тридневен срок включая и празниците*¹. Сега употребата на тези отглаголни предлози, които са излишни русизми, е вече заглъхнала и обикновено темпоралните предели се предават чрез неизпроизводните предлози *от — до* (включително).

3. Най-силно руското влияние се проявява при образуване на производни предлози, изразяващи причинни отношения. По такъв начин българският книжовен език се обогатява с редица нови граматически средства за изразяване на по-отвлечени отношения: *по причина на* (рус. *по причине*), *благодарение на* (рус. *благодарение*, остар.; *благодаря*), *вследствие на* (рус. *вследствие*), *пред вид на* (рус. *ввиду*), *по случай* (рус. *по случаю*), *по повод на* (рус. *по поводу*), *във връзка с* (рус. *в связи с*), *в зависимост от* (рус. *в зависимости от*). Някои от посочените предлози в руски език са образувани с използване на думи от старобългарски произход. Такива са предлозите *по причине* и *благодаря*. Макар че думата *причина* в руски език е от старобългарски произход, като книжовна дума с отвлечено и философско значение тя отново се презаема в български език от руски. По такъв начин възниква и устойчивото съчетание с предлогова функция *по причина на*, което се употребява още във възрожденската книжнина: *по причина на гъстата гора* (В. Друмев, Нещастна фамилия, София, 1927, стр. 21); *по причина на баснословните даноци* (Хр. Ботев, Знаме, бр. 18) и др. Сега този сложен предлог се среща твърде рядко и обикновено се замества с предлога *поради*.

Сложният предлог *благодарение на* е от старобългарски произход. В старобългарски и черковнославянски език често се употребява словосъчетанието *благодарение богу*. В руския език този израз става източник за образуване на отименен предлог с дателен падеж *благодарение*, от който по-късно се развива отглаголният предлог *благодаря*². В българския книжовен език се наблюдава аналогично явление. Още през Възраждането изразът *благодарение на* има предлогова функция, както в съвременния български език, за означаване на благоприятна причина, която се свързва със значението на думата *благодарение* (благодарност). Постепенно обаче думата *благодарение* се десемантизира и в небрежната реч се свързва и с думи, означаващи неблагоприятна причина. А. Т.-Балан забелязва, че може да се каже само *благодарение на бърза помощ*, а не обратно на разума: *Благодарение на пожара останахме без стряха*³. Освен това

¹ А. Т.-Балан, Нова българска граматика, стр. 211.

² А. М. Финкель, Производные причинные предлоги в современном русском литературном языке, Харьков, 1962, стр. 190-227.

³ А. Т.-Балан, Нова българска граматика, стр. 329.

се наблюдава и употреба само на думата *благодарение* с изпускане на предлога *на*: *благодарение големите победи на нашата страна*. Възможно е това изпускане на предлога *на* в преводната литература да се дължи и на руско влияние (срв. рус. *благодаря большим победам нашей страны*).

Руски произход има и специализираният сложен предлог *вследствие на* (рус. *вследствие*). В руски език този отименен предлог се е образувал в края на XVIII в. Според А. Исаченко руският предлог *вследствие* е калка от немски и френски език (срв. нем. *infolge*, фр. *en conséquence*)¹. А. М. Финкел полемизира с Исаченко и смята, че този предлог е образуван на руска почва от думата *следствие*. Западноевропейското влияние се изразява само в избора на началния предлог *в*². Интересно е да се отбележи, че този предлог се среща в български език и във формата *следствие на*. Освен това в съвременния български език се наблюдава честото изпускане на предлога *на*, с което се нарушава книжовната норма³.

Употребата на израза *пред вид на* обикновено се свързва с устойчивото глаголно словосъчетание *имам пред вид*. Това словосъчетание в българския книжовен език е възникнало под влияние на руския израз *иметь в виду*. Заменянето на предлога *в* от руския израз с *пред* в българския е свързано с общото значение за нещо, което се намира пред погледа и предстои да се направи в бъдеще. И тук ние наблюдаваме аналогично явление в двата езика. В руския език отименният предлог *ввиду* се развива от израза *иметь в виду* и означава причина, която обикновено е някакво предстоящо действие, напр.: *ввиду предстоящей встречи — пред вид на предстоящата среща*. Според А. Исаченко руският предлог *ввиду* е словообразователна калка от френски език — *en vue de*⁴, което се оспорва от А. Финкел⁵. Българският сложен предлог *пред вид на* е тясно свързан с израза *имам пред вид* и също така се употребява, когато става дума за нещо предстоящо. Близостта на израза *пред вид на* със съответния руски предлог е забелязана от А. Т.-Балан: *пред вид на мъчнотията — ввиду трудностей, затруднений*. Небългарско е според него изпускането на предлога *на*: *пред вид трудностите*⁶. Поради честата употреба на израза *пред вид (имам пред вид)* като наречие и като предлогов израз възниква въпросът за слятото му писане, което според М. Москов би трябвало да бъде възприето⁷.

Нарушаването на книжовната норма, което се проявява в изпускането на предлога *на*, се наблюдава и при употребата на предлозите *по случай* (рус. *по случаю*) и *по повод на* (рус. *по поводу*). Според Л. Андрейчин употребата на *по случай* с изпускане на предлога *на* не противоречи на книжовната норма. „По случай празника“ е по-добре, от-

¹ Сборник отговор на въпроси по езиковедство (к IV Международному съезду славистов), изд. АН СССР, 1958, стр. 28.

² А. М. Финкелъ, лит. съч., стр. 118—119.

³ Ст. Стефанов-Брезински, Езикова култура, София, 1969, стр. 97—98.

⁴ А. Исаченко, лит. съч., стр. 28.

⁵ А. М. Финкелъ, лит. съч., стр. 169—170.

⁶ А. Т.-Балан, Нова българска граматика, стр. 318.

⁷ М. Москов, Български правопис, 2 изд., 1968, стр. 241.

колкуто „по случай на празника“¹, както по-рано е препоръчвал А. Т.-Балан². По аналогия на предлога *по случай* с изпускане на предлога *на* се употребява все по-често напоследък и другият предлогов израз *по повод на*, който има смесено причинно-делиберативно значение, напр.: *изказвам съжаление по повод (на) станалите събития*.

За изразяване на причинна връзка и зависимост в българския книжовен език се употребяват предлоговите изрази *във връзка с* — първоначално *в свързка с* (от рус. *в связи с*) и *в зависимост от* (рус. *в зависимости от*). Употребата на посочените сложни предлози е широко разпространена в български език, напр.: *поздравления във връзка с (по случай) националния празник; изменения в зависимост от температурата*. Руският произход на тези предловои изрази и особено на втория е несъмнен. Опитът на Богоров да замени *зависимост с* „придръжност“³ или „допитност“, „крепене“⁴ е останал в историята. Несполучлив излиза и опитът на А. Т.-Балан да замени *зависимост* със „зависност“⁵. Сега сложният предлог *в зависимост от* има широка употреба в писмената и устната езикова практика.

4. За изразяване на цел и предназначение (финални отношения) в български език има няколко устойчиви съчетания, които по своята функция се приближават до предлози и имат еквиваленти в руски език: „митинг в защита на мира“ (рус. „в защиту мира“); „в знак на признателност“ (рус. „в знак признательности“); „изказвам се в полза на обвиняемия“ (рус. „в пользу обвиняемого“); „изменяне на съотношението в ущърб на капитализма“ (рус. „в ущерб капитализму“) и др. Някои наши езиковеди смятат, че предлогова функция има и устойчивото съчетание *в изпълнение на*, който е възникнал под влияние на руското предложно съчетание *в исполнении*. Трябва обаче да отбележим, че в руски език предлоговата функция на съчетанието *в исполнении* се оспорва, защото предлогът *в* може да се заменя с *для*: *в исполнении приказа || для исполнения приказа*, А. Т.-Балан също препоръчва да се казва за изпълнение *на заповед*, а не „в изпълнение на заповед“ или съвсем небългарски с пропускане на предлога *на*: „в изпълнение заповедта“⁶.

За изразяване на цел в българския книжовен език се употребява и устойчивото съчетание *с оглед (на)*, което има чешки произход (*s ohledem*)⁷, напр.: *с оглед (на) задоволяване нуждите на народа*. По своята функция това устойчиво съчетание се приближава до сложните предлози.

За означаване на начин и средство (модални и инструментални отношения) българският книжовен език отдавна е възприел от руски език отиновения предлог *посредством*, напр.: *Колелата се движат посредством ремъци; Задачата се решава посредством привеждане към еднакъв знаменател*. В руски език предлогът *посредством* е образуван от думата *посредство*, в която коренът *-сред-* е от старобългарски произход (срв. рус. *-сред-*).

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 390.

² А. Т.-Балан, Нова българска граматика, стр. 318.

³ Книговише, 1875, кн. 4, стр. 14.

⁴ Брашилник, 1880, бр. 9.

⁵ А. Т.-Балан, Нова българска граматика, стр. 135, 152.

⁶ А. Т.-Балан, Нова българска граматика, стр. 318.

⁷ Св. Иванчев, *Оглед (с оглед на, без оглед на), безогледен, безогледно, безогледност*, Български език, 1964, кн. 4—5, стр. 417—422.

5. За изразяване на сравнение, съпоставяне, изтъкване на прилика или разлика (сравнителни отношения) в българския книжовен език се употребяват няколко устойчиви съчетания с предлогова функция, които имат руски съответствия: *в сравнение с* (рус. *в сравнении с*), *във вид на* (рус. *в виде*), *подобно на* (рус. *подобно*), *в противовес на* (рус. *в противовес*), *в противоположност на* (рус. *в противоположность*). При образуването на тези сложни предлози се наблюдава взаимодействието между двата езика. Така например руският предлог *в сравнении с* е образуван от думата *сравнение*, в която коренът *-равн-* е от старобългарски произход (срв. рус. *ровн-ый*). Предлоговият израз *в сравнение с* е възприет в готов вид от руски език. При това трябва да се отбележи, че в руския книжовен език се употребяват два сложни предлога: *в сравнении с* и *по сравнению с*. Вторият от тях в съвременния руски език има по-широка употреба, докато употребата на израза *по сравнению с* в български език се смята за нарушение на книжовната норма.

Предлоговият израз *подобно на* има старобългарски произход и се употребява непрекъснато в български език. А. Т.-Балаж вижда руско влияние в изпускането на компонента *на*, което се наблюдава у Пенчо Славейков: *подобно орел* (рус. *подобно орлу*)¹. Същата форма (без *на*) се среща и у Вазов в първата редакция на „Под игото“ („*подобно един отрищен поток*“), но в следващите издания се поправя от автора — *подобно на*².

За изтъкване на разлика широка употреба има чисто българският предлогов израз за *разлика от*, който измества русизма *в отличие от*, както и другите сложни предлози *в противовес на* и *в противоположност на*. Интересно е да се отбележи, че Вазов употребява израза *за отличие от* (за *отличие от калугерите...*). Този израз стои по средата между русизма *в отличие от* и българския предлогов израз *за разлика от*.

6. За изразяване на противопоставяне и отстъпка (отстъпителни отношения) в българския книжовен език се употребяват производните предлози *въпреки* (рус. *вопреки*) и *независимо от* (рус. *независимо от*).

Думата *въпреки* има старобългарски произход. В старобългарски език тя се употребява само като наречие: *въпрѣки галгѣати*. Предложната функция на тази дума се развива в руския книжовен език, където тя е преминала от старобългарски. От руски език предлогът *въпреки* (първоначално *вопреки*) се презаема от български още през Възраждането. Поради това някои езиковеди смятат българския предлог *въпреки* за русизъм и се опитват да го заместят с друга дума. Така например А. Т.-Балаж пише, че българското „пряко“ е достойно да замести руското „въпреки“³. Този опит обаче остава неуспешен. Сега предлогът *въпреки* е широко разпространен в български език. Интересно е да се отбележи, че докато в руски език предлогът *вопреки* е признак на книжност и поради това има стеснена употреба, в български език предлогът *въпреки* се употребява във всички стилове на речта, включително и в устната реч. Широка употреба в научния и публицистичния стил има и предлоговият израз *независимо от*, напр.: *Реакцията про-*

¹ А. Т.-Балаж, *Нова българска граматика*, стр. 318.

² К. Ничева, *Редакционни промени в „Под игото“* от Ив. Вазов, *Известия на Института за български език*, кн. V, 1957, стр. 309.

³ А. Т.-Балаж, *Нова българска граматика*, стр. 336.

дължава независимо от измененията на температурата. Несполучливи опити за побългаряване на този предлогов израз правят Богоров и А. Т.-Балан. Богоров предлага „некрепятно от“¹, а Балан употребява — „независно от“².

За изразяване на противопоставяне и отстъпка в българския книжовен език се употребява и предложното съчетание *без оглед на*, което е от чешки произход (*bez ohledu*) и е антоним на израза *с оглед на*: *без оглед (на) нуждите на народа*³.

7. За изразяване на съответствие в българския книжовен език се употребяват няколко предловои изрази, които имат точни руски еквиваленти: *в съответствие с* (рус. *в соответствии с*), *на основание на* (рус. *на основании*), *съгласно с* (рус. *согласно с*), *съобразно с* (рус. *сообразно с*). Всички те са характерни за административния стил.

Предлоговият израз *на основание на* твърде често в канцеларски преписки се употребява с изпускане на предлога *на*: *на основание параграф трети от закона*. Още в края на миналия век А. Т.-Балан препоръчва побългарена форма *въз основа на*, която сега има много широка употреба. Трябва обаче да се каже, че на българския предлогов израз *въз основа на* в руски език съответствуват два отименни предлога: *на основании* и *на основе*. Последният предлог има и свой синоним *на базе*, напр. *разработатъ въпрос на основе // на базе диалектического материализма*. Българският предлогов израз *въз основа на* успешно замества всички тези руски предлози и затова има много по-широка употреба.

Българските предловои изрази *съгласно с* и *съобразно с* са възприети от руски език, където първият от тях има старобългарски произход. Книжовната норма препоръчва задължителната употреба на предлога *с*: *съгласно с правилника, съобразно с възрастта*⁴. Въпреки тези препоръки в езиковата практика твърде често се среща употреба без предлога *с*: *съгласно правилника, съобразно изискванията* и др. Обяснението на това нарушаване на книжовната норма според нас се крие в едно по-ново влияние на руския език. Трябва да отбележим, че в руски език тези производни предлози се употребяват в две форми: *согласно с, сообразно с* (с твор. падеж) и *согласно, сообразно* (с дат. падеж). Формите с предлога *с* в руски език вече носят отпечатък на книжност и остарялоост и се изместват от по-новите адекватно-наречни предлози *согласно* и *сообразно*. Аналогична тенденция съществува и в българския книжовен език, макар че тя за сега се смята за неправилна от гледище на книжовните норми.

В българския книжовен език има и други предловои изрази и предложни съчетания, които имат съответствия в руски език: *в духа на* (рус. *в духе*), *в светлината на* (рус. *в свете*), напр.: *разглеждам въпроса в духа на марксизма, в светлината на навловското учение* и др. Излишен русизъм е *в порядък на* (рус. *в порядке*), напр.: *разполагам елементите в порядък на увеличаване атомното тегло* (вм. *според*); *в порядък на самокритика* (вм. *като*).

¹ Браняник, бр. 11.

² А. Т.-Балан, Български записи, стр. 19.

³ Св. Иванчев, цит. съч., стр. 417—422.

⁴ Р. Русинов, *Съгласно с правилника*, а не „съгласно правилника“, Български език, 1965, кн. 2, стр. 171—172.

8. За посочване на качества или действия, ограничени по разпространение или сфера (ограничителни отношения) в българския книжовен език, намират употреба предложни съчетания, чиито руски съответствия имат предлогова функция: *в областта на* (рус. *в области*), *по отношение на* (рус. *по отношению к, в отношении*), напр.: *успехи в областта на славянската филология*; *строгост по отношение на подчинените*. Първият предлогов израз в руски език има старобългарски произход. Като произведен отименен предлог *в области* се употребява в руския книжовен език от началото на XIX в., а оттам преминава в българския книжовен език. В повечето случаи този предлогов израз може да се замени с предлога *в*: *подем в областта на народното стопанство* || *подем в народното стопанство*. Сполучлив опит за заменяне на предлоговия израз *по отношение на* прави А. Т.-Балаи, който предлага вместо него *спрямо, относно до* или просто *към*¹.

Със същото значение, макар и сравнително по-рядко, в публицистичния стил може да се срещне и предложното съчетание *в делото на*, което съответствува на руския отименен предлог *в деле*, напр.: *успехи в делото на борбата за мир* (вм. *успехи в борбата за мир*)².

Твърде широка употреба в статии на обществено-политически теми има предлоговият израз *по линия на*, който се употребява под влияние на руския отименен предлог *по линии*. Този предлог започва да се употребява в руски език през 20-те години и въпреки известна съпротива от страна на писатели и езиковеди има широко разпространение в съвременния руски език³. Прекомерната употреба на този предлогов израз в българския книжовен език също така се посреща с възражения⁴.

9. За означаване на някакво обществено състояние в българския книжовен език, макар и по-рядко, се среща предложното съчетание *в качество на* или *в качеството си на* (рус. *в качестве*), напр.: *в качество на свидетел* || *като свидетел*. Думата *качество* в руски език е от старобългарски произход, а отименият предлог *в качестве* е възникнал през XIX в. под влияние на френския израз *en qualité*⁵. В българския книжовен език този предлогов израз е излишен русизъм и във всички случаи може да се замени с *като*.

10. За означаване предмет на реч или мисъл (делиберативни отношения) в български език се употребява непроизводният предлог *за*. Под влияние на руски език в административния стил намират разпространение адективно-наречните предлози *касателно* (рус. *касательно*) и *относително* (рус. *относительно*), които сполучливо са побългарени от А. Т.-Балаи в *досежно* и *относно (до)*⁶. От тях по-широка употреба има предлогът *относно*. В научния и публицистичния стил се употребява и предлоговият израз *по въпроса за* (рус. *по вопросу о*). В руски език думата *вопрос* е от старобългарски произход с първоначално значение "ни-

¹ А. Т.-Балаи, *Нова българска граматика*, стр. 324.

² Л. Андрейчин и др., *Съвременен български език*, ч. II, София, 1957, стр. 136.

³ Е. Т. Черкасова, *О предлоге „по линии“*, сб. *Вопросы культуры речи*, вып. 6, 1963, стр. 113—119.

⁴ Й. Еленски, *Против слепото подражание на някои руски езикови шаблони*, *Български език и литература*, 1963, кн. 5, стр. 24.

⁵ Глагол, наречие, предлози и союзи в руском литературном языке XIX века, Москва, 1964, стр. 241.

⁶ А. Т.-Балаи, *Нова българска граматика*, стр. 299.

тане'. През XIX в. тази дума разширява своето значение и се употребява в смисъл на 'проблема'. В това значение тя влиза в състава на сложния предлог *по вопросу о*, под влияние на който се образува и българският предлогов израз *по въпроса за*. И този предлогов израз, както и посочените наречни предлози, във всички случаи могат да бъдат заменени с предлога *за*: *изказване по въпроса за трудовата дисциплина // изказване за трудовата дисциплина*.

11. За означаване на заместване в двата езика се употребява предлогът *вместо*. Някои смятат този предлог в българския книжовен език за русизъм заради изговора му с *e*. Този предлог има непрекъсната употреба в българския книжовен език. Употребява се и в езика на дамскините наред с предлога *наместо*.

В езиковата практика през последните години се активизира и предложното съчетание *за сметка на*, което е калка на руския отименен предлог *за счет* за изразяване на нарушено съотношение, напр.: *Ударничеството за сметка на качеството на работата и горивото няма да признавам* (А. Гуляшки)¹.

12. За означаване на отделяне, обособяване или излизане извън някаква норма в български език има широка употреба предлогът *освен*. Под влияние на руски език се употребяват и други производни предлози: *изключая* (рус. *исключая*), *мимо*, *помимо* (рус. *помимо*), *свърх* (рус. *сверх*). Отглаголният предлог *изключая* отдавна е заменен с предлоговия израз *с изключение на*, който пък съответствува на руския отименен предлог *за исключением*. Рядка употреба в значение на 'против' имат и предлозите *мимо*, *помимо*: *мимо // помимо волята и желанието*. Предлогът *свърх* също така има ограничена употреба в някои устойчиви съчетания, напр.: *свърх силите и възможностите*.

*

В тази статия ние разгледахме само произхода на редица думи и изрази, които в българския книжовен език имат предлогова функция или се приближават до нея. По-подробните наблюдения върху тяхната употреба в книжовния език могат да бъдат предмет на отделно изследване. В повечето случаи тези производни предлози са резултат от взаимните връзки и влияния между руския и българския език. Възприел голяма част от словното богатство на старобългарския език, руският език е обогатил българския книжовен език с нови граматически средства за изразяване на различни смислови отношения, отразяващи сложните закономерности в реалната действителност.

¹ Речник на съвременния български книжовен език, т. III, 1959, стр. 244.

ПРЕДЛОЗИ, ИЗРАЗЯВАЩИ ТЕМПОРАЛНИ ОТНОШЕНИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ КНИЖОВЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Виолета Константинова

Накратко тук са разгледани семантичните функции на предлозите в областта на темпоралните отношения. Показана е синонимията, която ги обединява в различните им употреби, и нюансите, които ги диференцират в рамките на общите им значения. Отчитат се лексикалните условия, без наличието на които изявата на един или друг признак на предлога е немислима.

От наблюденията над наличния езиков материал се установяват следните главни значения на предлозите в областта на темпоралните отношения:

I. ТОЧКА ВЪВ ВРЕМЕТО

Основна функция на предлозите, изразяващи темпорални отношения в съвременния книжовен български език, е да отбелязват точка във времето¹. Тук всеки от тях показва смислови отсенки, които го отделят от останалите и определят сферата му на употреба, т. е. онзи кръг от лексикални единици, с които той трябва да влезе в съотношение, за да разкрие този признак.

Очертават се две групи предлози, означаващи темпорална точка — едните маркират момента, в който става нещо; другите го отбелязват само като отправна точка във времето.

A. Предлози, означаващи момента, в който става нещо

Предлог *в* (*във*)

Предлог *в* (*във*) може да означава точка както във времето изобщо, напр. „*в* този миг“, така и в определена темпорална единица, не особено продължителна — „*в* 5 часа сутринта“, „*в* понеделник“, „*в* деня на сватбата“.

Изявата на този признак на предлога се определя от съдържанието на лексикалната единица след него, която във всички случаи изказва момент от време. Тя може да бъде:

¹ Под „точка във времето“ може да се разбира и темпорална единица, не особено продължителна.

а) съществително име, означаващо абстрактно понятие:

Канили се бяха да тръгнат *в зори*... (Йовков); Тоя разговор ставаше *в навечерието* на Милкиното тръгване (Вазов).

Много често в тази употреба предлог *в* (*във*) означава едновременно и условията, без наличието на които осъществяването на глаголното действие е немислимо. Напр.:

В бурята природата достига мотивите на най-високата поезия (Вазов).

В много случаи съществителното име не би могло да се свърже с предлога, ако не се придружава от показателно местоимение:

В този миг влакът спря (Вазов),

от прилагателно име:

И ето стоим ние *в късната есенна вечер* на варненския кей (П. Вежинов)

или от числително име:

Прибрах се *в два часа* през нощта (разг.).

В случаите на тази употреба темпоралният момент, който маркира предлог *в* (*във*), може да се окаже момент от едно времетраене. Напр.:

А в петия час на нощта ужасен вятър подигна талазите на Проπονчис, нечуван студ омрази Босфора... (Н. Райнов).

б) отглаголно съществително, изказващо действие. В тази употреба на предлог *в* (*във*) темпоралният момент означава причината, която поражда глаголното действие:

В бързането майката забравила да прибере ботушите (Г. Караславов).

в) наречие за време:

— Че тя на *утрината*, таман *в съмнало* си дойде... (Л. Александрова).

Предлог *на*

За да маркира точка във времето, и предлог *на* влиза в съотношение с доста широк кръг от лексикални единици:

а) съществителни имена, означаващи абстрактни понятия, явления, събития или реални предмети:

На сутринта времето омекна и заваля сняг (Ел. Целин); Видях слънцето *на залез* (Л. Лазаров); — Хайде наздраве, и нека да ти е жив и да далече господ и *на сватбата* му така да черпиш (Г. Караславов).

Нерядко в случаите на тази употреба темпоралният момент може да бъде означен косвено чрез елемент от ситуацията, в която протича глаголното действие. Напр.:

На свещица покрела, *на слънчице* поспала (П. Р. Славейков).

Понякога моментът, който маркира предлог *на*, може да се окаже момент от едно времетраене, чийто изходен пункт е означен:

На годишнината от смъртта на поета вече една цяла тълпа отслужват панахида на неизравнения му гроб... (П. П. Славейков).

В много от случаите съществителното име не би могло да влезе в съотношение с този предлог, ако не е придружено от показателно местоимение:

На този ден ние се събрахме у мамини (Л. Лазаров),

от прилагателно име:

Каравелов се появи пак в Букурещ на другата година... (Вазов),

или от числително редно име:

На 14 ноември 1885 година аз и новоназначеният пиротски кмет... минувахме във фаятон сръбската граница (Вазов).

Най-често в съчетание с числителни имена предлог *на* маркира момент от времетраене. Напр.:

На деветата година жлъчката му преляла и почнал да коли де когото срещне (А. Дончев).

Предлог *на* може да означава момент и от времетраене, чийто изходен пункт е маркиран:

На третия ден от завръщането си Димитър по-рано си дойде за обед (Вазов).

б) отглаголни съществителни, означаващи явления или действия:

Варвара се събуди на разсъване от болки в ревматичните си крака (Д. Димов).

В случаите и на тази употреба предлог *на* може да означава едновременно и обстоятелствата, при които се извършва действието:

Гороломов си спомни и за двамата горски стражари, които беше срещнал на влизане в селото (Йовков).

Предлог *през*

Предлог *през* се съчетава с думи, означаващи по-големи темпорални единици — „през деня“, „през седмицата“, „през годината“. Но действието на глагола не преминава през цялото времетраене, а само през една част от него, по-малка или по-голяма, напр.:

Ще се видим през седмицата; През деня вали дъжд (разг.).

Има случаи, в които съществителното име не може да се свърже с предлога, без да е придружено от числително име. Напр.:

Издъхна през първата половина на нощта (Л. Лазаров); Никопол не е толкова запустяло градче, както го е виждал през 1883 година Иречек (Ст. Станчев).

Предлог *по*

В съвременния български език предлог *по* няма достатъчно нормативен характер — употребява се под влияние на народните говори. Много често в тази функция може да бъде заменен с предлозите *в* (*във*) и *на*, без да се накърни смисълът на изречението. Свързва се с по-ограничен кръг лексикални единици, за да маркира точка във времето, която обикновено схващаме като темпорална единица без определени очертания:

а) съществителни имена, означаващи абстрактни понятия:

По младше запалил свещ (П. Р. Славейков).

Едновременно с темпоралния момент предлог *по* може да означаи обстоятелството, по случай което се върши нещо:

По Коледа в господарския дом се събират гости (Вл. Полянов).

Най-често предлог *по* влиза в конструкцията, за да посочи едновременно с темпоралната точка и обстоятелствата, при които протича глаголната действие. Напр.:

Тръгнах *по* мрак; Зиме и лете, *по* пек и студ работя на открито (разг.).

В някои от случаите на тази употреба предлог *по* маркира едновременност на действието с друго някакво действие:

Заселих се тук *по* време на обсадата (Отеч. фронт).

б) наречие за време:

По тъмно пристигнаха в Княжево... (Вазов).

В един по-стар етап от развитието на езика предлог *по* се е свързвал и с числителни имена, за да означаи момента, в който става нещо. Тази употреба вече е изчезнала от книжовния български език и днес я срещаме зарегистрирана само в произведенията на наши класици. Напр.:

По единайсет и половина часа аз станах и си взех сбогом... (Вазов).

Предлог *посред*

Този предлог отбелязва темпорална единица, по средата на която става нещо¹. Свързва се със съществителни имена, означаващи абстрактни понятия:

Камбанек звън *посред* час ни стрелваше и пронаваше сърцата ни (Л. Лазаров).

Предлог *от*

При маркиране на точка във времето предлог *от* неизбежно разкрива момент от онова значение, което представлява основното му съдържание — изходност. Но моментът, който отбелязва той, се схваща преди всичко като точка във времето изобщо, а не като изходен пункт на времетраене. Ако все пак последното е подсказано по някакъв начин от контекста, на вниманието ни се налага точката, в която става нещо. Затова в някои от случаите на тази употреба предлог *от* може да бъде заменен с предлозите *в* (*във*), *на* или *през*.

Лексикалната единица, с която се свързва, за да разкрие този признак, може да бъде:

а) съществително име, придружено от прилагателно:

Гледам календарите *от* миналата година, опжоти щедро от тазятошни мухи (З. Сребров).

от числително речно:

¹ Речник на съвременния български книжовен език, 1957, т. II, Л — Ц, стр. 716.

... берлинският договор през 1878 година, а по-после турско-българският от 1886 година измениха значително южната ни граница ... (Вазов),

или от показателно местоимение. В тези случаи предлог *от* влиза в конструкцията, не само за да означава темпоралния момент, а и да прибави още нещо от семантичното си съдържание — да подсказва неизменност или трайност на възникналото положение. Напр.:

От този ден Скорецът изчезва (Ел. Пелин).

б) числително име, означаващо дата:

Получих писмото ти *от* 17 (разг.).

В някои от случаите на тази употреба предлог *от* може да се изравни функционално с предлог *на*. Напр.:

От 10 юни минавам на нова работа (разг.).

В същност в тази употреба не може да става дума за пълно смислово покритие на предлог *от* и предлог *на*, независимо от свободата, която ни предоставя случаят да предпочетем единия или другия. Не е трудно да се забележи, че тук предлог *от* присъствува, за да подсказва началото на едно времетраене¹. Впрочем, в случаите на тази употреба предлог *от* влиза в конструкцията, именно за да посочи отправност във времето, тъй като без друго темпоралният момент е маркиран.

Предлог за

Във всички случаи на тази употреба предлог *за* изказва предназначение, тъй като темпоралният момент, който той маркира, е проектиран от глаголното действие. Лексикалната единица, с която се свързва, може да бъде:

а) съществително име, означаващо абстрактно понятие:

— Слушай, Петрунов, не е ли по-добре да оставим тази работа за сутринта? (П. Вежинов).

В тази употреба темпоралният момент, който маркира предлог *за* може да означава едновременно и обстоятелството, по случай което се върши действието².

Доиде си в отпуск *за* Великден единичният войник от селцето (Вазов).

В много случаи съществителното име не би могло да се свърже с предлог *за*, без да е придружено от показателно местоимение:

За този ден се готвех дълго (Л. Лазаров),

от прилагателно име:

За него беше ясно: в тази къща ще бъде вечно чакан гост и няма да мисли за утрешния ден (М. Грубешлиева).

¹ За тази употреба на предлог *от*, в която той означава начален момент, от едно времетраене, става дума по-нататък.

² И. Займов, Употреба на предлог *за* в българския език, Известия на Института за български език, кн. VI, 1959, стр. 335; Речник на съвременния български книжовен език, 1955, т. I A — К, стр. 351.

И в тази употреба предлог *за* може да означава едновременно с темпоралния момент и обстоятелството, заради което се върши действието:

Той искаше да бъде готов *за* тържествения празник (Ел. Пелин),

или от числително име:

Навярно *за* първи май ще бъде решено, забележи Ганчо (Вазов).

б) наречие за време:

— Мамо, още сега ще замина. — Късно е, Никола, остави *за* утре (К. Петканов).

Предлог *при*

Характерното за предлог *при* в тази функция е, че отбелязва едновременност на действието с друго някакво действие, явление или събитие. Лексикалната единица, с която се свързва, за да изрази това значение, изказва този момент. Тя може да бъде:

а) съществително име, означаващо явление или абстрактно понятие.

Видях слънцето *при* изгрев (Н. Райнов).

В тази употреба заедно с темпоралния момент предлог *при* може да означава и обстоятелствата, при които става нещо:

Вчера доктор Жан-Жан *при* разходка из Родопи убит. Стайков (Вазов).

В случаите на тази употреба много често предлог *при* маркира едновременно и условията, без валичието на които осъществяването на глаголното действие е невъзможно:

При работа гърдите му не закрепнат ... (Г. Караславов).

В други случаи на същата употреба предлог *при* едновременно посочва и причината, която поражда глаголното действие:

И неводна скръб ме нагъва *при* спомена за тая безумна война (Вазов).

В някои случаи съществителното име не може да се свърже с предлога, без да е придружено от прилагателно име:

Още един невинец пострада *при* великото събитие (Ел. Пелин),

или от числително редно:

При първия сняг селяните щяха да слязат и да се търкуднат в краката на роменте (А. Дончев).

б) отглаголно съществително, означаващо някакво явление или действие:

Листоножките загризаха оризените семена още *при* поникването им (П. Бобев); И все пак *при* падането ми на земята аз успях да забележа, че в нозете ми се търколи някакво странно същество с искрящи очи (Св. Минков).

В случаите на тази употреба заедно с темпоралния момент предлог *при* може да означава и обстоятелствата, при които се извършва действието на глагола:

Юрдан Диамандиев беше съсечен *при* бягането в Бойковата нива (Вазов).

или причините, които го пораждат:

При появляването на Трънчева жената се изчерви цяла ... (Вазов).

Б. Предлози, означаващи темпоралния момент като отправна точка във времето

Означавайки темпорален момент, предлозите от тази група в същност определят в каква посока от него протича глаголното действие — в посока напред, към бъдещето, или назад, в миналото¹. В случая този момент се явява само отправна точка, ориентир във времето.

Предлог *след*

Глаголното действие протича по-късно от момента, който маркира предлог *след* — „*след* обед“. На какво разстояние от него във времето приблизително или точно може да подскаже контекстът. В редица случаи започването или протичането на глаголното действие може да се схваща непосредствено след момента, означен от предлога, или близко до него. Това са случаите, в които той се свързва със:

а) съществителни имена, изказващи абстрактни понятия или одушевени предмети:

След вечеря докторът отиваше в познати семейства, дето докъсно играеше на карти (Ел. Пелин); *След* Миронча пяха още неколцина... (Вазов).

б) отглаголни съществителни:

— Не ми харесват твоите приятели — произнесе Кристо *след* излизането на фом Гайер (Ш. Димов).

в) наречия:

След малко сигналът се повтори (Йовков).

г) лични местоимения:

— Шериф-ага, кога са пели такива песни: при мене или *след* мене? (Вазов).

За да означа известна отдалеченост от дадения момент, предлогът бива подпомаган функционално от наречие или от друга лексикална единица, изказваща количествено определение:

Късно *след* обед излязох да се разходя; Това се случи десетина дена *след* срещата (разг.).

Отдалечеността от дадения момент може да бъде означена и точно с помощта на съществително име, изказващо единица време, понякога придружено и от числително име:

Минута *след* това пристигна и той; Тя дойде пет минути *след* мене (разг.).

Ако за ориентация е взет моментът на говоренето, лексикалната единица, изказваща мярката за време, стои след предлога²:

След минута ние не виждаме нищо (Йовков); *След* петнадесет минути съм пак при тебе (К. Петканов).

Има и случаи, в които не може да се схване на каква отдалеченост от ориентационния момент протича глаголното действие. Това са случаите, в които предлогът влиза в съотношение с числителни имена, означаващи дата:

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 386—387.

² Л. Андрейчин, пак там.

У нас всички модерни курорти се построиха *след* 9 Септември (разг.).

Но и тук, при условие че предлогът е подпомогнат функционално от наречие за време или друга някаква лексикална единица, означаваща количествено определение, може да бъде подсказана, макар и приблизително, отдалечеността от дадения момент. Напр.:

Наскоро *след* 9 Септември Павел се завърна в България; Няколко дена *след* 1 октомври заминахме на бригада (разг.).

Предлог *подир*

Предлог *подир* е абсолютен синоним на предлог *след* във функцията му да означава момент, от който в посока напред, към бъдещето, протича глаголното действие. Тъй като влиза в съотношение със същия кръг лексикални единици, няма да го разглеждаме отделно, защото това би било повторение на казаното за предлог *след*.

Предлог *преди*

Глаголното действие се извършва по-рано от момента, означен от предлог *преди* — „*преди* обед“. На каква отдалеченост от него във времето приблизително или точно може да подскаже контекстът. За да го означа приблизително, предлогът може да бъде подпомогнат функционално от наречие:

Срещнах го малко *преди* обед (разг.),

или от лексикална единица, изказваща количествено определение:

Видяхме се няколко дена *преди* заминаването (разг.).

За да го означа по-точно, предлогът се подпомага функционално от присъствието на съществително име, изказващо единица време, което може да бъде придружено и от числително име:

Заварих го лук година *преди* смъртта му, остарял, но запазен, здрав и як (Ел. Пелин); Побягнало с едно друго един ден *преди* сватбата (Вазов).

Ако за ориентация е взет моментът на говоренето, лексикалната единица, изказваща мярката за време, стои след предлога¹:

Преди две седмици същите тия колибари срещнаха апостолите като най-мили гости. (Вазов).

Не винаги обаче предлогът е подпомогнат функционално от други лексикални единици. В такива случаи не се схваща на каква отдалеченост от ориентационния момент става нещо. Напр.:

Това беше *преди* пладне (Влайков); Това се случи отдавна, още *преди* войната (разг.).

Предлог *пред*

За разлика от предлог *преди*, при който не винаги може да се схване колко време преди ориентационния момент става нещо, предлог *пред* от-

¹ Л. Андрейчян, пак там.

белязва непосредна близост до настъпването на момента. Свързва се със съществителни имена, означаващи абстрактни понятия.

Танците спряха. Настъпи малък антракт *пред* полунощ... (Ал. Константинов); Когато събра войниците си *пред* сражението, той им каза... (Д. Немиров); Настъпи гробна тишина *пред* изгрев слънце (К. Петканов); Беше вече *пред* Коледа, сняг нямаше... (Ел. Пелин).

Предлог *срещу*

В областта на темпоралните отношения предлог *срещу* е синоним на предлог *пред*, т. е. и той маркира непосредна близост до настъпването на момента, но с тази разлика, че има по-ограничена сфера на употреба, т. е. влиза в съотношение с по-малък брой лексикални единици. Двата предлога биха могли да се взаимозаменят в редица случаи, без да се накърнява смисълът на изречението. Свързва се със съществителни имена, означаващи абстрактни понятия:

Фармасонин ли си, *срещу* Коледа да блажия? (Вазов); Днес беше понеделник, а Тевев знаеше, че съвнищата показват само *срещу* вторник и петък (Ст. Марков).

Има случаи, в които, за да се свърже с предлога, съществителното име трябва да бъде придружено от прилагателно или числително име. Напр.:

Отидохме ние с чича ти по Димитровден да караме дърва. Продадохме ги вечерта *срещу* пазарния ден (А. Каралийчев); По-оная нощ у петък *срещу* събота, тамам *срещу* първия ден на горещниците, сънувах такъв страшен сън, дека и сега ми се косата надига, като се сетя... (М. Георгиев).

Предлог *към*

На каква отдалеченост в посока назад, към миналото, от ориентационния момент става нещо, предлог *към* означава приблизително — „към полунощ“. Този момент се схваща съвсем близо до ориентационния. Предлогът се свързва със следните лексикални единици:

а) съществителни имена, означаващи абстрактни понятия:

Своята сериозна литературна дейност Яворов започва *към* средата на 90-те години (Г. Цанев); *Към* обед частите на авангарда заслizaха от върховете... (Йовков).

б) числителни имена:

Ставахме по петляно време, три и половина часа през нощта, за да тръгнем *към* четирите за малката гара на северната линия (К. Константинов).

Предлог *около*

За разлика от предлозите в тази група, които определят в каква посока от дадения момент протича глаголното действие, предлог *около* предоставя свободата да го схващаме реализирано преди или след неговото настъпване.

Влиза във взаимодействие със съществителни имена, означаващи абстрактни понятия:

Около обед трупите на младите герои били откарани в село Реяновци и изложени пред училището (Сл. Трънски); Разтягаше се само *около* Великден и Богородица — всички агнешки кожи от селските села купуваше (Г. Караславов).

И тук се установяват случаи, в които съществителното име не може да се свърже с предлога, ако не бъде придружено от числително име:

Снощи, *около* шест часа вечерта, на двадесет крачки от двореца... един отчаян рев покърти нощната тъмнина (Ал. Константинов); Рилският манастир разделил общата съдба. *Около* 1395 година той бил разрушен до основа и запустен (Вазов).

II. НАЧАЛЕН МОМЕНТ

Тази функция — означаване изходната точка на едно времетраене т. е. момента, от който започва едно действие или състояние, принадлежи на предлог *от*.

Открояват се два вида случаи в тази употреба на предлога — случаи, в които не е посочена границата на времетраенето, и случаи, в които тя е маркирана.

1. Начален момент на времетраене, чиято граница не е означена. В случаите на тази употреба предлог *от* маркира находния пункт на едно времетраене, чиято граница не се проектира от действието на глагола, ако и да е ясна понякога от контекста. За да разкрие този признак, предлог *от* влиза във взаимодействие с различни лексикални единици:

а) съществителни имена, изказващи абстрактни понятия или одушевени предмети:

— А ние с Иван не можахме да мигнем повече — оплака се Доша. — *От* среднощ са загърмели... (Д. Ангелов); Беше сирак *от* войната и имаше право на стипендия (Н. Каралнева); — Искам да прочета една сказка — леко зачервен проломоти той. И додаде: — Литературна сказка — „Нантата поезия *от* Паисия насам“ (Г. Караславов).

Нерядко съществителното име бива придружено от числително, без което не би могло да се свърже с предлога:

От пет часа съм на крак (разг.).

б) отглаголни съществителни:

От започването на войната с италианците фабриката не работеше (Д. Димов).

в) прилагателни имена:

Още *от* малък служеше ратай у по-богатите по селата (Влайков).

г) наречие за време:

От вчера след обед съм доста разстроен... (Вазов).

2. Начален момент на времетраене при посочване на границата. В съчетание с предлог *до*, който означава границата на едно времетраене, предлог *от* маркира изходната му точка. Лексикалната единица, която я изразява, може да бъде:

а) съществително име, изказващо абстрактно понятие или реален предмет, одушевен или неодушевен:

¹ Д. С. Мухина, Функции предлога *от* в суворовском говоре, Статии и материали по българской диалектологии СССР, АН СССР, Инст. славяноведения, Москва, 1954, стр. 44—70.

Работиме много, работим *от* сутрин до здрач (Вапцаров); Те отстъпваха..., за да се хвърлят в последната битка. Стрoсият глас и призивът на рога ги водеше *от* люлка до гроб (А. Дончев); Поколения от мъдrecи велики, *от* Омира до Волтера... са дивили света с произведенията на своя ум... (Вазов).

б) отглаголно съществително:

От ставане до лягане старата жена пееше (А. Дончев).

в) наречие за време:

— Ти ги знаеш нашите занаятчии — роби на работата си! Работят, трепят се *от* тъмно до тъмно (Д. Марчевски).

г) числително име:

От 1883 до 1906 поетът си е въображавал, че носи някакво наказание и страда (П. П. Славейков).

III. КРАЕН МОМЕНТ

В съвременния български език единствено предлог *до* разкрива такъв смисъл¹. Темпоралният момент, който той маркира, във всички случаи е граница на едно времетраене. Установяваме следните разновидности на това значение:

1. Темпорална граница. Лексикалната единица, с която предлогът се свързва, за да изяви този признак, в най-общ смисъл изказва момент от време, срок, който непременно ще настъпи. Тя може да бъде:

а) съществително име, отвлечено или конкретно, означаващо абстрактно понятие или някакво събитие или явление. Напр.:

Изведнъж я обзе въпросът какво щеше да прави *до* сутринта (Л. Димов); А няма трябва да търпи неговите грубости или подлости *до* живот само заради децата си? (Вазов); Заповедта гласеше: „Задържай могилата *до* сигнал с червена ракета...“ (Л. Димов); То *до* бесилото има време, баш-чауш ефенди (Ст. Дичев).

б) отглаголно съществително, означаващо действие:

До затварянето на музея оставаха двадесет минути; *До* тръгването на влака оставаха десетина минути (Л. Димов).

в) наречие за време:

Левски мълчаливо и неподвижно чакаше да утихнат. Дълбоко, нессщано *до* днес чувство изпълваше душата му (Ст. Дичев).

г) числително име:

Който не си ляга вечер навреме и чете *до* двайсет, така му се пада (Ем. Манов).

2. Граница на период от време при посочване началния му момент. В съчетание с предлог *от*, който фиксира началния момент на едно времетраене, предлог *до* маркира неговата граница. Лексикалната единица, която я изразява, и тук означава срок. Тя може да бъде:

а) съществително, означаващо абстрактно понятие или явление:

От сутрин *до* вечер бяхме подложени на безмилостните слънчеви лъчи (разг.); *От* тъмни зори *до* залез слънце между правите редци на отровното растение прекопаваша, плевахя и бериха листа мургави хора (Л. Димов).

¹ Вж. статията ми „Семантични функции на предлог *до* и представка *до-* в съвременния книжовен български език“, сп. Бълг. език, год. XVI, 1966, кн. 3, стр. 224—236.

б) прилагателно име:

От един месец до другия някои безработни са си намирали работа, докато други, които са имали работа, са ставали безработни (Раб. дело).

в) отглаголно съществително, означаващо действие:

От днес до закриването на изложбата има много време (разг.).

г) наречие за време:

От видело до видело турните вардят пътищата за външни хора (Ст. Дичев).

д) числително име:

От 11 май до 23 май бригадата направи голям преход (Раб. дело).

3. Граница на период от време, предшествуващ някакво събитие, явление или действие. Този признак предлог *до* разкрива изключително в съчетание с наречие за време, което изказва, че времетраенето на едно действие, събитие или явление е приключило преди настъпването на друго. Напр.:

Внезапно възбуждане облада обществото в кафенето, до одеве тъй тихо и флегматично (Вазов); До вчера беше нищо и никаква дрипа, а днес се надува като министър (Д. Димов).

Нерядко наречието за време може да бъде придружено от друго наречие или съществително, което доуточнява и конкретизира неговия смисъл. Напр.:

До преди малко свиреше на пиано, а сега прелиства ноти (Д. Димов); Едно непознатото до преди месец-два ожесточение го обхвана (Ст. Дичев).

IV. ОТРЯЗЪК ОТ ВРЕМЕ

При определени лексикални условия редица предлози в съвременния български език означават отрязък от време. Някои от тях маркират и граничните му точки, а други го означават, без да посочват началния и крайния му момент.

1. Отрязък от време при посочване на началния и крайния му момент. Такъв смисъл разкрива предлог *между* в съчетание с лексикални единици, означаващи точки във времето. Те могат да бъдат:

а) съществителни имена, означаващи абстрактни понятия:

Очаквай ме между сряда и събота (разг.).

б) числителни имена:

Ще дойда между 5 и 6 часа (разг.).

Предлог *през* разкрива този признак изключително в съчетание с числителни имена:

През 1886—1888 година аз живеех... в Цариград и в Олеса (Вазов).

2. Отрязък от време без посочване на началния и крайния му момент. Лексикалната единица, с която се свързва предлогът, за да изрази такъв смисъл, означава част от време. Тя може да бъде:

а) съществително име:

Аз в месеца свалям един милион пъти шапката (Вазов); Плащаха му два лева на ден (Г. Караславов); Искам да те видя за минута (разг.).

В някои от тия случаи съществителното име се придружава от прилагателно:

У Лалка се появи силна треска — огница, която в късо време трябваше да я заведе в гроба... (Вазов); Вардарски беше *на* цял ден свободен (Д. Талев).

В други случаи съществителното име се свързва с предлога посредством числително име:

Момичето беше осъдено *на* десет години затвор (Д. Кисъв); Видрата живее *около* 15 години (П. Петков); Не стоях повече *от* десетина минути (разг.).

б) нарочие:

Огнянов се успокои, но не за дълго (Вазов).

Не е трудно да се забележи, че в този отрязък от време може да е означено:

А. Времетраенето на едно действие или състояние. Напр.:

Еньо взимаше парите и *за* неделя-две ги изпиваше (Ел. Пелин).

Б. Срокът, в който е определено да се извърши нещо:

А болестта на майка ми се влошаваше всеки ден, лекарите открито ми казаха, че надеждата за спасение е почти изгубена — въпросът беше *за* дни (Г. Райчев).

В. Интервал, разстояние във времето:

... знаеш ли що е бяла ластовичка? Тя, кай, *на* сто години я се появи веднъж, я не... (Йовков); Аз ще идвам *през* ден, *през* два... (М. Грубешлиева).

V. ПЕРИОД ВЪВ ВРЕМЕТО

Налице е предивност между това значение и предходното, тъй като и тук имаме откъслек от време без маркиране на граничните му точки, но с разликата, че в тази употреба предлозите, които го разкриват, се свързват с лексикални единици, изказващи определен период във времето, а не коя и да е отсечка от едно времетраене. Тези лексикални единици могат да бъдат:

а) съществителни имена, означаващи абстрактни понятия или одушевени предмети:

Яворов загина *в* разцвета на творческите си сили (М. Кремен); Той *на* старини беше останал без жена, без деца (Ел. Пелин); Прадядо му се беше преселил още през миналия век от България в Русия, *при* Катерина втора (Вазов).

Нерядко в случаите на тази употреба съществителното име не може да се свърже с предлога, без да е придружено от прилагателно име:

В турско време той път е бил доста оживен (Вазов); Каквото има да пати човек, *на* млади години трябва да го претегли (К. Петканов); Тая игра на нашата граница в Родопите повтаря съдбата и през средните векове, *при* старото българско царство (Вазов).

Понякога прилагателното име и самостоятелно може да изрази период във времето:

Бежанец от Ресенско, още *в* турско, като юноша, той е бил комитетски куриер (К. Константинов).

б) наречие за време:

— Е, как отива по вашия край? — За сега добре (Вазов); Сега за сега тя е най-хубавата в село, пък и по другите села няма като нея (Ел. Пелин).

И така всеки един от предлозите, изразяващи темпорални отношения в съвременния книжовен български език, има своя сфера на употреба, ако и да разкрива в нейните граници признаци, еднакви или подобни на тия, които разкриват и други предлози при други лексикални условия. Отсенките в общите им значения се определят от основното им семантично съдържание, каквото всеки от тях има и което изразява в самостоятелните си употреби.

ПРЕДЛОЗИТЕ С КОМПОНЕНТА ИЗ- И НЯКОИ ВЪПРОСИ ОТ СЪСТАВА И ЗНАЧЕНИЕТО НА СЛОЖНИТЕ ПРЕДЛОЗИ

Станьо Георгиев

Предлозите в съвременния български език все повече привличат вниманието на изследвачите както със своята семантика и синтактична функция, така и със словообразователната си и морфологична структура. Вън от кръга на изследванията остават сложните предлози, които са обемиста група, сравнително по-нова и перспективна в своето развитие. Към тях спадат предлозите, „образувани от свързване на прости предлози с някои имена, други предлози и наречия“¹. Поради недостатъчна изясненост на семантиката, състава и синтактичната им функция, не е напълно определен техният графичен облик (слято, полуслято и разделно писане) и тяхното окончателно и мотивирано категоризиране като сложни. Например Ал. Т.-Балан, който добре разграничава прости предлози от сложити (сложни) и съставни, причислява към съставните („от двоен предлози“) и образуваниите с предлога *из* (*из-зад*, *из-между*, *из-над*, *из-около*, *из-под*, *из-сред* според графиката на Балан)². „От изрази за място като *зад гора*, *над земя*, *под камък*, взети като имена, се правят възби с предлог *из*, та произлизат съставни предлози *из-зад*, *из-над*, *из-под*, та и *из-вън*“³.

Тъкмо посочените от Балан „съставни“ предлози с компонента *из*-са обект на проучване в настоящата работа с оглед на особеностите и на целия словообразователен тип. Те са сложни предлози, които са придобили нова семантика, неравностойна на сбора от притежаваните поотделно значения на двата компонента, образуващи в случая една цялостно оформена лексема. Запазваме термина „съчетание от предлози“, използван от Л. Андрейчин⁴, равностоен на термина „двойни предлози“⁵, за някои други случаи. Термина на Балан „съставни“ ще използваме за случаите, когато съчетание от няколко думи е придобило значение на предлог и е синоним на някои от простите предлози, но без семантична хегемония на един от компонентите, напр. *по отношение на*, *по линията на* и др.

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 375; също Ст. Стоянов, Граматика на българския книжовен език, София, 1964, стр. 424.

² Ал. Т.-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 317.

³ Ал. Т.-Балан, Нова българска граматика, стр. 325—326.

⁴ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 391.

⁵ Л. Андрейчин, М. Иванов, К. Попов, Съвременен български език, ч. II, учебник за учителските институти, София, 1957, стр. 138.

Въпреки че Л. Андрейчин причислява предлозите *из под, из зад, из между* към съчетанията от думи, поради което ги е написал разделно, той по-нататък прави успешно разграничение между съчетание от предлози и сложни предлози. Това негово разграничение може да ни ръководи в непосредствения анализ. „В тези случаи (на съчетание на предлози — забел. моя, С. Г.) двата предлога означават отделни самостоятелни понятия (отношения), затова е по-добре да се пишат отделно. От такива съчетания на предлози трябва да различаваме случаите, когато един предлог се прибавя към друг, само за да засили или отчасти да отсени значението му, и тогава се пише сято, напр. *посред, помежду, покрай, поради, заради* и пр.“¹ Именно към втория от посочените случаи ние прибавяме и предлозите с компонент *из*, като си поставяме за задача да докажем признаците на тяхната оформеност като отделна дума.

Простият първичен предлог *из* има няколко значения, които най-добре са посочени от Л. Андрейчин² и от Вл. Шаур³. Преди тях значението на предлога *из* в сравнение с *низ* е разгледано от Д. Цветков⁴. Л. Андрейчин се спира подробно върху развитието на основното значение на предлога *из* — за „движение или разпръснато разположение вътре в границите на обекта; това е по същество ново статично значение, което обхваща само движение, а не и покой в границите на обекта“⁵. С оглед на словообразователната му роля в сложните предлози тук ни интересуват двете му значения: старото, отделителното — за „отдалечаване от обекта, а не приближаване и достигане на едно крайно съотношение, както е при финалните предлози“ (финалност с отрицателен знак), и неговото ново значение — за „движение или разпръснато разположение вътре в границите на обекта“ (движение „в статичен аспект спрямо самия обект“), „само за себе си, без да се свързва с някакво насочване навън“⁶. За тези две значения красноречиво говорят примерите, дадени от Л. Андрейчин: „*излизам из стаята, ходя из градината, из гората има много високи дървета*“⁷.

По същество сложните предлози, които са предмет на проучване тук, произлизат от съединението на предлога *из* в двете му значения — отделителното и за движение в статичен аспект, със статичните предлози *под, зад, между* и др. Образува се сложен предлог с ново пространствено значение. Различителен признак в синонимната общност на новообразуваните предлози и изходните се явява новата конкретизация на отделителното значение или на значението за движение и разположение в границите на ориентиращия предмет с определена начална точка или плоскост. Конкретизацията при съчетанието на *из* със статичен предлог *между*, без да изменя на общото правило, е малко по-особена, за-

¹ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 391.

² Л. Андрейчин, Из семантичния развой на българските пространствени предлози, Училищен преглед, год. XXXIX, 1940, кн. 5—6, стр. 676—687.

³ Вл. Шаур, Няколко бележки за употребата на българския предлог *из*, Български език, 1964, кн. 2—3, стр. 135—142.

⁴ Д. Цветков, Синтактична употреба на предлога *из* и *низ* в новобългарския език, Училищен преглед, год. VIII, 1903, кн. 1, стр. 78—82.

⁵ Л. Андрейчин, Из семантичния развой..., стр. 678—684.

⁶ Пак там, стр. 684 и 685.

⁷ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, стр. 378—379.

ното тук се предполага представа за наличие на повече предмети, спрямо които се определя движението или равположението на предмета. В единство с така очерталата се словопроизводност на сложните предлози е съединението на предлога *из* с наречието *вън*. Новият предлог *извън* е придобил засилено значение за движение с напускане границите на предмета или за разположение *вън* от пределите на този предмет. Поражда се ново взаимоотношение в системата на пространствените предлози — *извън* се противопоставя силно на предлога *в* и като отделна оформена лексема замества адвербиалното съчетание *вън от*, което няма тези ярки признаци на противопоставяне с предлога *в*.

Разбира се, като са резултат на общи словообразователни и семантични преобразования, сложните предлози с компонента *из* имат и свои специфични особености, които определят различната степен в исторически разрасналата се тяхна употреба, честотата им на срещане, както и различното отношение между тяхното локално, първично и за тях, въпреки че самите те са производни, и абстрактно-преносно значение, което е вторично. Образувани веднъж, те имат съдбата на простите предлози. Също като тях постепенно се обогатяват покрай конкретното си значение и въз основа на него с нови преносни значения. В тази работа ще бъде анализиран подробно предлогът *изпод*.

Конкретно-пространствените значения на предлога *изпод* са две: за местоположение и за промяна в местоположението с отдалечаване от дадена плоскост, определяна според най-ниската част на предмета, взет за ориентиране. Във всички случаи се изразява представата за локализация спрямо дадена плоскост на предмета, а в по-обратно представяне — и спрямо обема на целия предмет в зависимост от неговата форма, от характера на действието и от ориентацията предмет. Значението на предлога *изпод* като израз на смислово-синтактично отношение между съществителното име — обстоятелствено пояснение, и действието на глагола-сказуемо е пример за двустранната зависимост на предлозите. Можем да кажем, че в тях се пресича по особен начин семантиката на двете пълнозначни думи, която благодарение на третия синтактичен елемент, именно на предлога, се включва в състава на едно ново значение — вече на равнището на синтаксиса, като значение по-абстрактно — за отношение на действие спрямо субстанция или спрямо негов атрибут. В този смисъл трябва да смятаме, че предлогът съотнося лексикалното значение на пълнозначните думи, в което се изразява неговата пряка контактна роля. Това съотношение може да бъде по-конкретно или по-абстрактно в зависимост от лексикалното им значение. Но заедно с това върху основата на този лексикално-семантичен контакт предлогът става изразител и на новото, на синтактичното отношение, което се издига над лексикално-семантичната връзка на двете думи. В това трябва да виждаме и граматическата роля на всеки предлог, която съвсем справедливо в аналитичните езици, какъвто е и нашият, се отъждествява с предназначението на падежните окончания в синтетичните. Като се имат пред вид всички изтъкнати съображения за определяне на ролята, значението и синтактичното предназначение на предлозите, може да се опише по-пълно и предлогът *изпод* в двете му основни конкретно-пространствени значения — за отдалечаване и за местоположение (статичност) спрямо най-ниската плоскост на ориентацията предмет. От

своя страна двете основни значения, които зависят от семантиката на глагола, от характера на означеното с него действие, са диференцирани с други признаци, включващи и някои преходни случаи. Описанието на тези значения на предлога *изпод*, който е един от най-често употребяваните сложни предлози с компонента *из-*, начертава програмата за описание и на останалите предлози с подобна словообразователна структура. Затова се налага тук да бъдем изчерпателни и да разгледаме тези значения в действителния им диференциран вид, като използваме смислово-синтактичните признаци на обкръжението, на което самият предлог е граматическо средство и смислово-синтактичен дериват.

Значението на предлога *изпод* е съставно, защото освен основните признаци — статичност и движение — включва и много други допълнителни, напр. в границите на предмета или на негова плоскост и вън от границите му, напускане на предмета или надхвърляне на неговите граници, ориентиране спрямо друг предмет и пр. Основните и допълнителните признаци се съчетават по различен начин и така се получава семантичната многозначност на сложния предлог.

1. За статичност. Значението на предлога *изпод* за статичност при наличие в състава му на компонента *из-*, който по начало е нестатичен предлог, е неделимо от други семантични признаци и затова се получават следните разновидности:

а) местоположение на предмета в определени граници, спрямо най-ниската плоскост на ориентиращия предмет, без надхвърляне на тези граници, но с допълнително ориентиране навън;

б) местоположение в определени граници с тяхното надхвърляне.

От посочените възможни значения, както ще се види това по-нататък от самите примери, е ясно, че предлогът *изпод* не може да изразява обикновено наличие в границите на предмета, свързано с глаголи от типа на *намирам се*, *разполагам се* и техни синоними (съсредоточен покой). Въпреки че това отношение и тук е основно, то не е единствено и не е самостоятелно. Общо взето, статичната употреба на предлога *изпод* е свързана с локализация на даден предмет по място и със състоянието му на покой, но с много други изгледи на това състояние, резултат на неговото обективно положение в пространството или от начина на възприемането му от говорещия.

Първата разновидност — местоположение в определени граници без надхвърлянето им, но с ориентираност навън, обхваща главно два случая. В първия случай се подчертава по-силно статичността на предмета, неговата неподвижност, но същият се характеризира с някаква своя проява, възприеман отвън, в което се изразява и неговата косвена ориентираност спрямо субекта на съобщението, спрямо възприемащото лице. Обикновено се съобщава за зрительно възприятие, което характеризира действието или състоянието на предмета, намиращ се под най-ниската плоскост на ориентиращия предмет. Напр.: „То се гушеше в тях, *мигаше* плахо *изпод* нахлупената черна шапка и въртеше поглед насам-натам“ (Ст. Ц. Даскалов). „Лицето му *беше побеляло* като черупка на яйце *изпод* накривения гривест шлем“ (Д. Талев). „Неговите черни като въглини очи *горели изпод* черните му вежди“ (Л. Каравелов). Във втория случай предметът си остава пак в определени граници, но се характеризира според действие, което е ориентирано навън, насочено навън. Изразява се обик-

новено зрително възприятие с глаголи *гледам, надничам, поглеждам, оглеждам* и др. в реалното или преносно-образното им метафоризирано значение, свързано с олицетворение на някой предмети, напр.: „Смирено и срамливо *гледаха изпод* дългите клепки вакли очи с безчувствено и безответно изражение“ (Ив. Вазов). „*Изпод* широката периферия на филцовата шапка ме *гледаха* меко очите му зад изпъкнали очила“ (Д. Фучеджиев). „Гешев *гледа изпод* стъклата на очилата си със спокоен старчески поглед“ (И. Йовков). „Узрели плодовс *надничат изпод* вейките на лозите“ (Ел. Пелин). „А прозорчето *изнича* горе *изпод* лозата“ (П. Ю. Годоров).

Втората разновидност -- местоположение на предмет с надхвърляне границите на ориентиращия предмет, по същество означава частично вместиране на един предмет в друг. Надхвърлянето на границите на вместилия предмет трябва да се разбира по два начина: като оставане на част от вместилия предмет навън или като разкриване на предмет, който е поставен някъде и закрит за погледа ни. И в двата случая вече не се представя в строгия смисъл на думата локализация на предмета спрямо най-ниската част, плоскост на друг предмет. В първия случай обикновено се говори за надхвърляне на предмета-вместилище от побиращия в него предмет като временно или постоянно разположение. Забеляваме известно еднообразие на индивидуалните примери. Най-често става дума за различно разположение на косата, изразено с глагола *подавам се, развявам се, спускам се*: „Потните кичури коса, които *се подаваха изпод* голямата капа над ушите му, бяха прошарени“ (Ел. Пелин). „С плитката си ожулена овча гугла, *изпод* която като венец *се подават* разхвърляни чорли от прошарената му коса, той прилича на дядо Мраз“ (Ел. Пелин). „Златната къдрица на младата жена, *развяна изпод* широката ѝ лятна шапка, ме освобождаваше от една стихия“ (П. К. Яворов). „*Изпод* високия му овчи калпак *се спускаха* посивели коси“ (Лит. фронт, бр. 52, 1968). Глаголите *излизам, изскачам, падам, изпадам* и др. в същото и подобно обкръжение имат преносно значение и чрез него се синонимизират с глагола *подавам се*, напр.: „По плещите му *се развяваше* бяла като сняг коса, която *излизаше изпод* лъскавия му калпак“ (В. Друмев). „А тихият вечерник *развява* изсочилите *изпод* кълпака му буйни къдри“ (Т. Г. Влайков). Поради нестрогата локализация спрямо дадена плоскост, която вече не се взема като непременно условие, употребата на предлога *изпод* с разглежданото значение става по-свободна и заедно с това по-масова. Все по-разнообразни предметни отношения се изразяват с него. Напр.: „*Изпод* мишницата на дясната му ръка *стърчеше* снопче почерняла слама“ (Св. Минков). „*Изпод* полите на шинела му *се подаваха* жълти ботуши“ (П. Вежинов). „Той слезе от влака с каскет на главата и в бял тренчкот, *изпод* който *се подаваха* тънките му криви крака“ (Св. Минков). Разраства се и неговата образна употреба, в която той се синонимизира вече с предлози *от, иззад* и др. Напр.: „И тази вечер, о светликава луна, едва ли *изпод* тъмен облак *се подаваш*“ (П. Р. Славейков). „Едно камъче *се отрони изпод* краката му“ (Ем. Манов). Вторият случай -- именно разкриване на даден предмет от закрито пространство, предполага също изразяване на по-конкретни или по-абстрактни значения. Става дума за предмет, който е бил закрит за погледа ни и сега става обект на непосредствено възприемане, или за следи,

мо които съдим за неговото наличие, напр.: „Хората наоколо видяха как *изпод* разкъсаната хартия *се показва* един препариран сокол“ (Св. Минков). „*Изпод* праха *се показаха* трупове на падналите кърджалии“ (И. Йовков). „Слабо беше, *изпод* завивката едва *личеше* снагата му“ (И. Йовков). „Той лежеше възнак на леглото си, превързан на главата с бяла кърпа, *изпод* която *се издуваха* двете половини на разрязан лимон“ (И. Йовков). Към втория случай отнасяме разкриването на предмета и по слухово впечатление, напр. „Страхиле! — *обади се* някой *изпод* коша“ (О. Василев). „Чичо Стояне, недей, аз съм! — *обаждаше се* уплашен глас *изпод* снега“ (Ст. Ц. Даскалов). „И струва ми се, че долавям *изпод* небесни широти от някаква зловеща песен сподавен тътен *да ехти*“ (И. К. Яворов). „Пламъците *пращяха изпод* сухите клечки“ (Ст. Ц. Даскалов). „В същия миг *изпод* желязната броя *долита* тихо съскане на разтягаща се пружина“ (Св. Минков).

Свидетелство за по-свободната употреба на предлога *изпод* със значение за ориентиране навън или надрастване границите на определено място са още много примери, в които изобщо не става дума за вмести-ващ предмет, а за място, където произтича някакво действие, където се намира или проявява даден предмет, където е източникът на дадено явление: „На кладенеца *изпод* село *се почесе* троплива хороводна песен“ (Ел. Пелин).

Практиката може да ни наведе на много още примери от статична употреба на предлога *изпод*, свързана и с нови случаи на семантична нюансираност. Но и разгледаните са достатъчни, за да се разбере, че в случая съчетанието на предлозите *из* и *под* има единно лексикално значение, което не е равно на сбора поотделно от лексикалните значения на двата съчетани предлога. Образува се нов статичен предлог, чието значение не е нюансираното значение на *под* или *из* и затова образуваният сложен предлог не е синоним на някой от тях. И все пак в подчинено смислово-лексическо значение се поставя предлогът *из*. Появата на сложния предлог *изпод* с ново статично значение — за ориентирано, насочено разположение на предмета в определени граници или по-обобщено — за надхвърляне на някаква граница или обем, е стремеж на предложната система към по-голяма детайлизация в изразяването на отношенията, включващи и заангажиращи повече субекта на изказването. Освен това и значението на новия статичен предлог *изпод* трябва да се вижда в тенденцията към разрастване на новото значение, което се противопоставя на значението за „съсредоточен покой“ (Л. Андрейчин) и на значението за финалност на пространствените предлози — „финалност с отрицателен знак“ (Л. Андрейчин), което можем да наречем нефинално значение за движение. Фактически тук резултатът е двоен — предлогът *под*, от една страна, обогатява своето статично значение, придобива ново статично значение, за покой на ориентираност, различен от съсредоточен покой, а от друга, значение за нефинално движение, неопределено, неограничено, но с насоченост навън. Именно него ще разгледаме по-нататък.

2. За движение. Срещат се следните разновидности:

а) за движение навън без пълно отделяне от ограничено място (частично отделяне);

б) за напускане на ограничено място с отделяне от ориентиращия предмет, с преместване от едно място на друго (пълно отделяне);

в) за движение в границите на предмета спрямо негова плоскост (статичен аспект).

Значението на предлога *изпод* за движение-отдалечаване е посочено от С. Спасова в сравнение със значението на предлога *под*. „Има случаи — пише тя, — в които с предлога *под* се изразява известно отдалечаване от предмета, като се посочва движение отвътре навън на действие, което се извършва по-ниско от някого или нещо. Тук се посочва изходната точка на дадено действие и затова е по-правилно да се употреби сложният предлог *изпод* („изкараха сълзи *под* дългите клепачи“, П. Вежинов; „като *под* земята се той обади“, П. П. Славейков)¹.

Първата разновидност — значение за частично отделяне — се свързва с такова движение на предмет, което има характер на постоянно отделяне от определено място без признак на прекратяване и завършване. Предлогът *изпод* фактически фиксира мястото, откъдето започва движението, източника на действието, началното място на протичане. Налице е постоянно съприкосновение с предмета, който фиксира дадена плоскост или обемно пространство. Обкръжението на сложният предлог *изпод* с посоченото значение се определя от глаголи за процес на отделяне, излъчване, поява, които се последват от отдалечаване. Именно този процес на отдалечаване от затворено пространство се характеризира в случая, а не отделянето от предмета. Набляга се повече на възобновяването на процеса, на неговата постоянност, като се указва мястото на протичане и разпространение, напр.: „Животворяща и бълблива селска речича, която *изпод* големите каменни чуки над сами селото, от ден на ден почна чувствително да намалява и да съхне“ (Ел. Пелин). „*Изпод* нея избликваше горчиво-солена вода“ (Ст. Ц. Даскалов). „*Изпод ракетата изрцгват* пламъци и с грохот тя бавно се отделя от земята“ (От. фронт, бр. 7563, 1969).

Втората разновидност — за напускане на ограничено място, отделяне, преместване — е свързана с обкръжение на два вида глаголи за движение. Първият вид са глаголи за преместване с въздействие отвън, с отнемането му от мястото, където се намира, където е поставен, напр. „*Дръпна изпод обора вилата* и погна комисията“ (Ст. Ц. Даскалов). „*Взел едно дървено корито изпод водника*, турна го под завивката си, пък се качил на тавана да гледа какво ще стане“ (Ел. Пелин). Повечето от глаголите съдържат в състава си представка *из-* със значение, което се внася в сложния предлог също от компонента *из-*. Това е своеобразно удвояване, по-точно повтаряне на един и същ семантичен и словообразователен елемент под различна морфологична форма като израз на потъсна обусловеност между смислово-синтактичните отношения и техните морфологични изразители. Напр.: „Ленко *измъкна изпод керемидите* недочетената книга“ (Г. Караславов). „*Изведнъж той се залюля като пиян* и му се стори, че хаджи Смион *измъкваше камъка изпод краката му*“ (Ив. Вазов). „Той се наведе, *извади изпод масата* нарочно заделения за такива случаи плат и го разстла пред очите му“ (А. Михайлов). „И

¹ С. Спасова, Значение и употреба на предлога *под* в книжовния български език, ИИБЕ, кн. III, 1954, стр. 210.

после *извадил изпод обърчето* една копаня, цълка със стотина зъби“ (Ив. Вазов). Семантиката на глагола за движение с представка *из-* е такава, че предполага синтактично подчертаване на признака отделяне, който обикновено се изразява с предлога *от*, когато не се фиксира дадена плоскост на локализиращия предмет, а само затворено обемно пространство. След като предлогът *от* е иззел отдалечителното значение на предлога *из*, последният е запазил това си значение повече като семантичен признак в значението на сложния предлог, където употребата на *от* за отделяне от място, фиксирано според дадена плоскост, е невъзможна. В това се изразява една от семантичните и функционални диференциации на двата синонимни предлога, които са минали период на съперничество и борба.

Вторият вид глаголи на обкръжението тук са глаголи за движение като проява на самия предмет, като негово отделяне от най-ниската плоскост на предмета или от затворено пространство. И тук глаголите за движение са повечето производни с представка *из-*, напр.: „Приличаше на голям черен бръмбар, *изхвъркнал след дъжд изпод* горските листа“ (Ел. Пелин). „*Изпод* една шапка *изхвъркват* ята чудни птици“ (Ел. Багряна). „И ето *изпод* навеса *изскочи* малък сив човек“ (Г. Караславов). В отделни случаи движението-отдалечаване може да има образно-метафоричен характер, напр.: „Изменяше ги само светлината от *измъкващото се изпод* снеговете слънце“ (Ст. Ц. Даскалов). „*Изплувалият изпод* тях месец обливаше с млечно сияние обрисуваните върху недалечен хоризонт върхове на Голак и Плачковица“ (П. К. Яворов).

Третата разновидност изразява движение в статичен аспект, доколкото то е ограничено в обема, в пределите на даден предмет, в дадено място. Предлогът *из* като словообразователен компонент тук участва със значение, което е по-ново в сравнение с притежаваното по-рано от него и постепенно изживявано отделително значение¹. Напр.: „По своя някаква наука български войници *се мушкаха изпод* коремите на подплашените животни и ги пробождаха с ножове“ (Д. Талев). Движение в статичен аспект не е типично за предлога *изпод*. Затова и примерите са ограничени. Двусмислени са следните случаи, в които предлогът *изпод* не е лишен от статично значение: „Искри *скачат изпод* коня, изпод коня вихрогон“ (Кр. Кюлявков). „Катерих се по черницата, *пръснах* кокошките *изпод сайванта*“ (О. Василев).

Семантичният спектър на предлога *изпод* е много по-широк от вече разгледаните значения. Макар и твърде нов за предложната система на българския език, той се развива бързо, като основното му пространствено значение за статичност и движение се обогатява с нови, по-абстрактни или образно-експресивни значения, които се надстрояват над тях, но понякога се и отдалечават твърде много от тях. Съществена роля играе пренасянето на значенията, напр.: „*Изпод теглата и позора* и днешната зловеща слава веч милиони черни хора правата свои заявяват“ (Д. Полянов). „Усмивката *не изчезваше изпод* големите му мустаци“ (Й. Йовков). „*Не изпущаше изпод* око и слугата си“ (Д. Талев). „Аго *гледаше изпод* очи и мълчеше“ (Й. Йовков). Въз основа на синек-

¹ Л. Андрейчин, Из семантичния развой . . . , стр. 679—680.

дохата например се оформят такива синтактични конструкции с образно значение, които са далеч от значението за местоположение или движение на предмета. С тях се характеризират трудови процеси, дейност на хората и затова те стават общоизвестни и се употребяват масово в езика, напр.: „Едни от тях са излезли от устата и изпод перото на Кирил“ (История на българската литература, т. I, 1962, стр. 53). „И изпод пръстите му тъй ясно се леят и отсичат звуковете, та сякаш кавалът не свири, а пее и дума“ (Т. Г. Влайков). „Едрите цветове грейват изпод длетото“ (Нар. младеж, бр. 70, 1969). „Изпод неговата четка камината в салона от бяла и сива стана яркочервена“ (Лит. фронт, бр. 46, 1964). „Изпод яките им мишци се издигат високи жилищни блокове“ (Раб. дело, бр. 274, 1964).

Предлогът *изпод* може да се употреби в сравнителни конструкции с *като*, *сякаш*, *като че ли* и др., с които се изразява недействителността на някои явления, тяхното онагледяване чрез сравнение с други явления, напр.: „Но оттук, *като изпод планински заслон*, те виждаха пък целия град“ (Ст. Ц. Даскалов). Предлогът *изпод* се употребява предимно в сравнителни конструкции, когато се свързва по-непосредствено със съществителното *земя* и образува съчетание *изпод земята*, което обикновено по самото си съдържание не може да има действително конкретно-пространствено значение, а изразява известно наподобяване, тъй като съществителното *земя* не дава представа за предмет с различни плоскостни измерения или обемно пространство. И все пак се срещат конструкции от този тип с конкретно-пространствено значение и могат да се сметнат за прототип на останалите, напр.: „Той сочи останки от каменен зид, *що се подава изпод земята*“ (От. фронт, бр. 7593, 1969). Конструкцията със съчетание *изпод земята* се употребяват често в говорната практика, когато се характеризира по-слаба степен на слухово възприемане или образно се представя внезапна проява на предмета, напр.: „Тътенът сякаш идваше *отдолу, изпод земята*“ (Д. Фучеджиев). „Чу далечно и глухо, *сякаш идещо изпод земята* бучене“ (Ив. Мартинов). „В това време *като изпод земята* изскочи старият каруцар“ (Ел. Пелин).

По пътя на пренасянето може да се стигне и до някои образни предложни съчетания с *изпод*. Не е трудно да се проследи последователността на абстрахиране от конкретните пространствени значения и достигане до значението за начин. В следните примери предлогът е употребен с конкретното си значение: „А *изпод гъстите вежди* блещукали мишешки очи“ (Л. Каравелов). „*Изпод извитите вежди* големите черни очи *горят*“ (Й. Йовков). „*Изпод дългите ресници* тъмните ѝ очи *гледат* продължително и скръбно“ (Й. Йовков). Други примери показват свързване на предложните съчетания с ново обкръжение, в което се явява съзвучност със значенията за начин, напр.: „И го стрелкат *не съсем доброжелателно изпод вежди*“ (Стършел, бр. 1193, 1968). Така се достига до предложни съчетания с *изпод*, които добиват изцяло фразеологизирано значение за начин, омонимични на неустойчиви съчетания със същата оформеност и лексикално полъване. Такова е именно съчетанието *изпод вежди*, което може да се използва като свободно или узуално.

В настоящата работа върху конкретни примери с предлога *изпод* бяха поставени някои принципи въпроси от семантичната и словообразователна структура на сложните предлози с компонента *из-*. Анализът на предлога *изпод* показва пълното лексикализиране на първичното предложно съчетание и превръщането му в отделна дума. По този въпрос има вече категорично изразени мнения, напр.: „групи предлогов, включващи и предлог *из*, уже давно не представляют собой „групы“, „сочетания“ предлогов, а являются единими предлогами — сложениями“¹. Процесът на лексикализиране е завършен за всички предлози от групата на *изпод*, в която включваме още предлозите *иззад*, *изнад*, *изпред*, *изокколо*, *извън*, *изсред*, *измежду* и др. Пълният анализ на посочените предлози с техните общи и специфични особености ще реши по-мотивирано много от поставените и други проблеми за условията, причините, които обуславят появата им, за качествено новото значение на сложните предлози и тяхното лексикализиране, за тяхната многозначност и за мястото им в аналитичните форми за изразяване на синтактичните отношения.

¹ Г. Тагамлицкая, Сложение предлогов как средство пополнения категории предлогов в славянских языках, сб. Славянская филология, III, Москва, 1958, стр. 78.

КАУЗАЛНАТА ФУНКЦИЯ НА ПРЕДЛОГА ЗА В БЪЛГАРСКИЯ ЛИТЕРАТУРЕН ЕЗИК И НЕГОВИТЕ СИНОНИМИ

Румяна Павлова

Причинната функция на предлога *за* не е била предмет на специално изследване в българистиката. Сведенията, които намираме в общите трудове за граматичния строй на българския език, са оскъдни и противоречиви. По-подробно причинното значение на този предлог се разглежда, наред с другите му семантични функции, в работите на Й. Заимов и Е. В. Чешко¹. Целта на авторите в посочените две изследвания е да разграничат всички значения на този предлог, поради което причинната функция на *за* и особено на неговите синоними е останала недостатъчно осветена.

Разграничаване на значенията, характерни за един и същ предлог, безусловно е необходим аспект в изучаването на този клас служебни думи. Друг аспект в лингвистиката е анализът на един тип отношение, характерно за група предлози. Такова разглеждане ни дава възможност по-добре да разкрием сложните взаимоотношения и връзки (каквито са и синонимичните) между отделните елементи в системата на българските предлози, в случая на причинните.

Каузалното значение в конструкциите с предлога *за* е тясно свързано със значението за цел и предназначение². Недостатъчната яснота в разграничаването на тези значения е една от причините противоречиво да се тълкуват едни и същи примери. Така Й. Заимов правилно отнася към целевата функция на предлога *за* словосъчетания с главна дума глагол за движение (*идва за пари, тичам за помощ, бързам за вода* и др.). Такова тълкуване намираме и в Българския тълковен речник, в граматиката на Ст. Младенов и Ст. П. Василев³ (срв. примерите: *отишла камилата за рога, че се върнала без рога*⁴; *момите отиваха за вода*). Конструкции, аналогични на първите (напр. *отивам за хляб, отивам за вода*), се определят от някои автори като означаващи предназначение⁵.

¹ Й. Заимов, Употреба на предлога *за* в българския език, Известия на Института за български език, кн. VI, 1959; Е. В. Чешко, Паджи и предлози в современном болгарском литературном языке, сб. Вопросы грамматики болгарского языка, Москва, 1959.

² Вж. Е. В. Чешко, цит. същ., стр. 83.

³ Български тълковен речник, 1955, стр. 351; Ст. Младенов, Ст. Василев, Граматика на българския език, София, 1939.

⁴ Д. Цветков определя същия пример като причинен. Вж. Синтаксис на глаголите времена, предлозите, съюзите и препинателните знаци в новобългарския език, Т. Пазарджик, 1911.

⁵ Вж. Български тълковен речник, 1963, стр. 194.

На какво се дължат тези различия?

В посочените работи основният метод, чрез който се определят семантичните функции на предлозите, е поставянето на логически въпрос към конструкцията, като понякога между другото, и то непоследователно, се прави опит за характеристика на думите, с които предлогът е свързан. Резултатите обаче показват, че само логическият въпрос е явно недостатъчен, за да изясним семантиката на предлозите.

Отношението, което предлогът изразява, възниква в контекста, то е резултат от определена дистрибуция на синтактичните елементи в този контекст. Във връзка с това изникват следните въпроси: 1) Какви са границите на контекста, който би ни дал възможност да определим това отношение (за нас причинното). 2) За да намерим обективна процедура за установяване и класифициране на значенията на причинното отношение, трябва да се опрем върху такива свойства на текста, които биха ни помогнали да определим скритите от пряко наблюдение семантични свойства. С други думи, нужно е да отговорим на въпроса — кои са тези свойства (признаци) на текста, въз основа на които биха могли да бъдат разкрити семантичните свойства на интересуващия ни граматичен показател (тук причинния предлог). На трето място, за да определим каузалното значение на предлога за и неговите отсенки, трябва да разгледаме смисловите отношения със синонимичните му предлози. Замяната на един предлог с друг предлог в еднакъв контекст е една от операциите на трансформационния анализ. При положение, че при такава трансформация се получава правилна фраза и конструкциите са взаимозаменяеми, можем да смятаме, че имаме налице синонимия. Синонимичните предлози ни дават възможност по-строго и обективно да определим семантичните особености на интересуващото ни отношение. Определянето на значенията чрез синоними намалява случайния характер и субективизма при семантичната характеристика, показва мястото на предлога в системата на другите причинни предлози.

Разработването на тези въпроси съставя съдържанието на нашата статия.

За оформянето на причинното отношение взаимодействуват главно два фактора: системата от граматични средства, служещи за означаване на причинното отношение (в българския език това са изключително предлозите) и лексико-семантичните групи от думи, веществените значения на които участвуват във формирането на причинното значение. Думите, с които предлогът е свързан и служи за изразяване на отношение между тях, са главният и зависим член в словосъчетанието. Именно смисловата структура на словосъчетанието определя значението за причина и цел, които често се смесват при семантичната характеристика на предлога за. Разграничаването на тези значения е свързано с времения план на действието в рамките на словосъчетанието. Така причинното значение се оформя, ако словосъчетанието означава обстоятелства вече съществували: *гلوبиха го за непозволена скорост, уволнен за някакво своеволие, арестуван за кражба, начетоха го за вреди и загуби* и др.

Тогава, когато конструкцията означава обстоятелства, още не достигнати, налице е отношението за цел: *дойдох за сватбата, до-*

кара за продажба, отбива се за новини, повиках те за една услуга, търси те за работа, бори се за свободата, умира за щастливото бъдеще и др.

Контекстът, в който предлогът за означава предназначение, според нас сполучливо е определен в цитираната работа на Й. Заимов.

За семантичната характеристика на дадено отношение обикновено е недостатъчен само лексико-семантичният анализ на знаменателните компоненти в словосъчетанието. Необходимо е да се открият и други признаци на текста, които „участвуват“ във формирането на отношението. Такива свойства могат да бъдат още: залоговата характеристика, формите за наклонение, видът на глагола, словоредът, други членове на конструкцията, които влияят за създаване на разглежданото отношение. Обаче не всички изброени свойства имат значение на характеристиката на причинното (или друго) отношение. За да останаат съществени за даден анализ признаци на текста, е необходимо несъществените детайли да се редуцират¹. В изследването си Й. Заимов например се базира по-някога на такива свойства, които нямат значение за изясняване на причинното отношение. Така, той разделя „причинните употреби“ на предлога за на 4 случая „според свързванията“. Първите две групи се противопоставят по преходност — непреходност². Впрочем, да сравним паралелни примери с непреходен и преходен глагол: „Отмъстиха му за неговото предателство към народа“; „Изключиха го за неговото предателство към народа“. Виждаме, че двете конструкции аналогично мотивират действието, имат едни и същи синоними, т. е. те означават едно и също значение. От това следва, че признакът преходност — непреходност не играе роля при този анализ и той трябва да се „редуцира“.

В нашия по-нататъшен анализ ние се стремим да взимаме под внимание онези свойства на текста, които са особено важни за разглеждания тип отношение.

*

Причинната функция на предлога за не е нова. За означаване на мотив и повод той се употребява още в старобългарския език в съчетание с формата за винителен и рядко с родителен падеж. Напр. не съществително тоу снаъ многъ за невѣръство нхъ Мат XIII 58 Мар. Зогр.; развѣгоша са за страхъ нуденска Супр. 483₁₁.

Причинният предлог за в старобългарски и новобългарски език се среща в следните контексти:

I. Зависимата дума може да бъде съществително конкретно или абстрактно. Конкретните съществителни назовават одушевени или неодушевени предмети. Напр.: В стб.: сн дръвѣмъ прѣнскрѣмъ за ѿснфа къспрь Супр 460₂₅; понеже за змнѣ обалъкохомъ са ѿа дѣльма съващцемъ

¹ За редуцията вж. интересната работа на Д. С. Уорс, сб. Новое в лингвистике, вып. II, Москва, 1962.

² В „а“ група влизат непреходните глаголи и глаголите за движение (?). В група „б“ — преходните глаголи.

са Супр 90²⁸. В нбълг.: „За нищо *отнемат свободата* на един български гражданин. *За една табела*“ (Г. Караславов, т. 8, 180); „Когато научи, че аз съм *арестуван за книга...*“ (Г. Караславов, т. 9, 182); „*Скубаха се...* знаеш, едвам ги разтърваха... И то *за един сополко*, с извинение“ (К. Калчев, Двама в новия град, 119); „*Но за един котак да стават* такива суматохи“ (Г. Караславов, т. 8, 109).

За означаване на причината предлогът за се употребява предимно в конструкции с *абстрактни* съществителни. Най-разпространени сред тях са съществителните, характеризирани *действията, постъпките, поведението* на хората или означаващи техните *качества*. Напр.: „На няколко млади стражари в околийското управление той *се скара* за немарливо *отнасяне* към оръжнето“ (Д. Димов, Тютюн, 26); „Той... ми каза да не забравям, че все още съм арестант, *хвърлен* в килията за *нарушение* на обществения ред...“ (К. Калчев, Двама в новия град, 96); „Тя... го *смърри* за глупавата му *неблагодарност*“ (Г. Караславов, т. 5, 296); „... *за тая небрежност...* винаги съм бил *критикуван*“ (К. Калчев, Двама в новия град); ... Тя *започваше* да го *хока* за неговия *мързел*“ (Г. Караславов, Снаха, 302). В стб.: нъ за безчѣство его вѣстакъ дасть емоу еанко *твъоуотъ* Лк XI, 8 Мар. Зогр. Асем.; по чѣто мѣ не възмогомъ нѣгънатн его ꙗже рече нмѣ за нечѣство ваше Мат. XVII 20 Мар. Асем.; н за браньскѣхъ хѣтросѣ н за мѣжство дша того двѣлма вѣана чѣстн имвахъ отъ цѣсара Супр. 84³⁰.

Съществителните, означаващи *физическо* или *психическо* състояние, се срещат сравнително рядко и са характерни предимно за конструкциите с главна дума глагол, показващи изменение в състоянието или отношение към себе си. Напр.: „Докривя му *за хубавия сън*, *за спокойствието...*“ (А. Гуляшки, Ведрово); „Но зекът в ляво като че *се укори за страха си*“ (Г. Караславов, Обикновени хора, II, 98). В нашия старобългарски материал имаме единствен пример със съществително за състояние.

II. Разгледаните съществителни могат да зависят от следните семантични групи главни думи:

1. Преходен или непреходен глагол, който показва някакво *отношение* на лицето към постъпките, действията, поведението, качествата на друго или на същото действащо лице. Най-често глаголет мотивира действието като *награда* или *наказание*, *възмездие* за това, което означава зависимата дума.

Тези глаголи са много характерни за причинните конструкции с предлога *за*¹ и могат да се свързват с всички разгледани групи, които се употребяват като зависима дума: В стб.: отъпустн же намѣ каравѣ нже вѣ за едннѣ крамолаж *бывъннѣхъ въ градѣ* н оубнство *въвръженѣ въ тѣмьннѣж* Лк XXIII 19 Мар.; срв. още: въ тѣмѣ глабнны ннзвръженѣ за грѣдосѣ; отъпустн же нмѣ *въсаждаанаго въ тѣмьннѣж за крамолаж...* В нбълг.: „Той погледна Варвара накриво, сякаш последната бе *длъжна*“

¹В нашия материал това е най-голямата група глаголи. Материалът е извлечен от произведения на художествената литература (общо около 10 000 стр.) от всекидневния печат, разговорната реч и др. Използуван е и нашият материал от 8 старобългарски и 2 среднобългарски паметника.

да го възнагоди за упрека..." (Д. Димов, Тютюн, 763); „Казван, че бил изключен от комсомола. Но защо? — За лентяйство. — И за побой..." (К. Калчев, Двама в новия град, 51); „Наказа ме скопският валия за непокорство" (Д. Талев, Преспански камбани, 36); „... румънските джандари обесиха баща му — за опит да съсече един от надзирателите" (А. Гуляшки, Ведрово, 146); „Ругая се за снощната си слабост" (А. Гуляшки, Ведрово, 119); „скарал им се за нехайството" (А. Гуляшки, Ведрово, 221); „Обикнах го за шегите..." (К. Калчев, Двама в новия град); „...Тя започваше да го хока за неговия мързел" (Г. Караславов, Снаха, 302); „Завиждам на кочияша за ножената му шуба" (Г. Караславов, т. 8, 120); „Тя започваше да се укорява за прибързания и жесток побой" (Г. Караславов, Татул, 148). Срв. също „ще ви съдят за това неверничество", „критикуван съм за небрежност", „награждавам за труда", „уважавам го и му се кланям за образованието" и др.

При положение, че вещественото значение на глагола не изразява награда или възмездие, той може да бъде семантически „допълнен" от друго обстоятелство (В нашия материал това е обстоятелство за място). Напр.: „... ще те пратя в драмголяника за вредителство" (А. Гуляшки, Ведрово, 209). Такива са и приведените старобългарски примери. Главната дума може да бъде аналогично отглаголно съществително: *разправиш за къщата, кавги за имота* и др.

Във всички разгледани примери вместо *за* може да стои предлогът *заради*; контекстът е характерен и за двата предлога.

Към глаголите, означаващи отношение, се отнасят и глаголите, които изразяват благодарност или извинение: „Костов се извини на два пъти за скромността на вечерята" (Д. Димов, Тютюн, 645); „Аз му поблагодарих за сведението" (К. Калчев, Двама в новия град, 45); „Благодаря ти за точността" (Д. Димов, Тютюн, 615).

2. Опорната дума е преходен или непреходен глагол, който характеризира *поведението* на субекта, без да подчертава неговото отношение към постъпките, качествата, действията на друго лице. Напр. в стб.: *Бъсн оубо оученици развѣгоша сѧ за страхъ нудейска* Супр. 483₁₁.

В нбълг.: „Пушката заложил за дълг в кръчмата" (Ел. Пелин, Първи сняг); „... за побратимство с него той беше се клел в черква" (И. Йовков, Овчарова жалба).

Тук се отнасят и примерите със съставно сказуемо, именната част на което е прилагателното *виновен*: „Беше му тъжно, а се усмихваше и се чувствуваше виновен за глада си, ... за своята безпомощност и за тая смътна тъга, която бе стиснала сърцето му" (Д. Талев, Железният светилник, 32); „чувствуваше се виновен за мъката му" (А. Гуляшки, Ведрово, 178).

Разглежданият контекст е характерен и за предлога *заради*.

3. Непреходните глаголи, означаващи състояние в конструкциите с причинния *за*, са сравнително малобройни. При това те означават изменение в състоянието, което в същност ги сближава с глаголите за действие. Нашият старобългарски материал ни предлага единични примери: за оумноженне *безаконнѣ искнѣтъ* *любѣи мнѣогѣхъ* Мат. XXIV 12 Мар. Асем. Сав. В новобългарски тази употреба се е запазила, но по-ограничено от първите две: „Само една лоша черта имаце — прекомерно се

свенеше за слабото си образование“ (А. Гуляшки, Ведрово); „И вие се разтревожихте за доброто си име“ (Д. Димов, Тютюн, 144); „Младата жена дори се разкая за острия си тон“ (Д. Талев, Преспанските камбани, 359); „Съдбата на държавата е в ръцете ми, а те треперят за кожата си“ (Д. Димов, Тютюн, 727).

Предлогът *заради* също се съединява с глаголите за състояние.

Към разгледаните конструкции могат да се отнесат и словосъчетанията с т. нар. думи от категорията състояние: *срам ме е за този страх, тъжно ми е за нашето скарване, весело му е за вчерашния ден* и др.

4. При глаголите *пия, чукам се, хвърлям му чашка, черпя* и др. предлогът *за* може да бъде заменен от *заради* или *по повод на, по случай*. Напр.: „*Чукнаха се и пиха за победата*“ (Г. Караславов, т. 5, 218); „*Хвърли му една чашка за празника! Ще си пийнем за тържеството*“ и др.

Само главната и зависима дума не винаги са достатъчни за създаване на причинното отношение. Ако опорната дума е глагол за движение, за насоченост, предлогът *за* обикновено има целево значение, но количеството на обстоятелствата, отнасящи се към глагола, може да измени това значение. Например в конструкцията: „*Изпратиха го за вредителство*“ (обстоятелства още недостигнати) *за* означава цел. Ако към глагола прибавим друго обстоятелство, предлогът *за* ще бъде причинен, срв.: „*Изпратиха го в затвора за вредителство*“. Каузалното значение се установява чрез съотношението на *за* със значението на втория зависим член с пространствен предлог.

В нашия материал фигурират конструкции, в които главният член е пропуснат (т. нар. елипсис). Напр.: „— *Аз за образованието ти*“. Такива елиптически конструкции могат да обединяват повече от едно значение — ако сказуемото е например *казвам*, значението ще бъде обектно, при глагол *карам се* — причинно. За да се избегне тази своеобразна омонимия, е нужен по-широк контекст¹.

И така, причинните конструкции с предлог *за* показват относително неголямо разнообразие на лексическия състав. Лексическата ограниченост на причинните конструкции с предлога *за*, тяхната сравнителна малобройност, честата замяна с предлога *заради*, говорят за липсата на широка продуктивност. Ограничаването на предлога *за* с посочените погоре глаголи води до несвободно свързване, до лексикализация на цялата конструкция. Това се наблюдава например при думите от категорията състояние, при глаголите, означаващи извинение или благодарност². Процесът за намаляване на продуктивността се съпровожда и от процес на лексикализация и адвербиализация на предлога и името, напр.: *за хитър* (пия), *за пуста печалба* (се скараха), *за правата правда* (го метнаха в затвора), *за права бога* (го убиха, го погубиха), *за нищо и никакво* (се скара) и др.

¹ За нашия пример разширеният контекст показва причинно отношение.

² Предлогът *заради* също е възможен в тези словосъчетания (*извинявам се заради грубостта, мъчно ми е заради изпита*), но не е така характерен.

За да определим причинното значение, което предлогът за изразява, трябва да го разгледаме във връзка с неговите синонимични причинни предлози. При определяне на синтактичните синоними ние изхождаме главно от следните теоретични положения: 1) Синтактичните синоними са еднородни, едновалентни синтактични единици; 2) Те имат съвпадащо основно значение и отличаващи ги специфични отсенки¹ и признаци; 3) Взаимозаменяемостта е следствие на синонимичността.

От досегашното описание се вижда, че предлогът за и синонимичните му предлози и предложни съчетания могат да се употребяват в еднакъв контекст² (имат сходно синтактично поведение), което говори за тяхното семантично сходство. В тъждествен контекст значенията на причинните показатели се сближават най-силно. Но има случаи, когато предлозите се употребяват в еднакъв контекст, без да влизат в синонимични отношения. Срв. напр. пространствените предлози: „Стоя *пред* къщата“ — „Стоя *зад* къщата“.

Това е свързано с известна, макар и относителна независимост на предлога от лексическия състав на конструкцията.

Затова е нужно да намерим друг критерий, който би подкрепил впечатлението за синонимичност или несинонимичност на граматическите средства. Тук бихме могли да използваме принципа за съвместимост. Интересно приложение на този принцип при изследване семантиката на руския глагол намираме в книгата на Ю. Д. Апресян³. В нашето изследване център на вниманието обаче не е знаменателна, а служебна дума, поради което действието на този принцип се проявява при други, по-различни условия. Ние смятаме, че приложен към нашия материал този принцип действа, ако: 1) Различните причинни предлози се употребяват при един и същ глагол; 2) В съвместимите фрази се реализира еднакво значение, ако предлозите се употребяват при еднородни части на изречението, свързани със съчинителна връзка. Значението е идентично, ако единият предлог може да бъде изпуснат без нарушаване на смисъла, т. е. фразата да остане правилна. Напр. „Завиждам на кочияша за кожената му шуба и (заради) ботушите“; „не се смразявайте за празни работи и (заради) хорски приказки“; „заради тая небрежност и (за) нехайството ти си бил критикуван“; „... като че ли не е арестуван заради непозволено работническо събрание и (за) противофашистка дейност“. Подобни примери могат да се приведат в неограничено количество. Срв. още: „Пийнахме си за тържеството и (по повод на) победата“; 3) Един и същ предлог е употребен в различни значения, когато е невъзможно да бъде изпуснат. Напр.: „Рано е Рада ранила на бели Дунав на вода“ — предлогът на не може да се изпусне, защото първият има пространствено значение, а вторият — целево.

Принципът за съвместимост доказва, че причинното значение на предлозите за, заради, в някои случаи и по повод на, по случай е еднакво.

¹ В нашата терминология „отсянка“ е онова незначително, второстепенно, допълнително значение, което не пречи на взаимозаменяемостта.

² Под „еднакъв“ (тъждествен) контекст за два или повече предлога ние разбираме съвпадаща главна и зависима дума.

³ Ю. Д. Апресян, Экспериментальное исследование семантики русского глагола, Москва, 1967.

Обаче при еквивалентност на основното значение синонимите могат да се противопоставят семантически, стилистически, контекстуално. Да разгледаме тези положения по-конкретно.

1. Предлозите *за* — *заради* означават причината като *мотив* за извършване на някакво действие или изменение в състоянието. Предлогът *за* е един от първообразните предлози, които изразяват разнообразни отношения, едно от които е причинното. Както е известно, причинното отношение *за* простите предлози не е най-древното. Изследователите смятат, че и след появата ѝ тази функция се е смесвала с целевото или други значения¹. В старобългарския език причинното отношение вече е ясно оформено, макар че в сравнение със съвременното състояние на езика смесените видове отношения (причинно-целево, причинно-обектно, причина и предназначение, причина и условие) се срещат по-често. Вследствие разрушаването на падежната система се увеличава количеството на предложните модели. Изменят се съществуващите предлози, появяват се нови, семантично по-конкретни предлози, които изразяват причинното отношение по-диференцирано и точно. Един от тях е сложният предлог *заради*, образуван се от сливането на *за* и *ради*. В старобългарския език тези два предлога се срещат в тъждествен контекст и се употребяват като синоними, поради което старобългарските преписвачи, макар и да са смятали тогавашния език за смещен, съзнателно или несъзнателно ги заменят. Напр. нъ извъранѣхъ ради ꙗже извъра прѣкратитъ дѣни... Мк XIII, 20 Мар.; за извъранѣхъ же прѣкратитъ съ Мат. XXIV, 22. Мар.

Такава замяна се наблюдава особено често при сравняване на старобългарски със среднобългарски паметници: н прискръвенъ емъ съ цръь за кляткы Мк VI, 26 Мар; кляткы ради Добрейш.

В старобългарски език се среща и съчетанието *за... ради*: за сѣо ради Клоц I 88, което вероятно наемква за бъдещото сливане на двата предлога. Обаче предлози, образували се като резултат от съединяването на стари, съществуващи дотогава в езика, не се срещат в старобългарските паметници. С. Б. Бернштейн посочва, че „книжният език на стара феодална България не ги познава. Само в редки случаи под влияние на живия език тези съчетания съвсем непосредствено се срещат в среднобългарските текстове. Чергедските текстове потвърждават, че това явление е било известно на говори в Североизточна България в XIII в. (зарад — заради, отна и др.)²."

В съвременния български език предлогът *заради* функционира много активно³ и влиза в синонимични отношения с някои значения на предлога *за*. Семантичните функции на синонимите са свързани със специфичните отсенки на техните съпадащи значения. Затова при еднаквост на причинното значение двата предлога могат да се противопоставят по интензивност на причинното значение. В сравнение с причинния *за заради* означава причината мотив по-специализирано, т. е. по-ясно, точно и диференцирано.

¹ Вж. Изменения в системе словосочетаний, Москва, 1964.

² С. Б. Бернштейн, Разыскания в области болгарской исторической диалектологии, Москва — Ленинград, 1948, т. I, стр. 299.

³ За семантиката, дистрибутивните възможности, стилистическата функция на *заради*, както и взаимоотношенията му с предлога *поради* вж. нашата статия „Предлозите *поради*, *заради* в причинна употреба“, Български език и литература, 1968, кн. 6.

Контекстуалното противопоставяне на двата предлога е свързано с особеностите на съчетаемостта. В разгледаните по-горе конструкции освен предлога за може да се употреби и *заради*. Бихме могли да отбележим някои ограничения за предлога *заради* в случаите, когато конструкцията със *за* се лексикализира (вж. стр. 340). Въпреки това съчетаемостните възможности на *заради* са значително по-широки въз основа на следните факти:

а) Глаголите от първа, втора и трета групи (вж. стр. 338—340) широко се свързват и с предлога *заради*. Но освен глаголите за състояние предлогът *заради* се съединява и с прилагателни, означаващи състояние: „весел заради тебе“, „радостна заради децата“. Предлогът *за* в тези словосъчетания се употребява с непричинно значение или с съвсем невъзможен. Напр.: „... бе така хладен и великолепен заради политическия опитенък на процеса (Д. Димов, Осъдени души, 146).

б) С глаголите за движение предлогът *заради* се употребява в причинно-целево значение, докато предлогът *за* означава почти винаги цел. Срв.:

Причинно-целево

Целево

(перезачленена мотивация)

Старата знаеше, че *отива* при нея *заради лакомствата* (Г. Караславов, Татул).

Отива при нея *за лакомствата*.

... *ще дойде* тук *заради Цариград*.

Ще дойде за Цариград.

Той *тръгна*... от Солун *само заради мене* (Д. Димов, Тютюн).

Тръгна само за мене.

... повечето *бяха дошли заради Ния* (Д. Талеv, Преспанските камбани, 324).

Повечето *бяха дошли за Ния*.

в) В конструкциите с предлога *заради* фигурират още глаголите, означаващи реч, мислене. Предлогът *за* с тези глаголи не означава каузалност.

... *мълчи заради нивите* (Г. Караславов, Татул).

Мълчи за нивите.

... *казахте истината заради мене* (Д. Димов, Осъдени души).

Казахте истината за мене.

... *мислеше заради хубостта си* (Д. Талеv, Преспанските камбани).

Мислеше за хубостта си.

г) Опорна дума в конструкциите със *заради* може да бъде съществително име, означаващо действие, процес, събитие. Предлогът *за* в тези случаи обикновено означава предназначение. Напр.: *сълзи заради нас, работа заради децата, параван заради нея* и др.

д) Известна е широката и без ограничения съчетаемост на предлога *заради* със зависима дума, одушевено съществително или заместващо го местоимение. Предлогът *за* се свързва с този клас думи много по-ограничено (вж. примерите на стр. 337—338). В останалите случаи *за* не се употребява за означаване на причината или е съвсем невъзможен. Срв.:

Фон Гауер *даваше* големите континенти на „Никотиана“ *заради мене* (Д. Димов, Тютюн).

... *даваше* големите континенти *за мене*.

... *заради него* човекът ти *се премазал* (Й. Йовков, Постолови воденици).

За него човекът ти *се премазал*.

... *Лазар бе я изоставил*, на макар и *заради майка си* (Д. Талеv, Преспанските камбани, 297).

за е невъзможен.

От всичко това следва изводът, че контекстуално синонимичните *за* и *заради* се противопоставят по следния начин: по-широка съчетаемост (*заради*) — по-ограничена съчетаемост (*за*). Предлогът *заради* може почти винаги да замести предлога *за*, но *за* в много случаи не може да се употреби вместо причинния *заради*.

Графически това би изглеждало по следния начин:

За стилистични функции говорим, когато синонимите са характерни за различни функционални стилове на речта или се отнасят към различни лексични пластове. Нашият материал показва, че предлозите *за* и *заради* не се противопоставят стилистически. С по-силна разговорна окраска се отличава вариантът на *заради* — *зарад*.

В конструкциите с опорна дума глагол от 4 гр. (вж. стр. 340) и зависима дума съществително, означаващо название на различни събития, дати, празници предлогът *за* влиза в синонимични отношения с предлога *по случай* и предложното съчетание *по повод на*.

Ще пийнем *за* победата.

Ще пийнем *по случай* победата.

Чукнахме се *за* празника.

Ще пийнем *по повод* на победата.

Чукнахме се *по случай* празника.

Чукнахме се *по повод* на празника.

За и *по повод на* се сближават също в конструкциите с управляваща дума-глагол от 1 или 2 група и зависима дума — съществително, означаващо качества и свойства.

Тя искаше да го смърти *за* глупавата му *неблагодарност* (Г. Караславов).

Тя искаше да го смърти *по повод* глупавата му *неблагодарност*.

Ругая се *за* снощната си *слабост* (А. Гуляшки).

Ругая се *по повод* на снощната си *слабост*.

Костов... се извини на два пъти *за* *скромността* на вечерята (Д. Димов).

Костов се извини на два пъти *по повод* скромността на вечерята.

Нужно е да допълним, че съчетаемостните възможности на *за*, *по случай* и *по повод на* не се изчерпват с разгледаните съвпадащи контексти.

В тъждествени конструкции те се противопоставят:

а) семантически — значението на вторичните *по случай*, *по повод на* се определя от вещественото значение на съществителното. Предлогът *за* означава причинното значение, „*мотив и повод*“.

б) стилистически — *по повод на* има ярко изразена стилистична окраска: той придава книжност на израза и се среща в научната, публицистичната, канцеларско-деловата реч, рядко в художествената литература.

¹ Въпреки че в нашата граматична литература формата „по повод“ се смята за неправилна, ние я предпочитаме главно от стилистични съображения, когато след съществителното, с което „по повод“ се свързва, следва второ „на“. Трябва да отбележим още, че „по повод“ се употребява по-често във всекидневната преса, по радиото и телевизията, отколкото „по повод на“. Този факт не говори само за руско влияние: Според нас, това е едно от доказателствата, че в съвременния български език имаме налице тенденция към по-нататъшна формализация на предложното съчетание „по повод на“ и превръщането му във вторичен предлог.

ЗА НЯКОИ СРАВНИТЕЛНИ КОНСТРУКЦИИ С *КАТО* В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Христина Станева

Предлогът *като*¹, който по произход е наречие, днес „остава наречие само по форма, а функционално и семантично е преминал към категорията на служебните думи“², в съвременния български език се характеризира с разнообразна употреба. В простото изречение с него се образуват сравнителни конструкции, а в сложното изречение се употребява като съюз или влиза в състава на сложни съюзи. В тази статия ще бъдат разгледани само някои синтактични функции на сравнителните конструкции, които не са специално проучвани в съвременния български език. Съпоставка с руски език прави Иванка Васева³. В съветската литература те са предмет на специални изследвания в работите на Н. А. Широкова, Л. А. Киселева, А. Г. Руднев и др.⁴

Проф. Л. Андрейчин отбелязва, че „употребата на предлога *като* за сравнение с друг предлог трябва да се различава от употребата му във „възвратен“ смисъл при сказуемно определение (*Изпратен съм като делегат на няколко организации*) или при обстоятелство за условие (*Като общественик той се отличава с твърде високи качества*), или при приложение (*Вазов като поет. Балканът като закрилник на хайдутите*)“⁵. И действително от направения анализ на събрания материал се установи, че предлогът *като* свързва обстоятелствени пояснения с различни оттенъци, обстоятелства при определения, приложения, сказуемни определения и др., като общо за всички тези конструкции е, че изразяват компаративни отношения в изречението, докато друга част от конструкциите с *като* уточняват логически възможни качества за лица и предмети чрез свеждане на общото към частното и обратно. Тези конструкции

¹ В различните речници и граматики на съвременния български книжовен език *като* се смята за наречие-предлог предлог или съюз.

² Кр. Чолакова, Някои особености в семантико-граматическите функции на наречията *как*, *както* и *като*, сб. Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, София, 1960, стр. 309—317.

³ Ив. Васева, Една интересна разлика между българския и руския език. Сравнителни конструкции с *като* и рус. *как*. Народна просвета, 1967, кн. 1, стр. 68—71.

⁴ Н. А. Широкова, Типы синтаксических конструкций с сравнительным союзом в составе простого предложения, Казань, 1960, А. Г. Руднев, Сравнительные обороты в совр. рус. лит. языке, Уч. записки ЛГПИ, 1948, т. 59; Л. А. Киселева, Конструкции с сравнительными союзами — членами простого предложения, Уч. записки, ЛУ, № 277, серия филологических наук, вып. 55, 1959, стр. 129—140.

⁵ Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 455.

поемат функцията на допълнения, сказуемни определения, приложения, несъгласувани определения. Особено място заемат обособените сравнителни конструкции¹.

В статията ще се разгледат само обстоятелствени пояснения за сравнение² или сравнения за начин³ с *като* и друг предлог, които се различават от конструкциите само с *като*, характерни със своята двустранна връзка — пояснявайки глаголното действие откъм начина на протичане, те косвено правят образна характеристика на подлога. Много от тях в службата на обстоятелствени пояснения стоят синтактично по-близо до косвени допълнения. П. Калканджиев⁴ ги разглежда като „предложни обстоятелствени допълнения“, разграничавайки ги от предложните допълнения, които са членувани. Проф. К. Попов⁵ при това разграничение отчита „семантиката на глагола и членуването на имената“. Един от критериите за подобна категоризация е възможността да се прибави към обстоятелственото пояснение друго обстоятелство със съюза *и, но*. Ако сравнителната конструкция попадне в линията на това обстоятелствено пояснение, тя също е обстоятелствено пояснение⁶. Проф. Ст. Стоянов⁷ отбелязва членуването на имената като критерий за определяне синтактичната принадлежност на дадена част в изречението. Ето някои случаи, при които смятаме, че сравнителната конструкция стои по-близо до допълнение, отколкото до обстоятелствено пояснение, тъй като е членувана. Напр.:

Такива са нашите жени, играят си с оръжието *като мъжете* (Ст. Ц. Д.). След малко аз бях при другаря си, убеден окончателно, че *като герой на арабските приказки* не знаех думата, с която се отнасят вратата на министерския кабинет (Г. П. Ст.). Вестоят на ординареча заръча една ока вино, пет чаши и важно, *като поручина си* навярно, ноща да си човърка зъбите с тънка дълга клечица (Г. П. Ст.).

Сравнителните конструкции с предлога *като* се отличават с експресивност, неповторимост, оригиналност. В разговорната реч те стават устойчиви сравнения, а на художествените произведения придават живост, образност и колоритност на израза. Те са неразширени, здраво свързани със сказуемото, или пояснени от съгласувани и несъгласувани определения, обособени части, подчинени изречения. Напр.:

И го гледахме *като писано пйие* (Ст. Ц. Д.). *Като зърна от скъсана бреница* се ронеха годните на баба Ъша (А. К.). *И като прекършен от буря клон*, тя се повала над бездушния вече труп (Т. Вл.). Една сутрин беше се спрял на портата на Рахия, *като куче, изгубило стопанина си* (Й. Й.).

Сравнителните конструкции за начин с предлога *като* се отличават с подвижност, която обуславя различните им структурни варианти в простото изречение, зависещи непосредствено и от словоредата, които обаче тук няма да бъдат разгледани.

¹ Е. Л. Георгиева, Обособени части в българския книжовен език, София, 1964, стр. 179.

² К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962, стр. 179.

³ Л. Андрейчин, цит. съч., стр. 454.

⁴ П. Калканджиев, Българска граматика, Пловдив — София, 1938, стр. 358—359.

⁵ К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962, стр. 182.

⁶ Ю. Д. Адресян, Идеи и методи современной лингвистики, Москва, 1966, стр. 151.

⁷ Ст. Стоянов, Употреба и значение на определятелния член в съвременния български език, ГСУ, ФФ, т. 53, 2, стр. 84.

В статията ще се разгледат само някои сравнителни конструкции за начин, оформени в съчетание на *като* с други предлози, техните семантични, синтактични и граматически особености. Тези сравнения се различават съществено от конструкциите, оформени само с *като*. В тях съчетаният с *като* друг предлог дава различните обстоятелствени оттенъци на сравнението, което вече не е между две предметни понятия. Такива конструкции са съотносителни най-често с обстоятелствено пояснение или допълнение, което донясняват. Възможна е замяната на *като* с *както*, при което се развива подчинено изречение с повторение на глагола от главноното изречение. Тези сравнителни конструкции не само показват засяленото абстрактно значение на предлога *като*, но и посочват нови нюанси в значението на другия оформящ предлог, който заедно с пълнозначната дума носи първоначалното обстоятелствено значение. С присъствието на предлога *като* се преосмисля значението на цялата конструкция. Те не само че характеризират начина на протичане на действието, но изразяват насоченост, движение, цел, финалност, покой, статичност. Тук в същност имаме „съчетание от два предлога, за да се изразят някои по-сложни отношения между думите“¹. „В тези случаи двата предлога означават отделни самостоятелни понятия (отношения)“², но, от друга страна, заедно означават едно ново отношение. Най-активно е съчетанието на предлога *като* с предлозите *на, в* (във), *от, с, из*.

При сравнителните конструкции за начин с предлозите *като* и *без* значението на предлога *без* не се е преосмислило. Той означава лишеност, отсъствието на нещо и някого, но с тона му значение се прави само сравнение чрез предлога *като*. Напр.: „То без жена си *като без ръце*“ (Ил. В.).

Сравнителните конструкции с предлозите *като* и *в* се срещат често в съвременния български език. Съчетанието на съществителното име с предлога *в* запазва своето значение „за посочване на мястото, гдето се намира или извършва нещо, или където трябва да проникне нещо; за означаване на времето, през което се извършва нещо; за означаване на състоянието, в което се намира или преминава нещо; за означаване на начина, по който се извършва едно действие; или формата, в която се намира нещо“³, но то става зависим компонент в конструкцията, приема адвербиално значение за начин. В зависимост от това каква е семантиката на предложното съчетание с *в* (във), сравнителната конструкция може да бъде обстоятелствено пояснение за място, начин, време. Пълнозначната дума е обикновено съществително име, което показва ограничен обем (*храм, рог, театър, клетка, гроб, кошер*) или неограничена площ (*поле, пустиня*). Напр.:

В главата си *като във театър* вселената да отразиш (Л. Ст.). Завъртяха се пред очите ми *като в стробоскоп* горните етажи на зданията (А. К.). Давно тази вяра, туй мечтанье (не се разбие в някой брег, / и твоя зов да не остане / *като в пустинята* без ек! (Ив. В.). Откъм север през баярите се заспушаха мъгли, давеха *като в море* черните върхове на корните (И. Й.). После настана глъчка *като в кошер* (И. Й.).

Сравнителната конструкция може да има оттенък на обстоятелство за време. Напр.: „Боли те пак *като в ония дни*“ (Л. Ст.). Конструкциите

¹ Л. Андрейчин, цит. съч., стр. 390—391.

² Пак там, стр. 391.

³ Речник на съвременния български книжовен език, БАН, София, 1955, т. 1, стр. 7.

със значение за място могат да бъдат по-абстрактни или по-образни, което зависи от характера на съществителното име. Напр.:

Шепотом Аглика *като в Юта жмажда* /зад кована порта бърже се обажда (И. Я.).
Като в приказка дреме гората, в своя есенен накит от злато (Ел. В.). И *като в сн.*, във сладко упоение /склоних на твоите гърди глава (К. Хр.).

С такива конструкции се изразяват най-често състояния.

Сравнителните конструкции с предлозите *като* и *за* са най-често съотнесени с косвено допълнение, въведено също с предлога *за*. И в двата случая предлогът *за* означава лице, за което се говори или отнася действието, и предназначението на даден предмет, но при сравнителната конструкция понятието, което се означава, е само средство за сравняване, без да е реално осъществимо. Конструкциите се прибавят към глаголите *говоря, мисля, работя, имам* и др. Напр.:

С годините те бяха свикнали да мислят за него *като за една глава от Денковиц добитък* (Г. К.). Да — говори Варенов ниско, *като за себе си* (И. Я.). *Като за украса* я запазват с няколко червени обръчи от тувли, нарочни незамазани с вар (Ив. В.).

Предлогът *зад* в сравнителните конструкции означава статичност. Конструкцията може да бъде съотнесена с обстоятелство за място, оформено с предлозите *зад, отвъд*. Напр.:

Спас подигна глава: отвъд купчината от бели рози, *като зад бяла пряска*, стоеше Гергимен със запретнати лакти и крачоли, мокър, брадат като пол, ухилен (И. Я.).

Предлогът *из* означава движение извън границите на пространство, предмет и когато е в съчетание с предлога *като* за сравнение. Глаголът в изречението може също да бъде образуван с представката *из*. Напр.

След малко мъглата започна да редее, дърветата изскачаха *като из засада*, чудни и непознати (Г. К.). От другата страна, *като из тъмния зев на пещерата*, водата излизаше разпенена (И. Я.). Тая виделина радваше душата и когато дойдох на това място, влигах очи и погледвах *като из някой кладенец* небето и звездите пак блещукаха (Ив. В.).

Предлогът *към* в сравнителните конструкции с предлозите *като* и *към* освен че означава насоченост, притежава и отсянка на преносно значение за отношение към нещо. Второто значение тук се среща най-често. Напр.:

Той и без това беше смутен, защото не знаеше как да се отнесе към жената, която му отвори — дали *като към стопанка* или *като към прислужници* (Г. К.). Към него Никола се държи снизходително и важно, *като към послушен и верен паж* (И. Я.). И тая жена, която беше способна и на гневни избухвания, и на голяма нежност, започна да се отнася към Захарчо *като към син* (И. Я.).

Сравнителните конструкции с предлозите *като* и *на* се срещат най-често в съвременния български език, тъй като предлогът *на* е „най-много употребяван и с най-разнообразни значения български предлог“ и означава главно „положение върху повърхността на даден предмет, време, притежание, изразяване на дателен падеж, разни преносни значения“¹. Тези конструкции характеризират само глаголното действие откъм начин, без да засягат подлога, както това става при сравнителните конструкции само с *като*. Обаче са многобройни случаите, при които те са съотнесени с косвено допълнение с предлога *на*. Когато са непо-

¹ Л. Андрейчин, цит. сък., стр. 380.

средствено след косвеното допълнение, те имат слаб оттенък на приложение, като го характеризират. Напр.:

Ние гледаме на вас не като на престъпник, а като на обикновен пациент, който се нуждае от нашата помощ, разбирате ли? (Св. М.). Те гледат на мене като на дете (Л. К.). На българския народ се дава като на просек (Л. К.). Боянов гледа на всички хора като на братя, вляна се и се усмихва (И. П.).

Понякога, за да се избегне повторението, се изпуска предлогът *на* от сравнителната конструкция, но смисълът е ясен. Напр.:

Гледат на мъжа си като нещо повече от мъж (Ст. Ц. Д.). Аз знам, че държавата загива, ако гледаме на народа като трева, която може да се тъне (Л. Ф.).

При глаголи, които показват продължителни, повторителни действия, конструкцията има отсянка на обстоятелство за място. Напр.:

И в града като на село продължавах да живея без особени дружби и приятелства (О. В.).

Сравнителната конструкция се обособява най-често, когато е в края или след друга второстепенна част. Напр.:

И цялото й тяло се тресеше, като на птичка (И. Й.). Селяните станаха да си ходят и на прощаване всеки друсаше ръката на Матаке, като на-стар приятел (И. Й.).

В сравнителните конструкции в съчетание с *като* предлогът *над* означава статичност, но означаващото отношение е само вероятно, предпологаемо и служи за сравнение. Напр.:

Когато секнах клепки уморени, [по устните ми лепнеше нектар] и бледен дим се виеше над мене! като над новоосветен олтар (Д. Д.).

Предлогът *о* се среща рядко в съчетание с *като* и означава достигане до повърхността на нещо. Напр.:

Мътните и силни води на реката го обливаха до пояса и се разбиваха о коравото му тяло като о скала (Ел. П.).

Конструкциите с предлозите *като* и *от* запазват до известна степен изразяваните отношения с предлога *от* — отдалечаване, произход, причина, размер, но тези отношения се преосмислят при съчетаването му с *като*. Когато сравнителната конструкция е непосредствено след сказуемото, засилва се обстоятелственият оттенък за причина. Напр.:

Страните й се запазваха като от преска (Ел. П.). Инадже притвори очи като от болка и не каза нищо (И. Й.).

Ако сравнителната конструкция е след подлога, прякото или косвено допълнение, тя има далечен оттенък на несъгласувано определение и признакът, който посочва, служи само за образна характеристика на името, играе експресивна роля. Напр.:

Земята беше суха и напукана като от пещ (И. Й.). И нашите си сечеха от общинската кория като от своя (Ст. Ц. Д.). След туй се чу тропот като от стадо и черквата, останала празна, светна (И. Й.). Идеха звуци като от вълшебен някой саз (И. Й.).

Сравнението може да бъде съотнесено с косвено допълнение, оформено с предлога *от*. Напр.:

Равенство ли е в една къща, като бягат от нея като от огън (Ив. В.).

В края на изречението, когато е разширена и пред името, след което стои, има други определения, сравнителната конструкция се обособява. Напр.:

Във въздуха замират слаби, плачливи звукове и тук-там по земята се чуват тъпи и кратки удари, *като от първите капки на дъжд* (Й. Й.). Оттам изведнъж се раздават редки изстрели, *тия първи изстрели, които най-много поразяват и събуждат парливи и тъпи болевки като от някоя рана* (Й. Й.).

Въпреки че предлогът *по* се характеризира със засилване на своята употреба в съвременния български език, то сравнителните конструкции с *като* и *по* не са разнообразни. Предлогът *по* тук има преносна употреба. Напр.:

Суровият му израз *като по някаква магия* се стопи (Ем. К.). Той се спаси *като по чудо* (Й. Й.). И в същия миг — *като по телепатична заповед*, човекът се препъва (Р. Д.). В сиянието на пожара, *като по бял ден*, се показва хаджи Емин на белия си кон (Й. Й.).

Сравнителните конструкции с предлозите *като* и *под* се срещат по-рядко, могат да бъдат съотнесени с второстепенна част, въведена с *под*, да се обособяват. Напр.:

Слизаше в дълбоки долове, вървеше под клоните на стари буки и стари дъбове, *като под покрива на черква* (Й. Й.). Нищо и никаква къшурка, ниска, схлупена, сякаш ластовиче гнездо, залепено на баиря *като под някоя стряха* (Й. Й.).

Сравнителната конструкция с *като* и предлога *подир* не е за начин дотолкова, доколкото прави характеристика на второстепенната част, след която стои. Напр.:

Тръгнахме веднъж по дирите на Реджеба *като подир вълк* (Й. Й.).

Предлогът *пред* в съчетание с *като* означава място или характеризира косвено допълнение, с което може да бъде съотнесена. Напр.:

Тя пред мене, *като пред изповедник*, сячко ми казва, колкото и да е мълчалива (Д. Т.). Пред иконостаса на всяка къща, *като пред голем празник*, горяха кандила (Й. Й.). И, *като пред свой*, пред мен (ред поредом изповяда / и помисли и мечти / що му мияват сърце младо (П. П. Сл.).

В сравнителните конструкции в съчетание с *като* предлогът *през* означава преминаване през нещо, но понякога има отгънъци и за време. Напр.:

Късно, *като през сян*, тя чу дебелия глас на поп Минда (Й. Й.). Аз помня още оня град, където в ярост безизходна / *като през кипнал водопад* / душата ми изгря свободна (Л. Ст.). Мъглявите вълни внезапно се разкъсаха някъде и ми се откриваше, *като през един прозорец*, ту дивата коритовидна долина на Урдина река, ту по-далеко разкошната панорама на Доспейската долина и на Самоковското поле (Ив. В.).

Сравнителните конструкции за начин с *като* и *при* имат значение на вътрешна близост, което се определя от наличието на предлога *при*. Напр.:

При Ганама й се струваше, че иде *като при равна* (Й. Й.). Ненко Балкански с нескрита въздишка отронва колко не обича да му отнемат картините, как страда за тях *като при раздяла със свидетки розеби* (Р. Д.).

Значението на предлога *с* (със) за означаване на средство в съчетание с *като* се преосмисля. Средството е употребено само за сравнение и по такъв начин характеризира името, след което стои. Напр.:

Наблизо, в съседния двор, се изправяше тополата и сухият ѝ връх *като с вила* бодеше небето (Й. Й.). И така връзват всички *като със санджир* (Ст. Ц. Д.). Който беше по-силен, биваше мушкан и премазван *като с рогата на бик* (Й. Й.). Във въздуха фучи нещо и непрекъснато и свирепо шибя по земята *като с хиляди ремъци на бич* (Й. Й.).

При сравнителните конструкции с *като* предлогът *у* се проявява с два основни нюанса — със значение за притежание вместо *на* и в изрази *у дома, у нас* и др. Напр.:

Косата ѝ руса *като у горска самовила* (Л. К.). Разположиха се те из гората *като у дома* (Г. П. Ст.). Неговият кон беше извил шията си *като лебед*, цялата му фигура беше наперена, *като у циркови коне* (Й. Й.).

Сравнителните конструкции с предлога *като* и други предлози в съвременния български език могат да се разглеждат като отделна синтактична категория с характерни структурни особености, с разнообразни обстоятелствени нюанси, обусловени от наличието на двата предлога. Те свидетелствуват за активизирането на предлога *като* в неговата съчетаемост с другите предлози, резултат от аналитичния характер на съвременния български език.

НЯКОИ СЕМАНТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРИЛАГАТЕЛНИ ЗА ВКУСОВИ УСЕЩАНИЯ

Йордан Пенчев

Прилагателните, които означават вкусови усещания, ще ни интересуват откъм ония семантични особености, които разкриват някои системни отношения и позволяват да се даде семантична интерпретация на изречения, съдържащи такива прилагателни. Ето защо няма да установяваме всички значения на всяко прилагателно; извън вниманието ни ще останат и техните преносни употреби¹.

Дефинирането на вкусовите прилагателни може да се осъществи според контекстите, в които те се срещат.

1) Вкусовите прилагателни са част от прилагателните, които могат да се явят в контекст със съществителни, допускащи при себе си глаголи като „ям“ и „пия“:

(I) (I) Той яде хляб — *Той яде запалка

(II) Той яде черен, бял, кисел хляб — *Той яде черна, бяла, кисела запалка.

2) Интуитивното усещане, че прилагателни като *кисел* не са от същия разред с прилагателни като *бял*, се потвърждава от различната дистрибуция на тия прилагателни в контекст със съществителното *вкус*:

(2) Хлябът има кисел, горчив, приятен вкус — *Хлябът има бял, красив вкус.

Разликата пък между думи като *кисел* и *приятен* е в това, че *приятен* не се среща в контекст със съществителни, съдържащи признака „ядивен“.

Вкусови прилагателни са следователно ония, които се срещат едновременно в контекст със съществителни за „ядивни“ обекти и със съществителното *вкус*.

Тук ще се занимаваме със следните прилагателни: *сладък, лют, солен, горчив, кисел, тръпчив, вкусен, блудков, пивък, резлив*.

На тая група прилагателни може да се припише общ признак, който личи и в следните пропорции:

(3) кисел: лимон = сладък: захар = лют: чушка = горчив: пелин и пр.

¹ За написването на тая работа бяха особено полезни разговорите ми с проф. Х. Зайлер и д-р У. Щефани по време на пребиваването ми в Кьолн като стипендиант на фондацията „Александър фон Хумболт“.

Ако използваме техниката на записване, предложена от Мелчук и Жолковски, можем да представим общия семантичен признак („семантичен параметър“) и неговите отделни реализации като равенство:

(4) Вкус (лимон) = кисел; Вкус (пелин) = горчив.

*

С оглед на класификацията трябва да се обърне внимание на една особеност, която се наблюдава и при други прилагателни:

(5) (I) лош — не лош — добър
(II) висок — не висок — нисък
(III) приятен — неприятен — ∅
(IV) лют — не лют/сладък — ∅

Формите във втората колона отричат наличието на признака, който се съдържа в думите от първата колона, но не са техни антоними. Или както отбелязва Лайънс (J. Lyons, Introduction to theoretical linguistics, Cambridge, 1968, стр. 461):

(6) висок = не нисък; не висок ≠ нисък.

В сравнение с *нисък* думата *сладък* има друго поведение: от една страна, тя задоволява формалното дефиниране на антонимията по Лайънс:

(7) Тая чушка е по-люта от оная ↔ оная е по-сладка от тая (знакът ↔ означава „имплицира и се имплицира от“)

От друга страна, обаче е еднакво вярно:

(8) лют = не сладък; не лют = сладък.

Според тоя образец *лют* стои в същност в отношение на несъвместимост към другите прилагателни:

(9) лют = не (кисел, горчив, тръпчив, сладък, солен).

Думата *сладък* обаче се държи като антоним и в друго отношение:

(10) (I) Тоя човек е висок, а оная е по-нисък от него
(II) Тая чушка е люта, а оная е по-сладка от нея.

Тук *нисък* не означава 'малък на височина', а 'по-малко висок'. По същия начин *по-сладък* не посочва 'сладост', а 'по-малко лют'.

Не е такъв случаят при отношението напр. между *кисел* и *горчив*, т. е. при несъвместимост:

(11) Това вино е по-кисело, а онова е по-горчиво.

Тук *по-горчив* не имплицира „не така кисел“.

Следователно ако две думи могат да се явят в съотношението (7) (или 10) — и затова са антоними, — те трябва да могат да се явяват и в съотношението (6), но не обратно. Тогавя трябва да приемем, че *сладък* се държи едновременно като антоним и като несъвместима единица, защото задоволява схема (7), но не (6), а (8).

Тая дума показва и друга особеност. Ако едно прилагателно може да се степенува, то позволява и модификация с наречията *много* или *твърде*, напр.:

(12) много (твърде) висок, нисък

Това не е възможно при *сладък* в едно определено значение. Това значение може да се види в следните противоположания:

- (13) кисел — сладък (лимон)
тръпчив — сладък (дюла)
горчив — сладък (кравлица)
лют — сладък (чушка)
солен — сладък (вода)

Прилагателното *сладък* се противопоставя на другите прилагателни в (13), като изразява липсата на признака, означен от тях. Следователно в това отношение *сладък* е чисто отрицание и се държи като променлива, която приема различни значения според съдържанието на прилагателното, което отрича.

Същите свойства проявява и двойката в (5 III): *приятен* — *неприятен*, срв.:

(7a) Тоя предмет е по-приятен от оня \leftrightarrow оня е по-неприятен от тоя

(8a) приятен = не неприятен
„не приятен“ = неприятен

В същност „не приятен“ не съществува: това съчетание се трансформира задължително в предикативна позиция в *неприятен*. По същия начин можем да кажем, че изречението (14) е неприемливо, а (15) или (16) са приемливи:

- (14) *Тая чушка е не люта \rightarrow
(15) Тая чушка не е люта
(16) Тая чушка е сладка.

Тогава може да се твърди, че *сладък* (както *неприятен*) е повърхностна форма на нещо, което в дълбоката структура може да се представи като „не лют“, т. е.:

не лют \rightarrow сладък, както не приятен \rightarrow неприятен.

Оттук следва твърдението: ако между две противоположни думи не съществува форма с отрицание (синтактически), разликата между ком-плементарност и антонимия се сменя.

Думата *сладък* обаче може да изразява и положителен признак:

- (13a) кисел — сладък (ябълка)

Тук *сладък* посочва наличен признак — думата говори за „захарността“ на ябълката.

Способността на прилагателните в (13) да изразяват наличието на съответното свойство (за разлика от *сладък₁*) можем да означим, като им припишем признака „спецификативен“.

По този начин получаваме множество от шест спецификативни прилагателни, които са несъвместими помежду си:

Сл: кисел, тръпчив, горчив, лют, солен, сладък₂
(1) (2) (3) (4) (5) (6)

Съобразно с общата форма на една антонимна *n*-орка — т. е. (M^{a1}), (M^{a2}), ..., (M^{an}) — (вж. J. Katz, The philosophy of language, New York and London, 1966, стр. 197) спецификативните прилагателни можем да запишем така:

(17) Ант₁ — (Сл_k), където k = горните прилагателни (1--6), а Сл е признакът „спецификативен“.

Различието, представено в (13), дава основание за образуване на друга антонимна *n*-орка:

(18) Ант₂ = ((Сп_{к-1}), (НСп)), където *k*-1 = прилагателните (1—5), т. е. без *сладък*₂, а НСп = *сладък*₁ (т. е. „неспецификативен“).

Съществува още една такава *n*-орка, за която имаме следните основания. Лесно е да се види, че различието (13) (или 18) е налице, само ако шестте прилагателни са маркирани с признака „естествено свойство“. Това значи, че към (13) не можем да прибавим противопоставянето (136):

(136) солен — сладък (риба)

„Несолена“ риба ≠ сладка риба. Затова тук няма антонимия:

(7a) (I) Тая риба е по-солена от оная ←/→ оная е по-сладка от тая

(II) Тая риба е по-солена, отколкото трябва да бъде ←/→

Тая риба трябва да бъде по-сладка

(Наклонената черта в горните два знака означава отрицание на съдържанието на знака).

Причината да няма тук антонимия е в това, че тия прилагателни не показват признак „естествено свойство“. Това значи, от друга страна, че спецификативните прилагателни са немаркирани с тоя признак: те могат да го изразяват или да не го изразяват.

Ако обаче *сладък* изразява ексцидентно признака „не естествен“, наблюдават се следните отношения:

(19) кисел — сладък (вино)

тръпчив — сладък (чай)

горчив — сладък (кафе)

Отношението не е същото в (20):

(20) лют — сладък (ядене)

солен — сладък (риба)

Противопоставянето (19) представя антонимия, която можем да означим с признаците „пасивен“ — „активен признак“. Разликата пък между (19) и (20) показва друго противопоставяне: *кисел*, *тръпчив*, *горчив* срещу *лют*, *солен*. Първите можем да означим като „променливи“, вторите като „непроменливи“. Тогава ще имаме антонимната *n*-орка:

(21) Ант₂ = ((Сп: (пас)), (Сп: (акт))), т. е. *кисел* V *тръпчив* V *горчив* срещу *сладък*₂.

От друга страна, *кисел* и *тръпчив* образуват отделна група срещу *горчив*, срв.:

(22) (I) Не обичам дренки, защото са ми *кисели* (или *тръпчиви*)

(II) Виното има *кисела* *жилка* (или *тръпчива*)

Лесното субституиране, което не предизвиква значително изменение в съдържанието на изречението, показва общност в значението на двете прилагателни, която можем да означим с признака „дразнец“, както *горчив* няма да има. Тогава *кисел* и *тръпчив* ще се различават градуално: „по-силно“ срещу „по-слабо дразнец“.

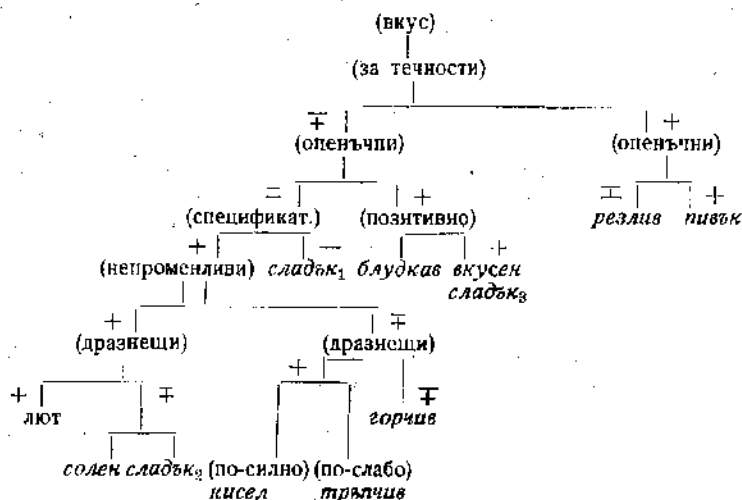
Всички споменати досега прилагателни се противопоставят на прилагателните *вкусен* и *блудкав*, които дават оценка. Думата *вкусен* не означава определен вкус, а „приятен вкус“. Така едно ядене може да бъде люто или кисело или и люто, и кисело и едновременно да бъде или да не бъде вкусно. Прилагателното *лют* не съобщава дали лютив-

ната е „приятно вкусово усещане“, а прилагателното *вкусен* специално посочва, че предметът има „приятни вкусови качества“.

Сега идва разликата между *резлив* и *пивък* и горните прилагателни: първите две прилагателни се употребяват само със съществителни, които означават течности. В това отношение останалите са немаркирани. Разликата между *резлив* и *пивък* лежи в признака „оценъчен“ (в *пивък*) и „неоценъчен“ (в *резлив*).

Ще посочим и значението на *сладък*, с което то е синоним на *вкусен*. Това значение лесно се открива в способността на *сладък* да замества *вкусен* в контекст със съществителни за вкус (срв. и (20)).

Вкусовите прилагателни можем да представим в следната схема (Знакът „+“ означава „маркиран с дадения признак“, „-“ = „маркиран с противоположния признак“, „±“ = „немаркиран по отношение на дадения признак“, т. е. признакът остава неспецифициран в съвкупността от признаци за дадената дума):

Освен това трябва да се имат пред вид и антонимните различия, които са дефинирани в (17), (18) и (21).

За целите на семантичната интерпретация на изреченията, съдържащи вкусови прилагателни, речниковите статии за прилагателните трябва да дадем в тяхната нормална форма (по Катц и Фодор).

От дефиницията на тия прилагателни следва, че при тях трябва да се яви селективният признак <за ядене>. Този признак имплицира признака (вкус): ако нещо може да се яде, то има вкус. Ето защо можем да дадем редундантното правило:

П1: (за ядене) → (вкус)

Има обаче такива съществителни, които означават, че предметът може да има вкус, без да означават, че предметът може да се яде:

(23) солени съзвн

Според ПІ при такива съществителни също могат да се явят вкусови прилагателни; пример за това е (23). Т. е. ПІ обяснява появата на прилагателното при съществително, което не е (за ядене).

Невъзможните съчетания като

(24) *вкусни сълзи

се обясняват, разбира се, с това, че има съществителни, чийто признак (или признаци) не могат да се оценяват.

Следните съчетания поставят въпроса за индивидуалните качества на предметите:

(25) (I) солени сълзи
(II) горчиви сълзи
(III) *люти сълзи

Това налага да търсим средство, с което да означим, че (25) (I) и (II) са приемливи, при което в (25II) имаме преносен смисъл, и че (25III) практически не се среща. За тая цел ще въведем нотация, която ще ни съобщава кои са индивидуалните свойства на предмета:

сълза (вкус: (солен))

По тоя начин можем да предскажем кога съчетанието на съществителното с „вкусово“ прилагателно ще има преносен смисъл. Разбира се, трябва точно да се установи кои съществителни, несъдържащи признак (за ядене), с какви „вкусови“ прилагателни се свързват.

Понятието „индивидуално свойство“ изглежда играе роля и в друго отношение:

(26) * Той кулува *сладка сол*
(27) * Той прави *солта солена*

Съчетанията са невъзможни, защото солта няма вкусови разновидности; от друга страна, не може да се създава нещо, което вече съществува.

Иначе казано, едно вкусово качество — „солен“ — може в един предмет да бъде вид (вода: солена — сладка), а в друг да бъде негово единствено вкусово качество. Ако дадем естествените вкусови качества на предметите в речниковите статии на означаващите ги съществителни, бихме обяснили съчетанията (26) и (27).

сол (вкус: (солен)); *захар* (вкус: (сладък))

Съответно за прилагателните:

солен ((вкус) (характер: (непроменлив))), (специф.: [като сол])
сладък, ((вкус) (характер: (непроменлив))), (специф.: [като захар])

По тоя начин *сладка сол* е контрадикция, защото присъщият признак „солен“, който е даден експлицитно в статията за *сол*, и „свойството“ „сладък“ се изразяват с прилагателни, които принадлежат към една и съща антонимна *п*-орка. От друга страна, (27) е невъзможно, тъй като „солен“ е дадено като естествено свойство и като такова то не може да се създава.

За показателя напр. (солен) и думата „солен“ ще говорим по-долу.

Еднаквото представяне на индивидуалните признаци в *сол* и в *сълза* обяснява по еднакъв начин следните аналитични изречения:

(28) (I) Солта е солена
(II) Сълзите са солени

Трябва да се отбележи една особеност на вкусовите прилагателни, които се наблюдава и при прилагателните за цвят: един и същ семантичен показател се явява като присъщ и като селективен признак. Това значи, че ако тия прилагателни се свържат със съществителни, които посочват предмети, имащи *някакъв вкус*, то те означават *какъв е този вкус*. Проективното правило тогава ще оперира така, че признакът (вкус) при съществителното ще се замества с признаците на прилагателното. С други думи, признакът (вкус) в съществителното и в прилагателното е идентичен. По-общо казано, явлението е пример за това, че родовият признак се включва в съдържанието на думата, изразяваща видовия признак.

Така възниква въпросът за съчетанията на думи, съдържащи такива признаци.

- (29) (I) Вкусът (на тая ябълка) е кисел
 (II) Цветът (на тая дреха) е зелен
 (III) (Това) чувство е радост

Предикативно употребените думи имат семантични показатели, чиито названия съвпадат с думите, употребени като субект:

кисел (вкус), зелен (цвет), радост (чувство).

Думата „вкус“ обаче няма да съдържа признака (вкус), тъй като вкусът няма вкус. Точно така цветът няма цвят, а чувството няма чувство. Иначе казано, семантичният показател (вкус) не е нещо идентично с думата, която назовава вкуса. В същност това е разликата между понятието и думата за това понятие: семантичният показател е самото понятие.

Въпросът е обаче защо съчетанията (29) са възможни (които могат да се представят и във форма *кисел вкус, зелен цвят, радостно чувство*), след като главната дума няма признак (вкус), който се изисква в селективното ограничение на вкусовите прилагателни.

Тук играе роля отношението „родов“ — „видов признак“, с което можем да обясним и невъзможните съчетания:

- (30) (I) *вкусен вкус
 (II) *цветен цвят

Докаато напр. „зелен“ съобщава *какъв е цветът* (т. е. думата дава *вид цвят*), „цветен“ само казва, че нещо *има цвят*. „Вкусен“, както „цветен“, също *не е вид вкус*, но (за разлика от „цветен“) изразява признака „приятен“ (и затова е оценъчно прилагателно).

Тогава бихме могли да допуснем следното: Ако една дума изразява понятие, което се явява някъде като семантичен показател, то тая дума може да се яви в селективното ограничение на думите, които имат тоя семантичен показател:

П2: (СемП) → <„Д_{СемП}“>, където СемП е понятието, явяващо се като семантичен показател, а Д_{СемП} е думата за това понятие.

Нека се спрем на семантичния показател на *вкусен*.

- (31) (I) *приятно вкусен — *неприятно блудкав
 (II) *неприятно вкусен — *приятно блудкав
 (32) приятно, неприятно кисел, лют...

Съчетанията (31 I) могат да се обяснят с това, че една маркирана форма не допуска модификация с друга форма, ако втората дава същия признак, с който е маркирана първата. Иначе казано, *приятен* и *вкусен* съдържат еднакъв „оценъчен“ признак, който ще означим със знак (+)

и който е същият признак, изразява от прилагателното *добър* (вж. J. Katz, цит. съч., стр. 296): това е абстрактен семантичен параметър, който намира различни лексикални реализации. По този начин амалгирането на „приятен + вкусен“ води към тавтология (срв. с „вкусното е приятно“). А понеже *блудкав* и *неприятно* съдържат признака (-), съчетанието „неприятно + блудкав“ се обяснява по същия начин. Лесно е да се види, че (31 II) са контрадикторни.

Вкусен, както и *(не)приятен*, ще има селективен признак <(оценка())>

Този признак, разбира се, ще се яви при съществителните, които съдържат семантичния показател (вкус), ако при тях „вкусът“ може да се оценява (срв. със *сълза*).

Подобни въпроси повдига контекстът с *прекалено*. Това наречие внася в контекста смисъл на „неодобрение“ и значи е маркирано с признак (-). Така то посочва степен, която е над определена граница, и преценява тази степен като неприемлива:

прекалено: (-) (стоящ над някаква граница)

В контекст с *прекалено* могат да се явят само думи, които могат да се степенуват, но не всички. Не се явяват: 1) „обратно степенуваните“ като *сладък₁* (и това е пак доказателство за разликата между *сладък₁* и *сладък₂*), 2) прилагателните, маркирани с признака (+). При едно последователно степенуване напр. можем да намерим:

(33) Сега яденето е *люто*, по-люто, *прекалено люто*

(34) I) Сега яденето е *добро*, по-добро, **прекалено добро*

II) Сега яденето е *вкусно*, по-вкусно, **прекалено вкусно*

Невъзможните съчетания в (34) са контрадикторни.

На вкусовите прилагателни могат да се припишат следните семантични признаци:

- 1) *сладък₂* (вкус) (характер: (непроменлив)) (спецификативен: (активен) [като захар])
- 2) *люто* (вкус) (характер: (непроменлив)) (въздействие: (дразнен)) (специф.: [като чушка])
- 3) *солен* (вкус) (характер: (непроменлив)) (специф.: [като сол])
- 4) *горчив* (вкус) (специф.: [като пелин])
- 5) *кисел* (вкус) (въздействие: (дразнен)) (степен: (по-силно)) (специф.: (пас) [като оцет])
- 6) *тръпчив* (вкус) (въздействие: (дразнен)) (степен: (по-слабо)) (специф.: (пас) [като дюла])
- 7) *вкусен* (+) <оценка ((за ядене) V (за пиене: (храна)))>
- 8) *сладък₂* (+) <оценка ((за ядене) V (за пиене))>
- 9) *блудкав* ((-) (вкус)) <оценка (за ядене) V (за пиене))>
- 10) *пивък* (+) <оценка (за пиене)>
- 11) *резлив* (вкус) <(за пиене)>

Първите шест прилагателни имат селективно ограничение: <(за ядене) V (за пиене)>

Редундантни правила:

1) ((за ядене) V (за пиене)) → (вкус)

2) (Sem I) → <.Дсем I">

Морфонологично правило:

Отрицание + Прилагателно [- спецификативно_{к-1}] → *сладък₁*, при което

Прилагателно [+ специф._{к-1}] = *кисел* V *тръпчив* V *горчив* V *лют* V *солен*

Морфологичното правило твърди, че *сладък₁* е антоним само на дадените в правилото прилагателни, но не и на *сладък₂*, макар че то е също спецификативно прилагателно. Това е така, защото важи общо-правило: една дума не може да има две антонимни значения; или: два омонима не могат да бъдат антоними един на друг. Ето защо изречението не е контрадикторно, ако двете думи се явят едновременно:

(35) Той прави сладкия лимон по-сладък

Това значи: „не киселят“ лимон (естествен или изкуствено придобит вкус) бива подсладен (изкуствено придобит вкус).

(36) Той прави лимона сладък

Изреченията (35) и (36) показват, че в контекст с *правя* (и под.) може да се яви само *сладък₂*, с което се експлицира, че вкусът е получен по изкуствен път.

От друга страна обаче имаме:

(37) (*) Той прави сладкия лимон сладък

Изречението е странно, защото са неутрализираны признаците „естествен“ — „неестествен“ вкус и *сладък* само съобщава, че лимонът „не е кисел“, поради което възниква тавтология.

Смисълът на противопоставянето между *сладък₁* и *сладък₂* по признаците „естествено“ и „неестествено свойство“ може да се види в следното: Антонимията *кисел* — *сладък* (домат) отбелязва свойството в два различни предмета, защото не е възможно един предмет да бъде едновременно *кисел* и *сладък₁* (= „не кисел“). При антонимията *кисел* — *сладък₂* могат да се покажат две състояния на един предмет: той *е бил* „кисел“ и *сега е* „сладък“. Но *сладък* само не казва нищо за тая разлика и затова съществува само антонимията *кисел* — *сладък* (независимо от това, дали е естествено или изкуствено „не кисел“).

Прилагателните *вкусен*, *сладък₂* и *пивък* се причисляват към вкусовите прилагателни (макар че нямат инхерентен признак „вкус“), защото признактът (вкус) се явява при тях като селективен признак (според рел. правило 1). С това те се различават от прилагателното *добър*, което не е така ограничено. Иначе оценъчният параметър е същият: според различни ключови думи имаме различни реализации на параметъра.

МЕТАФОРИ ОТ НАЗВАНИЯ НА ЖИВОТНИ

Михаил Вългенов

В развоя на лексиката и изобицо на човешката реч метафората е играла голяма роля и не случайно от някои френски езиковеди тя се смята за „майка на речта“. Това трябва да се има пред вид, когато се изследват разнообразно семантични структури в лексиката, когато се работи в областта на етимологията.

Едва ли би могло да се твърди, че днес след дълъг път на развитие в езиците на цивилизованите народи са намалели случаите на словотворчество с метафоричен характер. Но при зараждането на речта и при първоначалното ѝ развитие, па и по-късно, тя е постоянно явление. Затова не са без основание твърденията, че по-голямата част от речника, напр. на френския език, е въз основа на метафорите. И чрез тях се придава поетичен чар на езика.

В речта на народа метафората винаги е била един от най-плодотворните извори. За хората от народа, както за децата, абстрактната реч е чужда, те се придържат о конкретното и мислят, бихме казали, чрез образи.

Докато учените биха взели наготово нова дума или термин от чужд език, човекът от народа ще потърси из големия запас от образи и думи, свързани с домашната му среда или заобикалящата го природа, за да даде определение за съдържание или значение на една дума, особено ако с нея се именува вещь или изобицо ако тя е свързана с конкретни представи. И все от конкретното се тръгва, за да се стигне до абстрактното.

Тук няма да се занимавам подробно с лексикалния градеж чрез метафори, а ще се огранича да посоча някои случаи на метафори на названия от животинския свят, като се спра по-малко на ония, преминали от чужди езици, а преди всичко на ония, които изобилствуват в речта на народа ни.

От медицината са се разпространили в международната лексика научни названия за злокачествения тумор — *канцер* (от лат. *cancer*) или *карцинома* (от гр. *karkinos* според произношение в латински). Поради разпространението на болестта, напр. по кожата, по която се образуват фигури, подобни на рак с неговите шипци и крачка, се е получило метафорно името *й*, което при превод във всички езици се предава чрез името на водното животно; в българския и другите славянски езици — *рак*.

Друга болест на кожата още в XII век е назована на латински *lupus* и с това име е влязла в международната лексика. Наречена е така поради големите поражения, които тя може да причини на лицето, като се разяждат носът и горната уста и понякога се откри-

ват зъбите, които поражения са сравнявани с ухапване от вълк. С калка на латинското название в руски тя е наричана *вълчанка*, заета и в български със съответната фонетична промяна на *o* в *ъ* — *вълчанка*, което име се посочва в учебници или лекции по медицина, за да се даде представа за произхода и значението на научното название на болестта.

Като се уподобява на жабичка, киста, която се образува под езика, е наречена в медицината с умалителната форма от лат. гала 'жаба' — *gallula* 'жабичка', затова и у нас е известна с преведеното име *жабка*.

По-неизяснено остава името на *ангина пекторис* (лат. *angina pectoris*) — *грудна жаба*, в което съчетание е преведено прилаг. *pectoris*, а *жаба* е може би породено от асоциация поради задуха, който като че е причинен от заседнала в гръдната област жаба.

Жабка се нарича и приспособление към различни предмети за прихващане на отделни части, напр. долната част на лък за струни инструменти, о които са прикренени космите и която се завинтва на пръчката му (калка). В партитури на музикални пьеси се означава напр. на немски *Am Grosch* (с жабка) обикновено за ставатно изпълнение при извличане на тонове чрез долната част на лъка при жабката.

Запазваме пък музикалния термин *кода* 'завършек', последна част на музикално произведение' (ит. *coda* от лат. *coda*, *cauda* 'опашка').

Вид сладкиш се нарича *немски охлюв* — калка от немски, в който също носи името *Schnecke* 'охлюв'. Метафората е породена от формата на сладкиша, навят така, че наподобява черупка на охлюв. Прилагателното *немски* в названието на български показва ясно произхода на калката.

Ние нямаме наша дума за именуване седалката, на която седи возачът (кочияшът) на фаятон или кабриолет, а сме заели италианската — *капра*; в италиански тя е метафора, като в него с пренесена с това и значение от първоначално (от лат.) сарга 'носа'. Със същото значение някои употребяват и заетата от руски дума *козла* (рус. *козлы*). В руски тя е заета от полски *kozioł* (в чеш. *kozeļ*), които са калки на нем. *Bock* (*Kutschbock*) — 'капра на кола'. А и в немски тя е метафора: *Bock* значи 'козел'.

Друг пример на метафора, при която е взета името на екзотично животно — *зебра*, по сходство с нашарената със светли ивици кожа на животното във френски се е явил глагол *zebrer* (и прилагателно *zebré*), 'нашарвам плат, покривка и др. с ивици, подобни на тях по кожата на зебра'. В последните години, когато за уреждане на движението по улици и булеварди се чертаят е блясна боя бели успоредни ивици, за да се посочат места за преминаване на пешеходци, тези начертани места поради предстви за същото сходство биват наричани *зебра*, напр. в Унгария, Полша и другде. С това значение думата вече може да се чуе и в речта на граждани у нас, а в текст под карикатура във вестник „Слънцето“, бр. 1183, 11. X. 1968, стр. 3 думата *зебра* също е употребена с това и значение.

Типичен пример пък за пренасяне на значение по сходство на функция — 'карам кон' е руската дума с умалителна форма *коники*, заета в български с промяна във формата — *кѐнки* и с двойно ударение: *кѐнѐки* и *кѐнѐки* (с предпочитание на първото).

В техниката намират място подобни метафори, с които чрез превод или калки се пренасят не само значенията им от чуждия език, от който са взети, но в родния език запазват и името на животината, с която по сходство или устройство на тялото и свързаната метафората характеристика. Така фр. дума *chenille* със значения: 1) малко кученце, 2) гъсеница, а в техниката — непрекъснатата верига от метални членести пластини, която поставена между колела на моторно возило и земята, спомага да се движи возилото, бе употребявана преди няколко десетилетия със същата форма *шенила* (прил. *шенилен*). Преди четиридесетина години керван от коли — шенили на френските автомобилни заводи Ситроси (*chenilles* или *autochenilles*) премина пустинята Сахара, мина и през България. Преведена като прилагателно *гъсеничен* (рус. гусеничный), тя се употребява в техниката и моторното дело: *гъсенична верига*, *гъсенично колело*, *гъсеничен трактор*, *танк* и пр. По-рядко особено преди време се употребяваше и съществителното като приложение: *трактор (танк) — гъсеница*.

Друга дума от техниката според охлювообразна форма на прибор или устройство в рус. *улитка* 'охлюв' на български в политехнически речници се предава с *охлювица*, в едни с допълнително обяснение *спирална камера*, в други — с описания на устройствата: а) охлювообразно, спирално развите на ж. п. линия; б) охлювообразна триперкова въртележка в цекторезачка.

Заетата от руски (в рус. от фр.) дума *мушка* 'метална издатина на огнестрелно оръжие, която служи за прицелване', е умалително от *муха*, лорални уподобяване с калкала муха върху предмет.

Гарци, гарцички — вид малки клещи; у Герои — справа като малки клещи за правене с нея копчета от тел, копчило, цифр. Думата е от турски — *kağdağın*, която в точен превод значи *гаржа човка* и от нея произлиза ясно произходът на метафората.

Не е преведена и се заназва като във френски, от който е взета, *серпентина*, *серпантинка* (фр. *serpentin, serpentine* от *serpent* 'змия') поради сходство на извити или спираловидни тръби при дестилационни съдове, машини и др., а и книжни ленти за хвърляне на карнавални и танцови забави и пр.

В речта на нашия народ подобен род метафори са много разпространени и едва ли има име на животно, познато за него, което да не е използвано метафорно не само еднократно, а в много думи с различни значения. От тях една част са лексикализирани в литературния ни език, а по-голяма част остават в областна и диалектна употреба.

Това словотворчество е особено плодовито използвано особено чрез имената на животни от домашната среда и на животинските обитатели на родната природа, които човекът от народа е наблюдавал във всекидневния си земеделски и животновъдски бит, с които се е сблъсквал постоянно, борил се е срещу пакостите на едни, диярил е други за храна или облекло. Метафорите от животинския свят се отнасят по-скоро до конкретни предмети и дори в производни от тях глаголи, прилагателни и др. Не е трудно да се открие произходът на думата с преносно значение, от която са произлезли. В тях не липсва преди всичко експресивност, а някои не са лишени от емоционалност, която особено ярко се проявява чрез интонациите, с които се подчертават смисловите им отсенки, било когато се употребяват отделно, било в контекст. Създадени върху конкретни предстани за сходства, сред тях са редки или почти изключени ония с крайно абстрактни значения, при които се губи представата за първоначалната дума — име на животно, каквито са напр. *каприз* (във френски), *капричо* (в италиански) от лат. *sarga* 'коза'.

Старобългарският език ни е завещал хубав пример на метафора. *Крагоун* 'встреб' (позната като име на птицата и в днешни наши говори), в житието на Кирил в текста *ветръ занесе крагоуна* има значение 'хвърчило'. Днес общобългарска дума с това значение е *хвърчило*, но книжните „птички“, които правят депата и които, хвърлени във въздуха, напомнят плавния летеж на птица, освен с общото значение *птичка*, биват наричани и *ластовица*, *ластовичка*. Във втория случай освен пренасянето на значение според движението летене, приликата на книжната птичка с тялото на ластовицата обуславя името ѝ.

Известен е случаят с метафората в индоевропейските езици, при който името на животното *мишка* се пренася на раменната част на човешкото тяло — *мишница*, двал. *мишка*, *мишца*. В лат. *mus* 'мишка', умал. *musculus* със значения: 1) мишле, малка мишка, 2) мускул, мишница; фр. *muscle* 'мускул' и в други езици за означаване месестите части по тялото. Не е без основание твърдението за пренасяне на значението, особено като се наблюдава мускулът между лакътя и рамото при сгъване на ръката в лакътя, който, като набъбне, напомня тялото на мишка и при раздвижване напомня бягаща мишка (Преображенский, *Этимологический словарь русского языка*).

От домашните животни кучето, което не е липсвало почти в никоя къща, особено на животновъди и земеделци, е предмет на много метафори, възникнали сред народа във всекидневния му бит. По тях не винаги се открива поводът да бъде използвано името на домашното животно като име на предмет, уред и др., но те са обикновено по прилики с тялото на кучето (или части от него), с отворената му уста при лай, муцуната и зъбите му, службата му на пазач, а най-после, може би, и чрез произволно пренасяне на името му върху конкретни неща.

*Кучка*¹ — 1) съставна част на колата при возене на снопи, която се употребява като машина за притягане; уред, с който се спира едно колело, когато колата е наговарена

¹ Използвам материали от Архива за диалектен речник в Института за български език (БАН), а и записани от мене.

със снопи, за да не бяга по стръмните места; спънка за кола от издълбано дърво, които се слага под колелото; шейновидна спирачка за кола (може би захапването от куче е пренесено и за „захапване“ на колелото от подобна „кучка“, отдето се е явило и името на уреда); 2) коларо-железарски термин — *кучка* за натягане на шини; 3) съставна част на ралото; девгало.

Кучета — части на стана или на дрехи (клинчетата на сукман, гащи и др.).

Сляло куче е назван малкият подземен гризач със съвсем малки очи, с друго име *поново прасе* (*Sprax turphilus*).

Котка — желязо с шипове, което привързват на цървул, та като се ходи, да се забива в земята, в леда и да държи крака (Геров); *котки* при спортни обувки — желязни шипове (по оприличаване на котешки лапи с изпадени нокти за катерене и задържане по различни предмети).

Магаре — четиринога дървена подложка за рязане на дърва с бичкия (пелка), за поставяне на нея корито с пране, за просто дъсчено легло и под. (по оприличаване с магаре); *магарс. магаренце* — столчето на цигулка или друг струнен инструмент за повдигане и опъване на струните (предимно разговорно).

Кобила — при детска игра „прескочи кобила“ — детето, което се подлага, за да бъде прескочено; също „прескочи магаре“ — *магаре* е детето, което се прескача.

Квачка — съзвездното Плеяди — образ, извикан от представа за квачка, която води пилетата си (във фр. нар. име Poussinière със значение „кафез за наскоро излюпени пилета“, фр. poussin „малко пиле след излюпването му“).

Коза — гимнастически уред (рус. *козёл*); *кон* (гимнаст. уред със или без гризани (за прескачане или изпълняване на него различни упражнения (калка); фр. cheval de bois (дървен кон — гимнаст. уред), cheval d'arçons също такъв кон с гризани — по наподобяване на кон).

Патка — ядка от орех или друг черупков плод (свързване по представи за белотата на гъската — в народните говори *патка* — и обелената ядка на орех или друг плод); *пачи крак* — ситни бръчки от окоото към ухото и, както се казва, трите ясно изразени бръчки, наподобящи пачи крак особено при смях, се образуват след 21-вата година на човека; *паче гвоздейче* — кабар с широка главичка за наковане на подметки или токове на обувки (Севлиево).

Свинка — детска игра с топче от дърво или съшитото от парцали, което се перка с тогтя от играешите подобно на шайбата при хокеи. Името на играта иде от пасене на свине; дупката, в която трябва да се вкара топчето, е пазела от „свинар“, *прасец* — дебелият мускулиста част на крака под коляното.

Някои метафори от имена на диви животни:

Лисица е друго животно, чието име също се използва в много метафори и с предметно, и с отвлечено значение: 1) част от кола, от задния колесник; две извити дървета, които съединяват задната ос на колата с опашката, съединени помежду си с желязна пластинка; 2) съставна част на колесаря на плуга (желязната оковка по „лисиците“ се нарича *лисицино желязо*) (Никополско); *лисица опашка*, — дърводелски термин; подрезвач — трион за срязване и образуване на ластовича опашка (функшванц). Израз: Дера лисици — повръщам.

Вълк (рус. *волк-машина*): 1) груб дарак за разбиване и разчепкване на сурова вълна; 2) машина за дробене на тор (функционално преносно значение — разкъсване със зъби от вълк); *вълчи ноци* — студени зимни ноши; *вълчи ями* (воен.) — дълбоки ями като предкошки препятствия; *вълчи апетит* — много голям апетит.

Заяк: 1) валчесто дърво, в средата малко вдълбнато, за да се търкалят (преместват) тежки предмети; 2) мястото, дето запришват вадата и отбиват водата да отиде в друга бразда; 3) *зайци* — дупки на хляб (всички у Н. Геров). *Зайче* — светло отражение върху предмет или стена от огледало или стъклен предмет. Децата се забавляват да правят „зайчета“ чрез огледала и други стъклени предмети (поради бързото „бягане“ на светлото петно при движението на отразяващия предмет, уподобявано на зайчи бяг).

Смок — 1) дебела дървена греда в основата на къща над мазата. У Пенчо Славейков в запазена в архива му претворена от него народна песен — *смоци*; 2) дълго странично четвъртито дърво в тъкачески стан (уподобяване на змията смок).

Вожва кравица — насекомо калинка-малинка.

Природната среда, в която живеят хора и животни, е неизчерпаем извор за създаване на метафори, метафорни изрази с пренасяне на значения от животинския свят върху растителния и обратно от растителния върху животинския. Освен приетите и утвърдени в научната и литера-

турната реч имена на растения народът е създадал и много други от имена на животни. Било поради това че някои животни предпочитат като храна, едни или други растения, било че ги ядат при заболяване или сред тях е естествената им среда за живеене, места, посещавани от тях, с оприличаване на някои техни органи и части от тялото им, най-после по ред други представи и асоциации се явяват метафорните имена и изрази в растителния свят, произлезли от имена из животинския. Макар често неточно да се определя растението по такива имена или едно и също име да се употребява за различни видове растения в различни области, дори и в едно и също място (обикновено едно растение има няколко имена), всички тия имена са голямо словно богатство. Да изброя някои от по-разпространените:

Волски език — растение от рода на шапратите (*Scolopendrium vulgare*); *врабчо* — вид грозде; също така *птиче грозде* — вид дребно бяло грозде; *врабчово семе* (*Lithospermum vulgare*); *врабчови чревца* (*Stellaria media*); *врански (гарвански) лук* — име на няколко растения; *вълча ябълка* (*Aristolochia clematitis*); *жабраняк* (у Геров) — *Caltha palustris*; *жабуняк* (*Sporogya*); *заяшка сянка* (*Asparagus officinalis*); *змијско грозде* (*Blitum*); *змијско мляко* (*Chelidonium majus*); *змиев трън* (*Calla palustris*); *змийска хурка* (*Equisetum arvense*); *кози бозки* — вид грозде-резецкия с едри продълговати зърна, сравнявани с бозки на коза; *козя брада* — подобно на киселец растение (*Rumex acetosella*); *коча билка, коче биле* (*Valeriana officinalis*) — *деланка*. Наречено е много сполучливо, защото отдалеч привлича котките, възбужда ги, разнежава ги и ги кара да се умилкват и трият муцуни върху ластата му; *кукувичо грозде* (*Muscari racemosum*); *кукувича пражда* (*Cuscuta europaea*); *кучешко грозде* (*Solanum nigum*); *кучешки дрн* (*Cornus sanguinea*); *кучешка лобода* (*Chenopodium murale*); *кученце* се нарича градинското цвете с друго име *муцулка* (*Antirrhinum majus*), понеже като се стисне от долната страна, двустенният му цвят се отваря подобно като устата на лаещо куче; *кърлеж*, с друго име *капуш* (*Ricinus communis*); *лай-лай кучка* (*Matricaria chamomilla*); *лисичина* (*Corydalis*); *лисича опашка* (*Echium vulgare*); *лисича опашка* — вид грозде-резецкия с дългести бели зърна и дълги гроздове, оприличавани на лисича опашка — калка от тур. *tilki kuyru* (стегиано от *kuyruğu*), известно ми от Севлиево говор; *магарешки трън (бодил)* — *Xanthoxylum spinosum*, а и *Oporordium asanthium*, също и *магарешки бодил*: а) *Cirsium*, б) *Carduus*, в) *Carlina* (всички у Геров); *магарешки уши* — *перуника* (*Iris germanica*); *мече, вретено* (*Equisetum arvense*); *мече руно* (*Euphorbia myrsinites*); *меча стълка* — иглика (*Primula veris*); *мече ухо* — *лелян* (всички според речника на Геров); има и растения *мечо грозде, меча пита; миши трън* (*Ruscus hypoglossus*); *овча опашка* — *лолен, лопляк* (*Verbascum thapsiforme*) — съцветието му оприличавано на овча опашка; *пачи крак* — вид гъба (*Cantharellus cibarius*); *пача трева* (*Polygonum aviculare*) — расте край пътища и пътеки, която обичат да къвват гъските (шатките); *петлюви гащи* — у Геров: *Lamium purpureum*, *Corydalis bulbosa*, а и *Erythronium dens canis*; *петлюви нокти* (*Lonicera saxifolia*); *петлюва опашка* (*Orobanchus verus*); *птиче просо* — *врабчово семе* (*Lithospermum vulgare*); *сърнега* — гъба (*Lepiota procera*) — само в горната част люспеста като кожата на сърне; *сърненка* — гъба (*Hudnium imbricatum*) — по цвят (кафявата сърненка) и по люспестата ѝ повърхност се сравнява с кожата на сърна.

Тези и голям брой още имена на растения от пренесени из животинския свят, явили се успоредно, преди или след другите, приети в литературния език, често са общи за езиците от едно семейство. Много от тях отвеждат до най-ранна старина в развоја на всички езици, доказателство за което са съответствията им в различни езици. Та, когато Вазов се дразни в разказа си „Един кът от Стара планина“, че вместо да срещне красиви, годни за впитане в поетичния му речник имена, се натъква на крайно прозаични и неприемливи за него имена на цветя като *лай-лай кучка*, *магарешки уши*, *кърлеж* и др. и иска да вини народа за липса на естетически вкус, не е вземал под внимание тъкмо този богат и разпространен словотворчески процес у народите.

И би било много полезно изследване на такива имена-метафори напр. в славянските езици, а и в съпоставка с други езици, поне от индоевропейското семейство. При него ще се натъкнем на едни и същи психологически предпоставки, извикали тия имена, като се излиза винаги от конкретни образи и представи. Някои примери:

Врабчови чревца (бълг.), *черева* (укр.); волски език (бълг.) — *Scoropendrium vulgare*, *jeleńi jazyk* (чеш.), *jeleńi język* (пол.), *jeleńji jezik* (хърв.), *Nitschzunge* (нем.), всички със значение 'еленов език' за същото растение; *змијско мляко* (бълг.), *Chelidonium majus*, *Žebie mléko* (чеш.) — *Linaría vulgare*. Едни от тях са приети в литературните езици, а други остават само в народната реч. Някои са превод от среднолатински; *лисица опашка* (*Echium vulgare*) в старочеш. е *volový jazyk*, което е превод от среднолат. *buglossum*¹, а народно — *vlíčí ocas* 'вълча опашка', *liščí ocas* 'лисица опашка', *konský ocas* 'конска опашка', хърв. *liščí ger* 'лисица опашка', нем. *Rattenschwanz* 'миша (пльхова) опашка'.

Известното в научната (ботаническата) литература цвете *кучи зъб* е превод от лат. — *Erythronium dens canis*, наречено така поради уподобяване на малко извитата му луковичка на кучи зъб. В български то има различни народни имена, в Софийско напр. — *крив дядо*.

В медицината често е употребявано като диуретично средство *мечо грозде* с име от среднолатински *Arctostaphylos uva ursi*, продавано като *folia uvae ursi*, 'листа от мечо грозде'.

Та и в научната литература, и от Линей са взети много от метафорните народни имена на растения (произлезли от имена на животни) и са преведени на латински. Името на планинското цвете *еделвайс* (нем. *Edelweiss*, преведено точно, значи 'благороден бял', т. е. благородно бяло (цвете). Научното му име е *Leontopodium alpinum*. *Leontopodium* преведено точно значи 'лъвска стълба'.

В различните речници обикновено накратко се загатва метафорният произход и на тия имена. А в диалектен речник например би било много ценно да се посочват по проверени данни и съобщения причините и съображенията, представите и асоциациите, които са повлияли да се пренесе име на животно, на негова телесна част или функция като име на растение.

От имена на животни според характерната за българския език продуктивност на глаголни форми са образувани много глаголи, в които се крият преносни значения, свързани с типични особености или действия на животни, пренесени за човека, най-често с влошителен смисъл: *блея*, *втелявам се*, *ежа се*, *жабявам* (*силно ожаднявам*), *закърточвам се* (от *крът*) — за предмет, който се запъва и трудно се изважда, или за човек, затворил се в своята си, зает с усилен труд, се казва *закърточил се*, *кокошиня се*, *коткам* (някога), *лая*, *мишкувам* (*тършувам*, *върша дребни кражби* обикновено от полски имоти, а у Йовков в „Грехът на Иван Белин“ в пряк смисъл — *вълчицата мишкува*, т. е. *лови мишки*), *мъркам*, *набъзунчвам се*, *наежвам се*, *накокошинвам се*, *овълчвам се*, *опуйчвам се*, *освинявам* (*замърсявам*), *цвяля*, *църкам* и др.

Самите имена метафорично, често пъти с подчертано вложено презрително или влошително (пейоративно) значение, са не по-малко експресивни в нападки или като прозвища: *бивола*, *бик*, *бухал*, *вол*, *вълк*, *гарга*, *говедо*, *жаба*, *животно*, *заек*, *звяр*, *змия*, *катерица*, *крът*, *кукувица*, *кукумявка*, *къртица*, *кърлеж*, *лисица*, *маймуна*, *мишка*, *овен*, *овца*, *охлюв*, *папагал*, *паун*, *паяк*, *петел*, *плъх*, *пуйка*, *пуяк*, *теле*, *търтей*, *червей* и мн. др., а и прилагателни от тях. И умалително-ласкателни: *божа кравица* (*кравка*), *гълъбица*, *гълъбче*, *гугутка*, *гърлица* (и у Пенчо Славейков); *котенце*, *мравка*, *мушица*, *пчелица* и др.

¹ Вж. V. Machek, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha, 1954, стр. 189—190.

В жаргонната и обичайната младежка реч с жаргонна отсянка те намират широко място. *Куче* в тарикатския жаргон има значение 'лев' (паричната единица) поради изображение на държавния ни герб на парите, като „куче“ се отнася за лъва в него; *волски език* — хилядолевова банкнота преди войната — продълговата и с червеникав цвят — уподобявана на волски език; *гуцер* — също такава банкнота със зеленикав цвят.

А в младежките и приятелски обръщения *вол, кон, слон, маймуна, овен, пуйка, патка, пате* и др. придават не толкова презрение, а по-скоро закачливост и интимност в отношенията. Когато младеж протегне ръка на приятеля си и каже „Дай си лапата!“, в този израз той влага повече интимност и приятелски чувства, отколкото ако употреби обикновения израз „Дай си ръката!“.

В сравнения, изрази, поговорки и др. намират приложение за стилово и експресивно-емоционално отсенаване тъкмо тия метафорно употребени имена на животни или други производни от тях.

ПО ВЪПРОСА ЗА АНТОНИМИЯТА

Мария Коспартова

Антонимията не е чисто езиково явление, както омонимията на пример. Стремешът да „противопоставя простите логически понятия“, да търси контрастите в тях е „природна склонност на човешкия ум“¹. Погледнато от гледна точка на теорията на познанието, това качество на човешкия ум способствува за анализиране и проникване в същността на материалната действителност. Защото в основата на самата действителност е залегнало сложното взаимодействие между противоположностите. Следователно законът за единство и борба на противоположностите, който е основен закон на материята, намира своето отражение в способността на човешкия ум да търси контрасти в понятията и оттам — езикова реализация в антонимите².

Като езиково явление антонимията е известна още в древността. Наред със синонимията, полисемията, омонимията, паронимията и стимологичните гнезда тя показва, че опитите да се въведе система в семантиката не са нещо ново. Но докато всички изредени по-горе езикови явления днес са предмет на множество трудове, изследвания, дискусии, то антонимията остава някак в сянка като явление, което или не представлява достатъчен интерес, или е ясно и не предоставя никакви проблеми за разрешаване³. Това пренебрегване на антонимните двойки, които по своята същност не са нищо друго освен лексико-семантични опозиции, е съвсем неоправдано днес, при наличието на особено повишен интерес към всякакъв вид опозиции в системата на езика.

Разгледана в чисто лингвистичен аспект, антонимната двойка може да се характеризира най-общо като лингвистична опозиция. Каква е същността на лингвистичната опозиция? Определението, което ѝ дава холандският теоретик на езикознанието Х. Пос пред Единадесетия международен конгрес на психолозите в Париж през 1937 год., е следното⁴: лингвистичната опозиция „винаги обединява два различни обекта,

¹ Ш. Бали, Французская стилистика (превод от фр.), 1961, стр. 139.

² Вж. Н. Попов, Относно закона за единство и борба на противоположностите, сб. Проблеми на законите и категориите на диалектиката и логиката, София, 1965, стр. 55-75.

³ Не без основание Р. А. Будагов в своето „Введение в науку о языке“, 1958, пише на стр. 62: „Специальная литература об антонимах очень невелика.“ И днес, десет години по-късно, положението не е коренно променено.

⁴ Според Булыгина, Грамматические опозиции, сб. Исследования по общей теории грамматики, 1968, стр. 180.

свързани обаче по такъв начин, че мисълта не може да представи единия, без да представи другия. Единството на опозитивните членове винаги се формира при помощта на понятие, имплицитно съдържащо се в двата, противочлена и разлагащо се на експлицитна опозиция¹ (разредката моя). Ще видим по-нататък, че всички качества на лингвистичната опозиция са присъщи на антонимната двойка (съответно понятието „смыслово срастване“, семантичен коефициент на семантичното поле, семантична поляризация в рамките на лексико-семантичната група). Ето защо същността на антонимията трябва да се търси с помощта на теорията за лингвистични опозиции. Настоящата статия няма за задача да прави пълна характеристика на явлениято като лингвистична опозиция. Трябва да кажем обаче, че за разлика от граматичната и фонологичната опозиция, антонимията има лексико-семантичен характер. По своята същност тя стои много по-близо до граматичната опозиция, поради това че и при нея противопоставянето се извършва в плана на съдържанието.

Въпросът за подхода към антонимията е от особена важност. Той зависи преди всичко от това, в какъв аспект ще бъде разглеждано явление: в парадигматичен или в синтагматичен. Обект на настоящата статия представлява антонимията като елемент на парадигматиката. В такъв аспект към нея трябва да се пристъпва не като към някакво изолирано езиково явление, заемащо странично място в семасиологията. (Много езиковеди разглеждат антонимията именно по този начин²). Интересни в това отношение са опитите на някои лингвисти да свържат двете семасиологични явления: синонимия и антонимия, разглеждайки ги паралелно като взаимообусловени. По този въпрос Филин пише: „Синонимните и антонимни отношения са два важни вида семантични връзки между думите в рамките на една или друга лексико-семантична група“³. Понятието лексико-семантична група помага да се установи връзка между антонимията и синонимията, което е много важно, тъй като тези две езикови явления осъществяват динамичното равновесие в едно семантично поле⁴. По-нататък Филин пише: „Лексико-семантичните групи от думи представляват обединения на две, няколко или много думи според техните лексикални значения“⁵. Връзките между членовете на групата се основават на сходство или противоположност. За разлика от понятийните „блокове“ на Трир, лексико-семантичните групи представляват „специфично явление на езика, обусловено от хода на неговото историческо развитие“⁶.

¹ Близка до това определение е и философската интерпретация на явлениято „противоположност“, направена от Ф. Енгелс в „Анти Дюринг“: „... при по-точно изследване ние намираме, че двата полюса на една противоположност — като например положително и отрицателно — са също така неотделими един от друг, колкото са и противоположни, и че те, въпреки всичката си противоположност, взаимно се проникват един друг“, год. 1946, стр. 23.

² Ш. Бали, цит. съч.; Ф. П. Филин, О лексико-семантических группах слов. Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов, София, 1957, стр. 523—539; Д. Н. Шмелев, Очерки по семасиологии русского языка, 1964, стр. 139—169.

³ Цит. съч., стр. 530.

⁴ Вж. Шмелев, цит. съч., стр. 140. (Термина „семантично поле“ употребяваме като синоним на „лексико-семантична група“).

⁵ Цит. съч., стр. 525.

⁶ Цит. съч., стр. 529.

Структурата на лексико-семантичната група е променлива. Тя може да бъде съставена от различен брой семем¹, намиращи се на различни семантични плоскости. Всяка семема изразява в по-голяма или по-малка степен общото смислово съдържание на групата, нейния семантичен коефициент. Колкото по-сложна е структурата на една лексико-семантична група, толкова по-голяма е нюансировката, която получава нейното най-общо съдържание. В тази структура антонимите представяват двата полюса. Те се отблъскват поради противоположния заряд на семантичния си пълнеж (за това свидетелствува названието им „антоними“ — думи с противоположно значение). Отношенията между антонимите не са обаче само отношения на отблъскване. За това говори теорията на Йолес за смисловите сраствания². Подобна интерпретация на въпроса намираме и у Шарл Бали: „... в нашето съзнание абстрактните понятия са залегнали на двойки, при което всяка от думите на такава двойка извиква представа за другата“³. Тези схващания помагат да се разберат сложните отношения, съществуващи между антонимите като членове на лексико-семантична опозиция: отношения на отблъскване и привличане.

Привличането на семем с противоположен семантичен заряд се изразява в това, че съществуването на единия антоним предполага задължително съществуване на другия. Съществуването на *добър* е невъзможно без това на *лош*, същото се отнася и за двойките *любов/омраза*, *градя/руша* и т. н.⁴ Ако единият компонент на лексико-семантичната опозиция („смисловото срастване“⁵) няма звукова реализация в даден етап от развитието на езика, то той съществува в съзнанието на колектива, говорещ дадения език, като пуста клетка на системата⁶. Такъв е случаят с някои думи, негативни производни, изгубили позитивната си съответна (тяхна производяща) в опозицията. Пример: *необходим* / *О*; *невежа* / *О*; *нехал* / *О*⁶.

Антонимията е езиково явление, чието съдържание се изразява в лексико-семантично противопоставяне на семем. Следователно по-правилно е да се говори не за антоними, а за антисемем. В настоящата статия обаче продължаваме да използваме първия термин поради две причини: 1. Той има широка популярност в езиковедската литература; 2. Антисемемите почти винаги са изразени с различни думи — редки са случаите, когато антисемемната двойка е в рамките на една лексема (Пример: *сигурно* [положително] / (*сигурно* [вероятно])). Ето защо когато говорим за антоними, ние ще разбираме антисемем. Това положение обяснява защо една дума може да участва в няколко антонимни двойки. Пример: *лош*¹ / *добър*, *лош*¹¹ / *хубав*; *действие*¹ / *бездействие*, *дей-*

¹ Терминът *семема* е употребен в смисъл на едно от значенията на лексемата.

² Вж. А. А. Уфимцева, Опыта изучения лексики как системы, 1962, стр. 50; Теория семантичного поля, сб. Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике, 1961, стр. 30—64.

³ Цит. съч., стр. 139.

⁴ Антонимните отношения отбелязваме със знак /.

⁵ За пуста клетка на системата вж. Н. Стефанов, Методологически проблеми на структурния анализ, 1967, стр. 40.

⁶ В днешната лексико-семантична система не съществуват семемите *обходим*, *вежа*, *хал*, но споменатите по-горе компоненти все още се възприемат като техни негативни съответни. Такава антонимност не се наблюдава при всички негативни производни. При думи като *недея*, *невеста*, тя вече е избледняла и тях не можем да разглеждаме като елементи на лексико-семантични сраствания.

стание¹ / състояние. Какви са значенията на лош¹ и лош²; на действие¹ и действие²?

лош¹ = 'морално качество, което изразява отношението към другите' — в негативна поляризация (НП)¹

лош² = 'качественост на предмет' (НП)

действие¹ = 'движение, свързано с извършване на нещо' — позитивна поляризация (ПП)

действие² = 'граматична категория, означаваща активен признак, свързан или не с механично движение и работа'. (ПП)

Горните примери показват взаимозависимостта, която съществува между двата члена на лексико-семантичната опозиция и която определя семантичния им обем. (Точната семантика на лош¹ е възможна само в опозицията му с добър, на действие¹ — като опонент на бездействие и т. н.²). Следователно семантичният пълнеж на думата зависи от антонимните отношения, в които тя влиза с оставалите думи от лексико-семантичната група. Затова въпросът за антонимията е тясно свързан с въпроса за уточняване семантичния обем на една лексикална единица.

*

Разглеждана в парадигматичен аспект, антонимията е явление, което показва част от семантичните отношения на семемите в една лексико-семантична група. Поради силите на отблъскване, които действуват между семемите на една антонимна двойка, антонимите представляват полюсите в семантичното поле³.

Поради сложната си структура семантичните полета могат да бъдат и многополюсни. Това се дължи на възможността няколко думи от един синонимен ред да влизат в антонимни отношения с думи от друг синонимен ред. Пример:

Таблица 1

Семантична стойност за опонентите		Синонимен ред на антоними с ПП	Синонимен ред на антоними с НП
стилистично неутрални		красив	грозен
стилист. обогатени	Емоц.-експресивни в по-ниска степен	привлекателен	отблъскващ
	Емоц.-експресивни в по-висока степен	прекрасен	безобразен

Графично семантичното поле (лексико-семантичната група) можем да представим като сфера с две части: позитивна (Р) и негативна (N)⁴. В

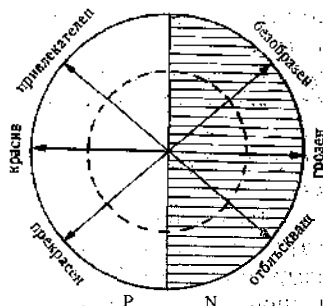
¹ За негативна и позитивна поляризация на антонимите в рамките на семантичното поле вж. по-нататък.

² Вж. за същото Ш. Бали, цит. съч., § 162 и Шмелев, цит. съч., стр. 140.

³ Според Шмелев, цит. съч., стр. 145, антонимите са думи, които се намират в крайните точки на съответстващата лексико-семантична парадигма.

⁴ Термините *позитивен* и *негативен*, с които обозначаваме сферите на семантичното поле, са взети от Ш. Бали, цит. съч., § 166, § 185.

тървата са разположени семемите с положителен семантичен заряд, а във втората — тези с отрицателен¹. Антонимните отношения отблъскват двете семема в противоположни точки на сферата, поляризират ги. Семемите, намиращи се в едната част на сферата (Р или N), са свързани непосредствено в синонимен ред. Семема от едната сфера може да бъде свързана само с една, рядко с две семема от другата сфера. Има случаи, когато семема от едната част на сферата не се свързва непосредствено със семема от другата част, т. е. няма антонимна съответница, но като звено на синонимния ред тя е свързана опосредствено със семемите на другата сфера. Това положение обуславя съществуването на стилистична антонимия, което явление има широка област на действие в речта (синтагматиката).

Фиг. 1

Семантичният коефициент (K_c) на лексико-семантичната група, представена на фиг. 1, е "естетическо качество, свързано с външния вид на обект от действителността". Семемите *красив, привлекателен, прекрасен* са с позитивна поляризация (изразяват положително отношение на възприемащото лице към външния вид на обекта от действителността), а *грозен, отблъскващ, безобразен* — с негативна (показват отрицателното отношение на възприемащия към външния вид на възприемания обект). Обемът на разглежданото семантично поле не се изчерпва с разглежданите семема. В двата синонимни реда (в позитивната и в негативната части на сферата) съществуват още звена, някои от които са поляризирани, а други — не². В парадигматичен аспект говорим за поляризация на семема с еднаква семантична стойност³: стилистично неутрална се свързва антонимно със стилистично неутрална, стилистично обогатена — със стилистично обогатена и т. н. Ето защо в парадигматиката говорим за два вида антонимия:

1. Речникови (логически) антонимии. Това са антонимни двойки, които съществуват неразривно свързани в системата на езика. В тях логическото съдържание се намира на преден план, което позволява противопоставянето им да бъде ясно и отчетливо. В границите на семантичното поле те осъществяват основната семантична поляризация. Примери: *голям / малък, лош / добър, истина / лъжа, мъка / радост, близо / далече, мразя / обичам* и т. н.

2. Стилистични антонимии. Това са думи, представляващи стилистични синоними на речниковите антонимии в една лексико-семантична

¹ Тази поляризация при някои антонимии е съвсем ясно доловима; пример — *мързелив / работлив, градя / руша*, — докато при други съществува в потенциално състояние, което позволява на единия компонент на опозицията да се поляризира ту в единия полюс, ту в другия, в зависимост от субективния фактор: + *сия* / — *бодърствувам* или — *сия* / + *бодърствувам* и т. н.

² Според Ш. Бали антонимно съответствие нямат думи, при които "емоционалните отгънции изоблъскват на заден план логическото съдържание" — цит. съч., стр. 140 и 162.

³ Семантичната стойност е резултат от синтеза на конституираните (съставни) признаци на думата. Вж. за това по-подробно Е. М. Пернишка, Относно същността на синонимните взаимоотношения, сп. Български език, 1966, кн. 2, стр. 130—132.

група. При тях логическото съдържание се смесва с емоционално-експресивната обогатеност и поради това не е така ясно изразено. Но факт е, че срещу *отвратителен* (от семантичното поле *красив / грозен*) стои антоним. Изборът на този антоним има обаче субективен характер поради стилистичната обогатеност на опонентите. Според някого антонимната двойка е *отвратителен / прекрасен*, според друго — *отвратителен / очарователен* или *отвратителен / прелестен*. Важното в случая е, че думата *отвратителен*, която е стилистично обогатена, има своя антонимна съответница в рамките на лексико-семантичната група (а не в определен контекст!), която не само изразява противоположно понятие, но има и обратна емоционална окраска. Не случайно като пример за лингвистична опозиция в посочената статия на Булыгина е използвана не двойка от речникови антоними, а стилистични антоними: *прекрасен / безобразен*¹.

Ето защо смятаме за неоснователни опитите на някои езиковеди да отрекат съществуването на стилистична антонимия като явление от парадигматиката. Трябва да отбележим обаче, че връзките между стилистичните антоними са много по-неясни и лабилни, отколкото тези между речниковите. Тъй като за стилистични антоними в една лексико-семантична група признаваме само такива с еднаква семантична стойност, кръгът на действие на това явление е твърде стеснен, за разлика от действието му в синтагматиката, където границите му се разширяват извънредно много. Примери на стилистични антоними в системата на езика: *огромен / нищожен*, *грамаден / нищожен*, *гигантски / нищожен*; *огромен / незначителен*, *огромен / микроскопичен* и т. н. В зависимост от думата, с която влиза в антонимни отношения, променя се и семантичната стойност на постоянния опонент, получавайки различна емоционално-експресивна нюансировка. (Срв. напр. *огромен / незначителен* с *огромен / нищожен*).

Основни положения, свързани с понятието лексико-семантична група (семантично поле):

1. В границите на лексико-семантичната група влизат два синонимни реда, свързани антонимно посредством своите доминанти (речниковите антоними) и някои стилистични антоними с еднаква семантична стойност. Всички останали членове на двата синонимни реда са свързани опосредствено, което им позволява в синтагматиката да влизат в антонимни отношения.

2. „Имплицитно съдържашото се понятие“ във всички членове на лексико-семантичната група нарекохме семантичен коефициент, тъй като с него се определя постоянната семантична характеристика на групата. Той не се променя при промяна на структурата ѝ.

3. Границите на семантичното поле се фиксират от антонимите, които представляват двата полюса на полето. Те осъществяват поляризацията („експлицитната опозиция“) на семантичния коефициент. Ето защо в практиката семантичният коефициент може да бъде изразен чрез определяне границите на полето (например семантично поле *голям / малък, висок / нисък* и т. н.).

¹ Булыгина, цит. съч., стр. 183.

Разглеждайки антонимията като явление на парадигматиката, ние се сблъскваме с проблема за разграничаване на същинската антонимия от несъщинската. Това е един от основните проблеми на тази лексико-семантична опозиция, който все още няма ясна постановка в езиковедската литература. За това говорят противоречивите схващания на някои езиковеди по въпроса, кои лексико-семантични опоненти са същински антоними и кои — не. За илюстрация могат да послужат следните примери: опозицията *ден/нощ* Булаховски¹ смята за антонимна, а *Филин* — не; *стихове/проза* според Булаховски образуват антонимна двойка, а според Реформатски² са корелати (съотносителни съществителни). Докато някои езиковеди отричат антонимия при думи, втората от които е образуваща от основата на първата плюс негативен префикс *не-* или *без-*³, то други, напротив — смятат антонимите от този тип за най-характерни⁴, „най-примитивни“⁵ и т. н.

За да разграничим същинската антонимия от несъщинската, необходимо е да разгледаме двете основни форми, в които се явяват едната и другата, и да ги съпоставим.

Същинска антонимия — реализира се в два основни вида лексико-семантични опозиции:

1. Семантична антонимия

2. Афиксална антонимия

И при едната, и при другата антонимите представляват полюси в семантичното поле. Разликата се състои в отношението между плана на изразяване и плана на съдържание при едните и при другите антонимни двойки. При семантичната антонимия имаме разносъставни антоними. При тях противопоставянето е чисто семантично и нямаме никакви показатели за това в плана на изразяването, т. е. двата опонента имат съвършено различен звуков състав: *добър/лош, дух/плът, говоря/мълча, изграждам/разрушавам* и др.

Вторият вид антоними, афиксалните, се различават от семантичните по това, че при тях имаме реален морфологичен показател за антонимност. Най-често този показател е някакъв префикс. В зависимост от това, дали морфологичният показател е единичен (само при единия опонент) или бинарен (при двата опонента), афиксалните антоними се разделят от своя страна на два вида:

1. моноафиксални: *възможно/не-възможно, интересен/без-интересен* и т. н.

2. биафиксални: *над-ценя/под-ценя, об-единявам/раз-единявам, раз-лика/при-лика* и т. н.

Несъщинска антонимия. Тя се отличава от същинската по това, че при нея противопоставянето не е пълно. Двете думи имат известна степен общ семантичен заряд, но отношенията между тях не са на противоположност, а само на противоречие⁶. Ето защо явлението не-

¹ И. А. Булаховский, Введение в языкознание, 1953, стр. 44—46.

² А. А. Реформатский, Введение в языкознание, 1955, стр. 66—69.

³ Булаховский, пак там.

⁴ Шмелев, цит. съч., стр. 146.

⁵ А. А. Реформатский, пак там.

⁶ В логиката тези два вида отношения между понятията се отбелязват с формулите А/А: противоположност, и А/не-А: противоречие. В първия случай и двете страни имат

същинска антонимия можем да назовем с термина контрадикция (от лат. *contradictio* — противоречие). Докато при антонимията говорим за антоними, при контрадикцията ще говорим за контрадикти.

Контрадикцията (несъщинската антонимия) има две основни реализации:

1. Тематична контрадикция — за нея говорим, разглеждайки семантичните отношения между думи от едно тематично поле. В тематични полета се свързват думи, обозначаващи конкретни обекти и явления на действителността (например частите на човешкото тяло)¹. По своите формално-структурни особености те са много близки до семантичните антоними (двата компонента имат различен звуков състав), затова разграничаването им понякога представлява трудност. Трудността се увеличава още повече от това, че в речта тематичните контрадикти много лесно се антонимизират², взети в преносна или образна употреба, в антонимизирани синтактични конструкции или на фона на цялостна антитеза. Характерът на противопоставянето при тематичните контрадикти не е същият, както при семантичните антоними, поради простата причина, че те са думи, обозначаващи конкретни обекти, свързани в действителността, докато антонимите най-често са думи с абстрактно значение. Потенциалната противоположност на контрадиктите може да се реализира или не в синтагматиката. Пример: *мъж* и *жена*. Общото съдържание на тези контрадикти е 'човек'. В действителността няма човек въобще. Всяко новешко същество е представител на един от двата пола. Затова съществителните *мъж* и *жена* могат да бъдат употребени, за да означат понятието *човек*. Такъв е случаят с употребата им във Вапцаровото стихотворение „Завод“: „*Мъже, жени, народ... / ще строим завод на живота*“. Но *мъж* и *жена* могат да означават не общото, човешкото, което се съдържа в тези понятия, а различното, противоположното, което съществува в двата пола. Това значи да вземем двете съществителни не като представители на тематичното поле с 'човек', а в полето 'пол'. Тук вече те са диаметрално противоположни. Именно с такава семантична стойност ги употребява Яворов в стихотворението си „Сенки“: „Те няма да се чуят, ни ще се досегнат / ... / те — сянката на *мъж* и сянка на *жена*!“. Същото можем да кажем и за контрадиктите *баща* и *дете*. В известния Тургенев роман „Баща и деца“ тези думи получават антонимна свързаност, изразявайки непримиримите противоречия между две поколения — старо и ново.

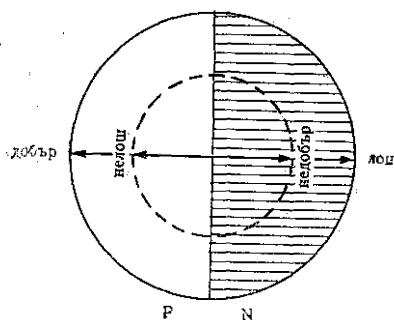
2. Афиксална контрадикция. По своите формално-структурни особености тя се доближава до афиксалната антонимия, поради което двете явления често се смесват. Какъв е критерият за разграничаване на афиксална антонимия от афиксална контрадикция? Защо опозицията *възможно / невъзможно* има антонимен характер, а *добър / недобър* — контрадиктивен? За да дадем отговор на този въпрос, трябва да се върнем към въпроса за семантичното поле. Казахме, че антонимите са полюсите в това поле, благодарение на силите на отблъскване, които съществуват

своё съдържание, докато във втория едната съставка има своё съдържание, а семантичният обем на другата е твърде широк и неясен поради това, че тя е само отрицание на това съдържание, без да има своё. Вж. А. Бънков, *Логика*, 1954, стр. 122—126.

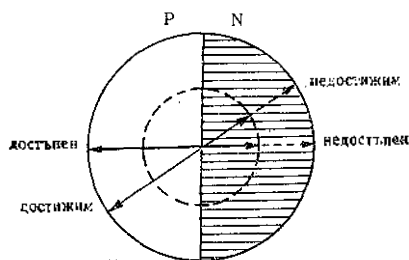
¹ Вж. Ф. И. Филия, цит. съч., стр. 526; Ш. Бали, цит. съч., § 140, стр. 154.

² К. А. Левковская, *Лексикология немецкого языка*, 1956, стр. 144.

между тях. Такова ли е положението при *добър* / *недобър*? Докато *добър* е полюс в позитивната сфера на полето, то *недобър* не е полюс в негативната. Той не се намира в крайната точка на негативната градация на семантичния коефициент, тъй като в структурата на семантичното поле намираме друга семема, изразяваща негативната логическа кулминация.

Фиг. 2

Фиг. 3

Това е семемата *лош*. Следователно двата полюса в семантичното поле със семантичен коефициент (K_c), 'морално качество, което изразява отношението към другите', се изразяват от антонимната двойка *добър* / *лош*. Отношенията *добър* / *недобър*, *лош* / *нелош* не са антонимни, а контрадиктивни отношения на противоречие, но не на противоположност (вж. фиг. 2).

Друг е случаят с опозицията *възможно* / *невъзможно*, *достъпен* / *недостъпен* и т. н. Понеже в структурата на семантичните полета няма семантичен антоним, афиксалният се отблъсква от силите, действащи между членовете на антонимната двойка, и застава на полюса в негативната сфера (фиг. 3). Ако вследствие развитието на езика в границите на някоя лексема се появи семема-семантичен антоним, то афиксалният антоним се превръща в контрадикт.

Следователно: дали един афиксален корелат ще бъде антоним или контрадикт на позитивния си опонент, зависи от структурата на семантичното поле, в което лексико-семантичната опозиция се намира. Там, където двата полюса на семантичното поле са заети от семантични (разносъставни) антоними, наблюдаваме явлениято афиксална контрадикция; а в случай, когато семантичната поляризация не е осъществена от разносъставни езикови елементи, имаме афиксална антонимия.

*

Антонимията е сложно езиково явление, което поражда множество въпроси и поставя за разрешаване редица проблеми. Някои от тях са от компетенцията на диалектиката, логиката, психологията, но по-голяма част са чисто лингвистични. Последните от своя страна се преплитат с проблемите, свързани със синонимията, стилистиката, лингвистичната опозиция и редица други езикови явления.

Основни положения при изследване на антонимията като лингвистично явление са:

1. Антонимната двойка е лексико-семантична 'опозиция на семанти.
2. Разглеждането ѝ трябва да стане в границите на една лексико-семантична група (сем. поле) с определен семантичен коефициент.
3. В парадигматиката е необходимо строго разграничение на явленията антонимия и контрадикция -- явления, които в синтагматиката се преливат едно в друго.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА СЕМАНТИЧНАТА СЪЩНОСТ НА ФРАЗЕОЛОГИЧНАТА ЕДИНИЦА

Сийка Спасова-Михайлова

Фразеологичната единица живее в езика като едно структурно и семантично цяло. В потока на речта тя се употребява наред с лексикалната единица и заедно с нея изпълнява комуникативна функция. Това обаче не значи, че тя се приравнява напълно с отделната дума. Фразеологизмите представят особени структурни, отделящи се както от лексикалните единици, така и от сабодните променливи съчетания, и са носители на характерни черти главно в своята структура, семантична същност и стилистично-експресивна оцветеност. Нужно е точно да се определят и анализират тези черти, за да изпъкне по-очертано спецификата на фразеологията, защото тъкмо различията, отделящи фразеологичните от лексикалните единици, оправдават съществуването на фразеология в езика, изясняват спецификата на нейната употреба, функция, обогатяване и развой. Би било неоправдано наличието на фразеологични единици, ако със същите значения, функция и стилистична оцветеност се употребяват и лексикални единици. Фразеологичните единици имат нещо характерно, различаващо ги от лексикалните единици, на което се основава техният живот и разпространение.

Отличителното за фразеологизмите, които също представят единици от системата на езика, може да се обясни преди всичко с особения характер на езикова абстракция у тях, която се изгражда въз основа на сложното и своеобразно съотношение между значението и функцията на фразеологизмите, от една страна, и тяхната структура, от друга. Тя се осъществява чрез примиряване на противоречието между разделно-оформената структура на фразеологизмите и целостта, обобщеността на тяхната функция и семантика в езика¹. С оглед на това трябва да се подчертае, че въпросът за семантичната същност на фразеологичната единица е един от най-важните и основни проблеми, защото най-вече спецификата на фразеологичното значение обуславя и обяснява съществуването на фразеология в езика.

Авторите, които се занимават с проблемите на фразеологията, имат различни, даже противоречиви мнения за семантичната същност на фразеологичната единица. Едни от тях до голяма степен уеднаквяват значе-

¹ Вж. В. Н. Телия, Что такое фразеология, Москва, 1966, стр. 36.

нието на фразеологичната единица със значението на лексикалната единица относно неговото изграждане, семантични процеси и главно по отношение на видовете значения¹, други, обратно, изказват схващане, че отделните типове значения при думите и при фразеологизмите не са идентични и затова значенията на фразеологизмите не трябва да се уподобяват със значенията на думите². Повечето от авторите обаче изтъкват различния характер и природа на фразеологичното значение и го сочат като един от определящите признаци на фразеологизма. Те разглеждат фразеологичното значение като по-сложно и по-своеобразно явление, не адекватно на лексическото значение на думата. Спецификата на фразеологичното значение се определя като решаващ фактор за формирането на фразеология в езика³.

В настоящата статия ще се спрем на някои от най-характерните черти в семантичната същност на фразеологичната единица. Този въпрос се осветлява с оглед към „фразеология в тесен смисъл на думата“ или т. н. „същинска фразеология“⁴. Разглежда се семантиката само на този тип фразеологизми, които представят особено изразно средство в езика и служат за своеобразно характеризиращо-експресивно назоваване. Тяхното значение най-често е изградено въз основа на един образ, на своеобразно пренасяне и метафорично преосмисляне.

Преди всичко нека осветлим някои от специфичните черти в семантичната същност на фразеологизмите с оглед към видовете лексикални значения — както по отношение на значенията, отразяващи различни начини на съотнесеност към действителността, към означаваното, така и по отношение на значенията, определяни в зависимост от езиковата среда, в която се изграждат, и пряко свързани със самата структура на фразеологичната единица. Ще отбележим отличителното в семантиката на фразеологичната единица относно конкретно-номинативното значение, преносното значение и образната употреба, а също и по отношение на конструктивно обусловеното и лексикално свързаното значение.

1. Както думите, така и фразеологизмите се използват в речта като езикови единици за номинация. При употребата на думите в номинатив-

¹ Вж. К. Ничева и Кр. Чолакова, Съотношение между фразеологичната единица и лексикалната единица, сб. Славянска филология, София, 1968, т. X, стр. 90—91. Н. М. Шанский, Фразеология современного русского языка, Москва, 1963, стр. 23—27. В. П. Жуков, О смысловой структуре фразеологизмов, сб. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе (Тезисы докладов межвузовской конференции, Гор. Череповец), Вологда, 1965, стр. 39.

² Вж. М. Т. Тагиев, К проблеме разграничения типов значений лексических и фразеологических единиц, сб. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе, Вологда, 1967, стр. 201—210.

³ Вж. А. И. Молотков, Фразеологический словарь русского языка, Москва, 1967, стр. 13. Лексическое значение фразеологизма, сб. Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц, Тула, 1968, стр. 311—317. В. П. Жуков, Роль образности (метафоричности) в формировании целостного значения фразеологизма, сб. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе, Вологда, 1967, стр. 103—104. В. Н. Телия, цит. съч., стр. 31. М. И. Сидоренко, О фразеологических омонимах, Ученые записки, т. 160 (Русский язык, вопросы русской фразеологии, вып. XI), Москва, 1966, стр. 252.

⁴ Вж. К. Ничева, С. Спасова-Михайлова и Кр. Чолакова, Някои въпроси във връзка с изработването на Фразеологичен речник на български език, сп. Български език, София, 1963, кн. 4—5, стр. 436.

ното значение и със свързването им в това значение се назовават предмети, качества, явления, процеси от действителността, а това е присъщо и на функцията на фразеологичните единици. Характерът на номинацията при фразеологизмите обаче носи свои характерни черти, които не трябва да се идентифицират с тези на лексикалните единици, а да се разграничат, като се посочи докъде стига аналогията между тях и по какво се различават.

Като важна характерна особеност в значението на фразеологичната единица трябва да се отбележи, че номинацията при нея не се свързва с такъв вид конкретизация, както при конкретното номинативно значение на лексикалната единица. На фразеологичната единица не е присъща пряко-конкретна номинация. Тази особеност е в най-тясна зависимост от произхода на фразеологизмите, от тяхната вътрешна форма. Тя е във връзка с начина, по който са се създали и оформили фразеологичните единици в езика.

Значението на фразеологичната единица съществува винаги като единство, което не произлиза пряко-конкретно от предметно-логическите отношения и връзки, означавани от отделните компоненти в съчетанието, а на тяхното цялостно преосмисляне. Във фразеологизмите лексикалните единици-компоненти нямат и не могат да имат същата функция, каквато имат в свободната конкретна употреба на съчетанието. Конкретната съотнесеност на думите, от които е изграден един фразеологизъм, е останала съвсем отделена от съотнесеността на целия фразеологизъм към действителността. Затова и значението на фразеологичната единица не представя просто сбор от значенията на своите компоненти. То е резултат на по-нататъшен развой и абстракция в смисълта и неговата база трябва да се търси в цялостната семантична трансформация вследствие спойката на фразеологичните компоненти, която се получава по своеобразен път. Най-често тази спойка се получава по пътя на образността, преносимостта, метафоризацията, и то не на отделната лексикална единица както в поетичната реч, а на изградения образ от няколко лексикални единици, обобщени в едно цяло, което се обособява като особен вид езикова единица със свои специфични черти. Развоят се състои в това, че образът, метафората се преосмисля като единство и това цялостно преосмисляне се свързва с единно назоваване на нови предмети, явления, действия и т. н., напр.: *бълвам змии и гущери* — 'говорн с яд, със злоба'; *на трън задоен* — 'сприхав, opak, неразбра'н; *длъжен на Михаил* — 'вятърничав, завяен, не с ума си'; *на куково лято* — 'никог'а.

Съответните лексикални единици, ставащи фразеологични компоненти, се лишават от конкретна съотнесеност с действителността поотделно, както е лишено от конкретна съотнесеност и цялото съчетание. Така се е получила нова номинация, която освен това винаги се съпътствува с някаква характеризираща, оценъчна представа, някакво окачествяване или определено експресивно отношение. Именно по фразеологичен път се е получила качествено нова съотнесеност към действителността и във връзка с това особения вид фразеологична номинация — характеризираща, съчетана с експресивност. Тя е присъща вече на друга езикова единица — фразеологичната единица. При това номинацията вследствие спойката на отделните компоненти в едно цяло изпъква с една по-голяма абстракция, отвлеченост, обобщаване и единно назоваване на понятието, докато значението на съчетанието, от което произлиза, е аналитично.

Специфично фразеологичното е тъкмо в начина, по който се преосмисля образът като цяло, в начина, по който се изгражда фразеологичното значение за назоваване, винаги съпроводено с охарактеризиране и експресивност, т. е. в новата съотнесеност към действителността, към означаваното. С оглед на това фразеологичното значение се различава както от конкретното номинативно значение на лексикалната единица изобщо, така и от конкретното значение на думите в съчетанието, от което води началото си, и от значението на съчетанието като цяло.

Фразеологичните единици са по-близки до лексикалните единици с експресивна функция. При фразеологизмите обаче експресивната оцветеност е в естествена връзка с начина, по който се създава фразеологизмът и се изгражда неговото значение. Тя е органически свързана с образно-преносната характеризираща номинация. Затова може да се каже, че експресивността при фразеологичната единица не е само стилистична, но и семантична.

Значението на фразеологичната единица също така не е нито преносно, нито има образна употреба. Някои автори говорят за „преносно-образно значение“¹ на фразеологизмите, други за „обобщено-преносно“² или за значение с „обобщено-метафоричен характер“³.

При фразеологизмите не би трябвало да се говори за преносно значение в аналогичен смисъл, в какъвто се говори при лексикалните единици. Фразеологичното значение се получава от изграждането на някакъв образ и по пътя на преносността, но по своя характер не е нито образно, нито преносно. Образността на отделната лексикална единица, употребена за изграждането на някакъв образ, е различна от образността на цяло съчетание, представящо етимологическа основа на фразеологичното значение. В първия случай образността е във връзка с употребата на думата в речта в определен контекст, а във втория тя е самата база, от която се ражда едно съчетание, функциониращо като обособена езикова единица. Тя е същността на неговото фразеологично начало.

При образната употреба и по-нататък при преносното значение на лексикалната единица съществува пряка връзка (при образната употреба съвсем близка, при преносното значение — по-далечна) с конкретното значение на думата. А именно конкретното значение, както посочихме, е извън сферата на семантичната същност на фразеологичната единица. Може да се каже, че фразеологизацията на едно съчетание започва оттам, откъдето изпъква на преден план отдалечаването, откъсването, отклоняването от конкретното значение на отделните компоненти и на цялото съчетание и откъдето се утвърждава трансформирането му в едно цяло, свързващо се с друга качествено различна съотнесеност с означаваното и следователно качествено различна семантика. И затова Ю. Р. Гепнер казва „фразеологизми же — это образные средства sui generis... фразеологизмы от ча-

¹ Вж. С. И. Ожегов, О структуре фразеологии (в связи с проектом фразеологического словаря русского языка), Лексикографический сборник, вып. II, Москва, 1957, стр. 46.

² Вж. В. П. Жуков, О смысловом центре фразеологизмов, сб. Проблемы фразеологии, Москва — Ленинград, 1964, стр. 140.

³ Вж. М. И. Сидоренко, Типы различий между семемами многозначных фразеологических единиц, сб. Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц, Тула, 1968, стр. 202.

стото употреблени не изнашиваються в своей образности¹. А образността според нас не се банализира, „износва“, защото при фразеологизмите на преден план изпъква преосмислянето на този образ, т. е. целността на номинацията, която се постига чрез него. Образът може вече съвсем да не се осъзнава, да избледнее, както е при идиомите, по това още повече засилва тяхната фразеологизация. Такива фразеологични единици още по-ярко изпъкват като езикови единици с цялостно характеризащо-експресивно значение. Тяхното отделяне от конкретното начало е пълно и абстракцията още по-подчертана.

2. Вторият вид значения — конструктивно обусловеното, лексикално свързаното, както и свободното значение — се определят във връзка със структурата на фразеологичната единица и нейните граници. Те се разграничават в зависимост от езиковата среда, в която се изгражда фразеологичното значение — с оглед на това, дали то е зависимо от някаква конструкция, дали се реализира само когато фразеологизмът се свързва с определени лексикални елементи или фразеологичното значение е независимо от ограничения в контекста и употребата на фразеологизма е свободна.

Трябва да се подчертае, че в това отношение се откриват редица аналогични черти и сходство между семантичната същност на лексикалната единица и на фразеологичната единица. При фразеологизмите също може да се говори за конструктивно обусловено значение, например когато фразеологичното значение се изгражда чрез свързване на фразеологизма с определен предлог (при предложно допълнение или обстоятелствено пояснение) или с даден съюз и следващо подчинено изречение: *вдигам ръка на някого* — 'осмелявам 'се да ударя някого, да го бия'; *направих път (пътяка) до някъде* — 'много често отивам, ходя някъде'; *нямам очи (лице) със следващо изречение със съюз да* — 'не смея да направя нещо, нямам кураж, смелост за нещо'.

Задължителността на конструкцията за реализиране на фразеологичното значение особено изпъква при многозначните фразеологизми, където конструктивно обусловеното значение ясно се отделя от другите значения, напр.: *затварям очи* прсд нещo 'правя се, че не забелязвам нещо, че не му обръщам внимание' за разлика от *затварям очи* със значение на 'умирам', когато фразеологизмът не изисква допълнение и е равен по функция на непреходен глагол.

За лексикално свързано значение при фразеологичната единица може да се говори в случаите, когато за реализиране на фразеологичното значение е необходимо фразеологизмът да се свърже с определени лексикални единици (може да бъде една или няколко близки по значение, от един семантичен кръг), напр. фразеологизмът *с отворени обятия* ('с голяма радост, много сърдечно') се съчетава с глаголите *приемам, посрещам, очаквам* и под.; *до бога* или *до небесата* ('много високо') — с глаголите *викам, кряскам, надавам вик* и под.

Когато тези лексикални елементи са различни по значение, от различни семантични кръгове, то тогава те стават база, въз основа на която се разграничават отделните значения в семантичното поле на една фразеологична единица, напр.: фразеологизмът *през глава* с глагола *тичам*,

¹ Вж. Ю. Р. Гелнер, Об основных признаках фразеологических единиц и о типах их видоизменения, сб. Проблемы фразеологии, Москва—Ленинград, 1964, стр. 58.

бягам, припкам и др. означава 'много силно' в смисъл 'много бързо; стремглаво', а с глагола 'смея се' — 'много силно' в смисъл на 'много високо, гръмко'.

Лексикалните единици, задължително съпровождащи някои фразеологични единици и явяващи се като необходими за цялостната реализация на фразеологичното значение, не влизат в границите на фразеологичната им структура. В литературата този въпрос е бил различно третиран — едни от авторите ги включват в границите на фразеологичната единица, а други застъпват становището, че това са външни елементи, които са необходими за изграждане на семантичната цялост на някои фразеологизми, но не са част от тях, въпреки че винаги ги съпътствуват в тяхната употреба¹.

По отношение на проблемата, която нас пряко ни интересува, семантичната същност на фразеологичната единица и видовете фразеологични значения, разрешението на този въпрос е много важно, защото се свежда до следното: какъв е характерът на тези съчстания — дали те представят особен вид фразеологични единици или с тях се реализира особен вид фразеологично значение. Както казахме по-горе, споделяме становището, че тези лексикални елементи не трябва да се включват в границите на фразеологичната единица. При употребата си с фразеологизмите те запазват своята самостоятелност както в семантично, така и в синтактично отношение. Например в изречението „Всички селяни по срещнаха с отворени обятия своите близки от фронта“ глаголят по срещнаха е употребен в основното си значение и изпълнява функцията на сказуемо, а фразеологизмът *с отворени обятия* има значение на нвречие ('с голяма радост, сърдечно, радушно') като част на речта и е със самостоятелна синтактична функция на обстоятелствено пояснение. Такъв характер има и значението на фразеологизми като *търся под дърво и камък*, *познавам (зная) нещо като петте си пръста*, *изказвам и майчицето си мляко* и др.

Следователно с тези лексикални елементи, които съпътствуват някои фразеологизми при употребата им в речта, се изгражда особен вид фразеологично значение. Н. М. Шански нарича този вид значение фразеологически свързано², В. П. Жуков говори за фразеологизми, които имат свързано лексическо значение³, а в нашата езиковедска литература се налага терминът лексикално свързано значение⁴.

При фразеологизмите може да се говори в известен смисъл и за свободно фразеологично значение. То се определя пак въз основа на същия принцип — с оглед границите на фразеологичната единица и нейната самостоятелност

¹ Вж. Н. Н. Амосова, Основы английской фразеологии, Ленинград, 1963, стр. 147—150; Кр. Чолакова, Някои видове фразеологични единици и тяхното включване в речниците, Изв. на И-та за бълг. ез., кн. VIII, София, 1962, стр. 559—565; Към въпроса за формата на фразеологичната единица, Изв. на И-та за бълг. ез., кн. XV, София, 1967, стр. 163; М. И. Сидоренко, К вопросу о границах лексического состава фразеологических единиц, сб. Проблемы фразеологии, Москва—Ленинград, 1964, стр. 126—130; А. И. Молотков, Некоторые особенности употребления фразеологизмов в современном русском языке, сб. Нормы современного русского литературного словоупотребления, Москва—Ленинград, 1966, стр. 93—94.

² Вж. Н. М. Шанский, цит. съч., стр. 25.

³ Вж. В. П. Жуков, О смысловой структуре фразеологизмов, стр. 39.

⁴ Вж. К. Ничева и Кр. Чолакова, Съотношение между фразеологичната единица и лексикалната единица, стр. 86—88.

по отношение на контекста. Значението на фразеологизмите е свободно, когато могат да се употребяват в различен контекст, без да променят семантиката си. Семантичната цялост на такива фразеологизми не е зависима от определен строго зафиксирани контекстов елемент или някаква конструкция. Семантичната връзка на фразеологизмите със свободно значение с контекста се определя само от предметно-логическите възможности на самия фразеологизъм.

*

Следователно по отношение на видовете значеви фразеологичната единица се отличава със собствена специфика, която не отговаря по всички линии на видовете значения на лексикалната единица.

Преди всичко трябва да подчертаем, че значенията, които отразяват различни начини на съотнесеност към действителността, към означаваното, във фразеологичната единица се отличават със своята едноплановост. Значението на лексикалната единица може да се развие в няколко плана — конкретен с разширяване и стесняване на семантичното поле, терминологичен, преносен, образна употреба. При фразеологизмите не може въз основа на фразеологичното значение да се развие друг вид значение, което да отразява друг вид съотнесеност към действителността. Вътрешната форма на фразеологичното значение има един и същ характер. Затова една от основните черти на фразеологичното значение е неговият единен характер, неговата еднородност.

Тази специфика в семантичната същност на фразеологичната единица се проявява както по отношение на значението на лексикалната единица, така и с оглед на вътрешносемантичното поле на самата фразеологична единица, т. е. в съотношението между значенията на един фразеологизъм. Значенията на многозначните фразеологизми също се нареждат в един план и могат да се поставят на една плоскост като еднородни и равностойни. Тях ги свързва единството на образа, легнал в основата на тяхната семантика, макар и различно преосмислен.

Най-чести са случаите, когато всяко едно от значенията на многозначна фразеологична единица е получено по пътя на паралелно или двойно пренасяне и преосмисляне на образната цялост. Разграничаването на значенията става в контекста в зависимост от обекта, с който се свързва фразеологизмът като цяло, или изобщо от смисъла и характера на контекста. Например фразеологичната единица *минава ми през главата*, когато се отнася до мисъл, има значение 'сещам се, спомням си за нещо', а когато се касае за преживяване, прежеждие — 'случва ми се нещастие, преживявам нещо лошо'. Отделните значения заедно с това могат да се различават и по синтактични връзки с контекста, но това не нарушава еднородния характер на фразеологичната семантика. Фразеологизмът *изгубвам си ума* има самостоятелна употреба, когато има значение 'обезумявам или действувам неразумно като безумен', а когато означава 'силно се влюбвам в някого' задължително се свързва с предлога по или подир. Различията в синтактичните връзки с контекста разграничават друг вид значение — конструктивно обусловеното значение.

Когато обектът, с който се свързва фразеологизмът, или към който се отнася, е един и същ, за да се разграничат и изпъкнат отделните фразеологични значения, обикновено е необходим разширен контекст, от който

смисъл като цяло зависи и смисълът на фразеологизма. Например фразеологичната единица *навеждам глава* в зависимост от смисъла на по-разширен контекст може да означава 'угрижвам се, обезсърчавам се' или 'подчинявам се, ставам покорен, смирявам се'.

Изграждането на фразеологичното значение може да стане в два стила, като при това проличава съвсем ясно паралелната метафоризация. Например фразеологизмът *давам лице* в разговорния език означава 'правя нещо да има добър външен вид', а има и диалектно значение 'държа се с някого така, че да може да се отпусне и да не се срамува от мене'. В такива и подобни случаи изниква въпросът за границата между многозначни фразеологизми и фразеологични омовими и критериите, по които трябва да се отделят.

Вътрешен развой в значенията на фразеологизма се среща по-рядко. Тогава можем да говорим за повторна метафоризация и повторно пренасяне на образната цялост. В тези случаи едно от значенията става база за появата на другото значение. Такъв е случаят с фразеологизма *през глава*. Извънначалното му значение се реализира с глагола *тичам* и глаголи от същия семантичен кръг и означава 'бързо, силно стремглаво', а впоследствие въз основа на това значение фразеологизмът се свързва и с глагола *смея се* и съобразно с неговата семантика се оформя и значението 'много високо, гръмогласно'. На фразеологична основа се е обособило впоследствие и наречieto *през глава* с тези значения.

С оглед характера на фразеологичната семантика и неговата едноплановост връзката между значенията в многозначния фразеологизъм не изпъква ясно. Изобщо може да се каже, че взаимовръзката между значения с еднакъв характер е относително по-мъчно доловима (напр. между две конкретни или между две преносни значения), отколкото между значения, различни по характер, особено когато между тях съществува вътрешна зависимост и органическа връзка, каквато има между конкретното и преносното значение на лексикалната единица.

Освен това единният характер на фразеологичното значение обяснява до голяма степен и ограничеността на промените, които стават в семантиката на фразеологията в нейното историческо съществуване. А това от своя страна допринася за стабилността и консервативността на фразеологичното значение. Във връзка с това е и по-малко развитата полисемия при фразеологизмите.

Като отлика от лексикалната единица трябва да се отбележи, че значението на фразеологичната единица играе роля и на нейна категориален признак. Фразеологичното значение е, което определя като каква част на речта функционира даден фразеологизъм. Други сигурни формални белези за това не съществуват. Тази особеност също е свързана с фразеологичната семантична същност. Тъй като значението на фразеологичната единица не произтича пряко от значението на нейния състав, то тя понякога има функция и на такава част на речта, на която не отговаря нито един от нейните компоненти, напр.: *от лъжица до паница* — 'всичко', *от един дол дренки* — 'еднако лоши'. Най-често това се среща при фразеологизми с функция на наречие или на прилагателно, много по-рядко при именните фразеологизми, а при глаголните е почти изключено. Заедно с това и съгласуването, и управлението на фразеологичната единица с контекста обикновено е във връзка със значението на цялото.

С оглед характера на фразеологичната номинация обикновено значението на фразеологизмите не се разкрива синонимно с една дума, а описателно, и то така, че да проличи експресивно-характеризиращата страна на номинацията, а заедно с това и по-сложният характер на езикова абстракция. Много по-редки са случаите, когато един фразеологизъм семантично и стилистично напълно съвпада с отделна лексикална единица. Следователно синонимията между фразеологичните единици и лексикалните единици е твърде ограничено явление. Може да се предполага, че именно непълното изравняване в семантичната същност на двете единици пречи за развиване на широки синонимни отношения между тях. При това за отбелязване е, че синонимните отношения в границите на фразеологията са твърде богати.

Освен това някои фразеологични единици, смятани като преходни¹, семантично не могат да бъдат отнесени към една лексикална единица и даже смисловото им съдържание не може да се разкрие описателно с тълкуване подобно на другите фразеологизми. Този тип фразеологични единици са особено ярки като изразно средство с подчертана експресивна наситеност. Те обикновено имат структура на изречение и се употребяват също за характеристика или при определена ситуация, напр. *Ум да ти зайде, шапката ти да падне, дръж се за земята, мечка се жени, умряла баба ти* и др. Тяхната семантична същност изпъква със свои черти. Значещото начало, номинацията при тях отстъпва на заден план, а експресивното доминира. Тука още по-подчертано изпъква органическата връзка на експресивния елемент със семантичния във фразеологичното значение. Такива фразеологизми не могат да бъдат определени с функцията на коя част на речта са съотносими — дали имат функция на глагол, съществително и т. н. Затова те се тълкуват, като се посочва обектът и видът на характеристиката и случаите, когато се употребяват, напр.: *Ум да ти зайде* — за нещо много хубаво, което буди възхищение; *мечка се жени* — употребява се, когато греє слънце и едновременно вали дъжд.

Трябва да се има пред вид обаче, че еквивалентността на фразеологичната единица с лексикалната единица или разликата от нея не трябва да се търси само в това, дали фразеологизмът съвпада или не по семантичното си съдържание с отделна дума, а в характера на фразеологичното значение от езиково гледище. И самите лексикални единици се различават по семантичния си обем, стилистична употреба или експресивна наситеност. Не трябва да се смесват две неща — семантичен обем, семантично съдържание с характера на фразеологичното значение. Специфичното в семантичната същност на фразеологичната единица се състои в качествено новото значение на фразеологизма като отделна езикова единица.

*

Следователно между значението на лексикалната единица и значението на фразеологичната единица не трябва да се слага знак на равенство. Действително и с думите, и с фразеологизмите се означават качества, предмети, процеси и т. н., но в характера на номинацията има из-

¹ Вж. К. Ничева, Фразеологизми със структура на изречение в българския език. Изв. на И-та за бълг. ез., кн. XV, София, 1967, стр. 198—202.

вестни разлики и специфични черти. Двете единици се различават по начина, по който се изгражда тяхното значение, по вътрешната си форма, което е пряко свързано със стилистични и експресивни черти. Фразеологизмите от обсега на същинската фразеология имат не пряконазивна функция, а називно-характеризираща посредством образност и метафорично пренасяне.

На фразеологичното значение е присъща своеобразна езикова абстракция, свързана с по-голяма обобщеност и отвлеченост, отколкото тя е присъща на същите съчетания в тяхната свободно-конкретна, преносна или образна употреба. Въпреки разделнооформената структура на фразеологичната единица нейното значение изпъква със своята обобщеност и цялостна насоченост по отношение на означавания обект. Образното начало и метафоричното пренасяне отстъпва пред единната номинация. Изобщо значението на фразеологичната единица в сравнение със значението на лексикалната единица се отличава с по-голяма сложност и по-подчертана експресивност.

СТРУКТУРНО-СИНТАКТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ ЕДИНИЦИ И ПУНКТУАЦИЯ И ПРАВОПИС

Кристалина Чолакова

Със своеобразните структурни и семантико-синтактични черти на фразеологизмите са свързани и някои въпроси на пунктуацията и правописа при тези единици. Преди да спрем вниманието си на ония структурни типове фразеологизми, при които се налага да се разгледат известни пунктуационни и правописни въпроси, необходимо е да се очертае общата характеристика на структурните и семантико-синтактични особености на фразеологичните единици изобщо, които особености спомагат, за да могат тези въпроси да получат своето правилно теоретическо и практическо разрешение.

Фразеологизмите, които са особени лексически комплекси с противоречива природа като самостоятелни единици със сложна и разделено оформена формална структура и семантична монолитност, наред с лексикалните единици представляват строителен езиков материал, с който се формират изреченията. Благодарение на релевантния си признак — наличие на лексикално значение, представляващо сложна пещленима семантика, независимо от своята формална структурна организация, фразеологизмите в качеството си на елементи на изречението функционират като единно цяло. Като единици на езика обаче, въпреки че са носители на свое индивидуално значение и съответно граматическо значение, фразеологизмите нямат свой собствен структурен модел. Моделът, по който са организирани техните елементи, е синтактичният модел на словосъчетанието изобщо или в някои случаи и на изречението. Цялото многообразие на структурната организация на словосъчетанията и отчасти на изреченията се разкрива и във формалната структура на фразеологичните единици. Те могат да имат структура на съчинителни словосъчетания: **ни жив ни мъртав** 'силно уплашен и разтревожен', **ни(то) риба ни(то) рак** 'нещо половинчато, неформено', **ни сам ни там** 'в безизходно положение, на никъде'; на подчинителни словосъчетания: а) предикативни — **пара е играла** 'похарчено е извънредно много, без да се прави сметка', **има господ** 'може да се вярва, че положението ще се поправи или че някой ще получи заслуженото', **до ще великден** 'ще настъпят добри дни'; б) непредикативни (глаголни, именни, наречни) — **броя броениците** 'не работя, безделнича и гладувам', **бръквам в кесията** 'принудително вземам пари от някого', **бръсна яйцето** 'голям сметкаджия и скъ-

перник съм', бостанско плашило 'много грозен човек (обикн. жена)', празна воденица 'дърдорко, празнодумец', черна оица 'човек, чиито действия, постъпки винаги се забелязват поради съставено недобро мнение за него', на куково лято 'никога'; на просто изречение: не ми бие чука на едно място 'непостоянен съм, непослдователен съм в постъпките си', място не ме хваща 'много съм разтревожен или ядосан', или на сложно изречение (съчинено или съставно)¹: от едното (ми ухо) влиза от другото излиза 'проявявам небрежно отношение към съветите на някого', тебе гледа мене вижда 'кривоглед', на хорото играл гайда не видял 'пропуснал най-важното', бия самара да се ссца магарето 'казвам със заобикалки, намеквам за нещо (обикн. неприятно)', чудя се от коя да мра 'капризничя, не може да ми се угоди' и т. н.

Въпреки тази сложна организация на елементите си фразеологичните единици функционират в речева ситуация винаги като единно, изразчлено цяло. Като неделимо цяло в семантично и синтактично отношение и в зависимост от съответните си лексико-граматични черти като максимални или относителни еквиваленти на отделните части на речта фразеологизмите могат да изпълняват различни синтактични функции в изречението.

Вербалните фразеологични единици, еквиваленти на лексико-граматичната категория глагол, се употребяват като сказуемо: „Ехей, какво си вирнал нос, погледни и насам. Пие да не сме бога с камъни замеряли?“ (Кр. Григоров). Те могат да участвуват и като структурно и семантично ядро в съставно глаголно сказуемо, свързвайки се с глаголи, които означават начало, продължителност, завършеност на действието или наложителност, необходимост, възможност или вероятност. Фразеологичните единици, обединени в една синтактична цялост с тия глаголи, изразяват с тях единен процес на действието, напр.: „Баба Вела не беше вече като на младина, когато много мъже можеше в шепата си да сложи“ (Кр. Григоров), „Да го ругая — започна да бие отбой Дричев — не съм имал никога толкова намерение. Аз само разсъждавах“ (Ст. Чилингиров), „Димитър заедно с много комитетски хора трябваше да си бяхти главата за това как да бъде спасен Апостола“ (Г. Караславов), „Като е учен, иска да ни надхитри... Каза няколко думи и след това иди си блъскай ангелите да ги разбереш“ (Д. Кисьов).

От друга страна, фразеологичната единица с функция на сказуемо като неделимо цяло може да има свое пряко или непряко допълнение: „Казваха хората, че Стотелов пише надници, а парите слагал в джоба си“ (Д. Добревски), „Защо ще ми вземат дюкянчето, питам ви?... Кому бърка в очи моята бакалничка?“ (Ем. Манов); дублирано пряко допълнение: „Де е зестрата на жена ми, де ѝ са алтъните?... — тая зестра и тези алтъни току ги навираш в очите ми“ (Й. Йовков); едновременно две допълнения (пряко и непряко): „Правя каквото мога! — изръмжа Илия... Вие отговорностите не ми ги тикайте под носа“ (А. Гулишки) — в случая прякото допълнение е и дублирано; или свое обстоятелствено пояснение: „Кърпата ѝ се

¹ За фразеологизми, формално организирани като изречения, по-подробно вж. К. Ничева, Фразеологизми със структура на изречения в българския език, Известия на Института за български език, София, 1967, т. XV, стр. 183-215.

беше свлякла на шията. Разрошена и страшна, тя сипеше огън и жупел *без прекъсвания*" (Чудомир).

Субстантивните фразеологизми, еквиваленти на лексико-граматичната категория съществително, въпреки известни ограничения в синтактичните функции на някои от тях, могат да се употребяват в изречението — като подлог: „Как можаха да изгорят знамената! Светините! Кой **майчин синове** са дръзнали!“ (В. Геновска); като допълнение: „Мене болест ме не лови. — Ти не ми разправяй **бабини девстии** — разсърди се Гаврил“ (Ем. Манов); като сказуемно определение: „А че, дядо Иване, какво има — писмо има... — Дай го насам. **Стара кримка съмаз**, разбирам ги тези пущини“ (А. Каралийчев); като обстоятелствено пояснение: „Докторът постоянно чувствуваше главата си *под ламоклев меч*“ (Ив. Вазов) или като обособено приложение: „Един непрокопсанник оня ден котка обесил... Как не му домиля мирното животинче... Мята се горкото... А той, **маминото синче**, се радва, хили се“ (М. Марчевски). Като част на изречението субстантивната фразеологична единица като цяло може да има и свое определение: „Бездомник такъв, — дало му село хляб и него не знае как да яде... Отде ще е *тоя майчин син джанъм*?“ (Ц. Церковски).

Адвербиалните фразеологизми, еквивалентни на лексико-граматичната категория прилагателно, могат да се употребяват в изречението като определение: „Чичо Павльо, за кого е това агне? — ... — За важни господа — ... — **Хора от голямото добрутро**“ (Г. Караславов); като сказуемно определение: „Първите дни Пеньо **беше ни жив ни умрял** от страх. Знаеше си той греховете“ (Г. Караславов); като второ сказуемно определение: „Донесоха **човека ни жив ни умрял** в къщя и чак като доде на себе си, разправи какво е патил“ (И. Йовков); като обособено определение: „Нека се научи да пише... Людете сега са по-други, с **отворени очи**“ (Д. Талев).

Адвербиалните фразеологични единици, съответстващи на лексико-граматичната категория наречие, в изречението функционират като обстоятелствено пояснение: „Здравецът молел да го не дава на момците, защото те носели китка **здравец ден до пладне**“ (Г. Караславов) или като сказуемно определение: „Доброто му разположение към мене **беше от ден до пладне**“.

Приведените примери ясно разкриват синтактичната нечленимост на фразеологичните единици при употребата им в речта. Пълната или частична семантична трансформация на елементите на фразеологичната единица е довела до формализация на синтактичните отношения помежду им. Изказаните в литературата до известна степен противоположни мнения за пълно загубване на синтактичните функции на компонентите на фразеологичните единици¹ и за непълно умъртвяване или по-точно за ослабване в една или друга степен на синтактичните връзки в границата на

¹ А. И. Молотков, Понятие формы фразеологизма, сб. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе (Тезисы докладов межвузовской конференции, Гор. Череповец), Вологда, 1965, стр. 78—79; Форма фразеологизма, сб. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе, Вологда, 1967, стр. 176; Фразеологизмы русского языка и принципы их лексикографического описания, Фразеологический словарь русского языка, Москва, 1967, стр. 9.

тези единици¹, приложени към български материал, намират своето потвърждение. Веднага обаче трябва да се добави, че нито едното, нито другото становище не бива да бъде абсолютизирано. По начало материалите от българския език показват, че действително елементите на фразеологичната единица, десемантизирани отчасти или изцяло, синтактично са обезличени. Следователно в границите на такива фразеологизми компонентите са загубили стойността си на лексикални единици (срв. примерите от стр. 392—393).

Съществуват обаче в българския език и фразеологизми, при които синтактичните отношения между компонентите им са формализирани, но не напълно умъртвени. Случаи на непълно умъртвяване на синтактичните функции на компонентите се наблюдават: а) При съгласуване на атрибутивен вставен (контекстов) елемент с именен компонент на фразеологичната единица, напр.: *давам си ясна сметка* (за нещо) 'ясно съзнавам, разбирам нещо', б) При съгласуване на задължително съпровождащия (контекстов) елемент с именния компонент при фразеологизми с конструктивно обусловено значение, напр.: *хвърлям камъни в твоята (неговата, вашата, Ивановата и т. н.) градина* 'отпращам намеци, подмятаня за нещо към тебе (него и т. н.)'². Именният компонент и в двата примера само формално е свързан и съгласуван с дадения контекстов елемент, защото всеки от тези елементи (дественият в първия случай от т. а./ и задължително съпровождащият във втория случай от т. б./) смислено се отнася към съответната фразеологична единица като цяло, а не към нейния именен компонент. в) При поява на определителен член в съкратената форма на фразеологичната единица към компонента, към който в пълната форма има членувано или нечленувано формално определение, напр.: *не си помръдвам пръста срещу не си помръдвам малкия пръст* 'не полагам никакви усилия да свърша нещо или да помогна'. г) При поява на определителен член при именен компонент на фразеологизми с конструктивно обусловено значение, когато вместо съгласувано формално определение към този компонент в контекста се употреби несъгласувано (предложно) формално определение към него, напр.: *плувам във водите на врага* вместо *плувам във вражески води* 'намирам се изцяло под влиянието на врага'. Двата случая, отбелязани в т. в) и г), показват, че при някои фразеологизми се запазва един от начините на членуването при свободните словосъчетания.

Въпреки непълното умъртвяване на синтактичните функции на някои от компонентите на определени структурни типове фразеологизми, каквито са разглежданите тук случаи, общо взето, синтактичните отношения в границите на фразеологичната единица имат външен, конструктивен характер. Вследствие на това фразеологизмите, ако и да са единици с формална структура, организирана по синтактичния модел на словосъчетанието или изречението, само външно се съотнасят със словосъчетанията или изреченията. Това качество на фразеологичните единици има съществено значение за разрешаването на въпроса за пунктуацията при тях.

¹ Н. Н. Амосова, Основы английской фразеологии, Изд. ЛГУ, Ленинград, 1963, стр. 158—166.

² За термините „вставен елемент“ и „задължително съпровождащ елемент“ вж. Кр. Чолакова, Към въпроса за формата на фразеологичната единица, Известия на Института за български език, т. XV, София, 1967, стр. 142—146, 160—162.

Като се излиза от формалната структура на фразеологизмите и на техните семантико-синтактични черти, пунктуационни въпроси възникват само при някои от тях, а именно при определени структурни типове. Същевременно въпросът за пунктуацията при фразеологичните единици трябва да се разглежда двустранно: 1) в границите на тези единици и 2) при употребата им в рамките на изречението. Освен това обект на разглеждане в случая трябва да бъде не употребата на всички препинателни знаци изобщо, а употребата на важния и най-често срещан знак в писмената реч — запетаята.

I. Структурните типове, на които трябва да спрем вниманието си във връзка с пунктуацията в границите на фразеологичната единица, са тези, които са оформени: 1) като съчинителни словосъчетания, организирани структурно като еднородни части; 2) като подчинителни непередикативни словосъчетания с еднородни части; 3) като сложни изречения (съчинени или съставни).

При фразеологизми със структурна организация на съчинителни словосъчетания, образувани от еднородни части, които са свързани със съчинителни съюзи, употребени повторително: *и — и, ни — ни, нито — нито, хем — хем, я — я*, възниква въпросът, трябва ли да се спазва правилото за запетаята, което важи за свободните словосъчетания от същия структурен тип.

Като се съпоставят примери като следните:

I. Бяха се събрали там и **куцо** и **сляпо**

Той ни в клин ни в ръкав започна да говори за големите промени, които вече настъпвали у нас (К. Калчев)

— Хайде, иди при Мита, че е ни жива ни умряла (К. Петканов)

II. И на обществен тоя мъчител **и поп**, **и черква** с вяра служат (Хр. Ботев)

Тая черна мисъл я обзе цялата и не даваше й мира ни днене, ни ноще (Т. Г. Влайков)

Местността не беше ни висока, ни стръмна

ясно изпъква, че единиците със структура на съчинителни словосъчетания от първата група съществено се различават от съчинителните словосъчетания от втората група по своите семантико-синтактични признаци, ако и по форма да са конструирани по един и същ начин. Еднородните части от съчинителните словосъчетания от втората група представляват самостоятелни лексикални единици и, намирайки се, всеки поотделно, в еднакви синтактични отношения с оная част на изречението, която поясняват, остават независими и равноправни синтактични единици помежду си. Така свързаните с повторителния съюз *и поп и черква* са два подлога и, равностойни синтактично, всеки от тях поотделно се отнася към сказуемото *служат*. По същия начин се свързват със сказуемото и двете обстоятелствени пояснения във втория пример *днене и ноще*, обединени с повторения съюз *ни*, както и двете сказуеми определения *висока и стръмна* от третия пример — с подлога *местността*. Така обаче не могат да бъдат характеризирани частите на единиците от първата група примери, тъй като, загубили качествата си на самостоятелни лексикални единици, те са елементи на една семантично монолитна единица, функционираща в контекста синтактично като едно цяло в зависимост от съответните си лексико-граматически качества. Поради това лексикалният комплекс и **куцо** и **сляпо** 'всички без оглед на подбор, и най-некадърните' представлява един подлог към сказуемото *бяха се събрали*

комплексът ни в клин ни в ръкав 'неуместно' — едно обстоятелствено пояснение към сказуемото *започна да говори* и комплексът ни жива ни умряла едно сказуемно определение към подлога *Мима*. Ето защо няма никакво основание тези единици графически да бъдат разчленявани с поставяне на запетая между елементите им, външно организирани по модела на съчинителното словосъчетание от еднородни части.

Следователно правилото да се отделят със запетая еднородните части, свързани с повторени съчинителни съюзи, не би трябвало да бъде прилагано към фразеологизми, моделирани по образа на съчинителните словосъчетания, оформени структурно като еднородни части. Поставянето на запетая между компонентите, свързани с повторените съюзи, които в случая нямат стойност на служебни думи, защото не са носители на присъщите им лексико-граматични функции, неправилно и изкуствено разкъсва единното семантико-синтактично цяло и влиза в противоречие със същността на фразеологизма като езикова единица. От друга страна, не би трябвало да се забравя, че дори при свободните съчинителни словосъчетания, оформени като групи от двойки еднородни части с повторен съюз и, когато тези двойки са свързани смислово по-тясно, не се поставя запетая, напр.: „И булки и моми, и мъже и жени, и майки се стөкоха на Пенкината нива, ужасени“ (Елин Пелин)¹.

Затова в границите на фразеологизми като: *ни(то) жив ни(то) мъртав (умрял)* 'силно уплашен и разтревожен', *ни бял ни черен* 'никакъв', *ни вест ни кост* (от някого) 'абсолютно никакво известие от някого', *ни(то) меда ни(то) жилото* 'абсолютно нищо (добро или зло)', *я камилата я камиларя* 'нищо пе се знае, неизвестно' и под., както и в границите на глаголни фразеологизми от същия тип, които само структурно са корелативни на сложни съчинени изречения, оформени с повторителните съюзи *ни — нищо, нищо — нищо, и — и, хем — хем*: *ни(то) лук ял ни(то) на лук мирисал* 'преструва се, че не знае нищо или че не е участвувал в нищо', *ни се чу, ни се видя* 'напълно изчезна', *ни се води ни се кара* 'опърничав; упорит и неразбран' (последният фразеологизъм функционира като еквивалент на прилагателно и още по-малко е корелатив на съчинено изречение) *хем (и) сърби хем (и) боли* 'едновременно се желае и не се желае нещо поради известни обстоятелства', не трябва да се пише запетая. Същото се отнася и до фразеологични единици, оформени по модела на подчинително непредикативно словосъчетание, съдържащо еднородни части, напр.: *бил (влизал) съм и в сито и в решето, бил съм и в голямо решето и в малко сито, минал съм и през голямо решето и през малко сито* 'имам голям опит, обигран съм, понеже съм претеглил много', *ту на клинец ту на плоча бие* 'непостоянен е, лесно мени мнението си' и под.

На същото основание, като единици семантично монолитни и неподлежащи на синтактичен анализ, графически не бива да бъдат разчленявани със запетая и фразеологизми, които по формалната си структура са корелативни на сложни изречения (съчинени или съставни), напр.: *вари го печя го* 'каквито усилия и да се полагат', *от едното (ми ухо) влиза от другото излиза* 'проявявам небрежно отношение към съветите на някого', *на хорото играл гайда не видял, бил на хорото не видял гай-*

¹ Сrv. К. Попов, Съвременен български език. Синтаксис, София, 1962, стр. 202.

дата 'пропуснал най-важното', бъкел отишел катуна дошел (се върнал) 'никак не се променил, не се превъзпитал', удрям самара да се сеца кобилата 'казвам със заобикалки, намеквам за нещо обикновено неприятно', сърбам каквото съм дробил 'нося последиците от нещо, за което съм виновен', чудя се от коя да мра 'капризнича, не може да ми се угоди', чеша се дете не ме сърби 'чувствувам се неловко, неудобно', вземи единия (та) удари другия 'с еднакви недостатъци са' и др.

Структурно изградени по модела на словосъчетанието или изречението, или имайки за прототип дадено словосъчетание или изречение, фразеологизмите притежават и съответната интонация. Ритмо-мелодическите особености обаче не пречат на семантико-синтактичната монолитност на тези единици.

Следователно неоправдано е и теоретически, и практически правилата за препинателните знаци, и по-точно за употребата на запетаята, валидни за свободните словосъчетания и за изреченията, да се прилагат вътре в границите на фразеологизмите, които в качеството си на самостоятелни езикови единици функционират в речта като единно смислово и синтактично цяло.

II. Във връзка с пунктуацията в изречението представя интерес употребата на фразеологизми, които по формалната си структура са съотносителни на подчинени изречения, оформени със съюзи или съюзни думи като *без да, додето, докле, докато, доколкото, дорде, както, като, кога, когато, колкото, та* и под., напр.: *без да подгъвам / подгъна крак 'непрекъснато и неуморно', без да ми трепне сърцето 'спокойно, равнодушно'; дорде (докато се обърне човек) 'много бързо и неусетно', докле дойде магарето от вода (бия) 'прекалено много и безмилостно', когато израснат на коня рогове 'никога', като (кога, когато) си види ушите 'никога', когато дойде четвъртък подир петък 'никога', та дим (пушек) се дига 'прекалено много и пристрастено', та ушите ми плюшат (пукат) (ям) 'извънредно много и лакомо'* и др.

Ако и да са със структура на подчинено обстоятелствено изречение, такива фразеологизми, включени в контекстова среда, само привидно представляват част от сложно съставно изречение, срв. напр.:

I Измъкна се благополучно, *без да му пострада джоба*, Ще обеси най-малко десетина души... да знаят *кога са ръка вдигали* против паднаха (Г. Караславов), Трай, душо, черней кожо! — казваш и мъчиш. Не може иначе, натирват те, види сетне, *та си бий главата с два камъка* (Г. Караславов)

и II Ние знаем кои са нашите врагове... и ще ги смачкаме *без да ни трепне окото* (Г. Караславов), Ограби жената *без да му трепне окото*; Ще успее *кога си види ушите*; Боли ме ревматизмът *та глава ми се кине* (Н. Каралнева).

От съпоставката се вижда, че в първата група примери фразеологизмите са употребени като сказуеми в съответните подчинени обстоятелствени изречения, а съюзите (*без да, кога, та*) осъществяват връзката между всяко от подчинените изречения и съответното главно в границите на дадените съставни изречения. Във втората група примери обаче същите съюзи са само външно конструктивни елементи, тъй като не са носители на присъщите им лексико-граматични белези. Те не осъществяват съюзна връзка, защото заедно с другите елементи на съответните фразеологизми образуват едно неделимо структурно и семантико-синтактично цяло. Главното изречение в случая е само формално главно

изречение, а подчиненото изречение в същност не съществува, защото смислово и синтактично представлява просто обстоятелствено пояснение (срв. без да ми трепне окото '1. без ни най-малко колебание и тревога, без страх' и '2. най-безсрамно, най-безочливо', та глава ми се кине 'много силно', кога си види ушите 'никога') към сказуемото на формалното главно изречение.

Така изречения, в които са употребени фразеологизми, структурно оформени като подчинени обстоятелствени изречения с отбелязаните погоре съюзи и еквивалентни на лексико-граматичната категория наречие, само външно, привидно са сложни съставни изречения. Притежават фактически едно единствено сказуемо — сказуемото на формалното главно изречение, тези изречения представляват просто изречение. Затова и правилото да се отделя подчиненото обстоятелствено изречение с препинателния знак запетая не би трябвало да се прилага механически към такъв тип изречения.

Следователно фразеологизми, структурно организирани като подчинено обстоятелствено изречение, които като езикови единици са със семантико-синтактични признаци на наречие и функционират в изречението в качество на просто обстоятелствено пояснение, не трябва графически, в писмена реч, да се отделят със запетая.

*

Във връзка със специфичната семантико-синтактична природа на фразеологичните единици са свързани и два правописни въпроса: 1) въпросът за употребата на пълния определителен член и 2) въпросът за употребата на главната буква при тези единици.

I. Въпросът за употребата на пълния определителен член в границата на фразеологичната единица се отнася до ограничен брой фразеологизми с определена формална структура. Това са фразеологични единици, чийто композиционен състав е организиран по синтактичния модел на просто изречение с подлог съществително име от мъжки род единствено число. С такава структурна организация са фразеологизми като следните: **взема ми се / взе ми се ума** '1. оглулявам, 2. смайвам се, 3. силно се изплашвам, 4. ...', **отива ми / отиде ми ума** '1. смайвам се, 2. силно се изплашвам, 3. ...', **счува ми се / счупи ми се кефа** 'развалям настроението си', **сърби ме езика** 'много ми се иска да кажа, съобщя нещо', **света ми е крив** 'в лошо настроение съм', и **бика ми теле роди** 'забогатях много', **ще му се чуе гласа** 'ще стане известно' и под. Въпреки че са изградени структурно като просто изречение, като езикови единици тия фразеологизми функционират с признаците на лексико-граматичната категория глагол. Както повечето фразеологични единици и тия единици принадлежат към разговорния пласт на езика и в устната реч редовно елементът, който представлява формален подлог в структурата им, се употребява във форма с непълнен член. Независимо обаче от формата си членът при този тип фразеологизми не носи никакво граматическо значение на определеност по отношение на цялостната семантична структура на тия единици. И тук се явява въпросът наложително ли е да се прилага към тези единици правописното правило за задължителната употреба на пълния член при съществителните от мъжки род с функция на подлог в изречението. Като се излиза пак от своеобразната природа на

фразеологичната единица изобицо, би трябвало да се отговори отрицателно на този въпрос. Както всички фразеологизми и разгледаният тип единици е със семантично обезличени и синтактично формализирани компоненти, компоненти, между които не съществуват реални синтактични отношения. Следователно и пълната форма на члена се явява като излишен формален белег върху един чисто формален подлог. Затова механичното пренасяне на правилото за употребата на пълния член в границите на тези монолитни единици (върху един чисто формален подлог) води до изкуствено разчленяване на тяхната структура. Такова разчленяване се явява като абсолютно ненужно, тъй като тези фразеологизми като единно цяло са функционални еквиваленти на лексикограматичната категория глагол и в изречението имат служба на сказуемо.

II. Известен брой фразеологизми в българския език съдържат в своя материален състав елементи, които формално се свързват със собствени имена — лични или фамилни, географски названия — имена на градове, реки и пр. и техни производни. При тия фразеологични единици възниква въпросът, с каква буква трябва да се пишат такива компоненти — с главна или малка буква. Този въпрос е получил противоречиво разрешение в нашия правопис. Фразеологизми, които имат в своите граници елемент-собствено име на лице или наименование на географски обект, този елемент се отбелязва с главна буква според сегашния официален правопис напр.: има да дава на **Михаля**, между **Сцила** и **Харибда**, **Содом** и **Гомор** и т. н. При именни фразеологични единици обаче, които са конструирани от притежателно прилагателно, производно от лично име или от географско название, и някакво съществително, като: **ахилесова пета**, **авгиеви обори**, **вавилонско стълпотворение**, **вартоломеева нощ**, **дамоклев меч**, **пирова победа** и др., е прието компонентът, производно от собствено или географско име, да се пише с малка буква¹. Същевременно според правописните правила при свободни словосъчетания или устойчиви словосъчетания без семантична трансформация на компонентите им, които имат същата структура — образувани също от притежателно прилагателно, производно от собствено име, и съществително име — е прието компонентът притежателно прилагателно да се отбелязва с главна буква, напр.: *Вазови съчинения*, *Нютонov закон* и др.²

Свършено правилно е тези два типа езикови единици, съотносителни само външно по формалната си структура, да са разграничени графически чрез правописа. Като се има пред вид особената природа на фразеологизма като единица, сложна и разделено оформена структурно, но семантично и синтактично монолитна, като единица с десемантизирани в една или друга степен, или напълно компоненти, естествено е компонент, който само генетически е свързан с производното прилагателно от собствено име, да се пише с малка буква, тъй като е загубил стойността си на лексикална единица. В границите на фразеологичната единица той не е притежателно прилагателно от съответното събствено име, срв.: *вавилонски* 'прил. от Вавилон' и *вавилонско стълпотворение* 'бъркотия, неразбория, разноезичие' (от библейската легенда за безуспешния строеж на Вавилонската кула), *вартоломеев* прил. от Вартоломей' и *вартоло-*

¹ Срв. Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ив. Леков и Ст. Стойков, *Правописен речник на българския книжовен език*, София, 1965, стр. XIV.

² Срв. Л. Андрейчин и др., *цит. речник*, стр. XIV.

месева нощ 'масово избиване на невинни хора' (от избиването на 30 000 хугеноти през нощта срещу празника св. Вартоломея).

Като съпоставим горния тип фразеологизми с фразеологизмите, които имат елемент, звуково оформен като собствено име на лице или наименование на географски обект, напр.: *мазна гана* 'двуличен човек, който любезничи, за да извлече полза за себе си', *мека мария* 'прекалено отстъпчив, мекушав човек', *блазни ме панчо* 'искам да извърша нещо лошо', *премнивам рубикон* 'правя решителна стъпка, предприемам опасно дело', *ще играе тънка тодора* 'ще има бой', *между сцила и харибда* 'в положение на опасност от две страни', *имам да давам на михаля* 'безумен, побъркан съм', *от бѣдни вечер до коледа* 'за много кратко време', *содом и гомор* 'извънредно голямо безредие или суматоха', *блажена аркадия* 'страна на изобилие и благоденствие' и т. н., ясно е, че по същество не се различават. И едните, и другите съдържат компонент, който по външен облик, пряко или косвено, се свързва с лексикални единици собствени имена.

Тук изниква въпросът, имаме ли право да считаме компонентите: *гана, мария, панчо, рубикон, тодора, сцила, харибда, михаля, коледа, содом, гомор, аркадия* за собствени имена в границите на посочените фразеологични единици. Отговор на този въпрос ни дава самият семантичен характер на фразеологичната единица изобщо. Това са фразеологизми от този тип, чието значение е напълно демотивирано. Лексикалното значение на тия семантично монолитни единици като сложна нечленнима семантема показва, че в техните граници тези елементи не означават имена на конкретни лица или имена на конкретни географски обекти, нито означават изобщо имена на лица или географски названия. Като напълно десемантизирани елементи те са загубили валидност на лексикални единици и само по произход, етимологически могат да се свържат със съответните собствени имена (лични или географски), така както някои нарицателни имена генетически са свързани със съответните собствени имена, от които произхождат (*донжуан, тартюф, юда, рентген, ампер, ом, волт, джаул, сандвич* и др.).

При това положение и при факта, че главната буква при собствените имена е вторичен и чисто формален белег, разграничаващ тия имена в писмената им форма от нарицателните имена изобщо, имаме ли основание да пишем с главна буква компонента, който в границите на фразеологичната единица само по произход е свързан с дадено собствено име? Като се излиза от спецификата на фразеологизма като своеобразна сложна лексикална единица, чиито компоненти, ако и да са свързани помежду си по модела на словосъчетанията или изреченията, не са лексикални единици, а елементи, напомнящи до голяма степен морфемния състав на думите, употребата на главната буква при компоненти, етимологически свързани със съответно собствено име (лично или географско), които в границите на фразеологизма имат морфемна стойност, теоретически е неоправдана и е в противоречие с езиковата природа на тези единици.

От друга страна, необходимо е да се спазва строга последователност при решаването на правописните въпроси. Не е допустимо еднотипни случаи да бъдат разрешавани по различни начини, и то противоречиво, както е при описаните по-горе две групи фразеологизми. В именни фра-

зеологизми с компонент, етимологически свързан с притежателно прилагателно, производно от собствено име, този компонент се пише с малка буква, а във фразеологизми, които съдържат компонент, генетически свързан с лично или географско име, същият компонент се пише с главна буква. И едната, и другата група фразеологични единици са подчинени на една и съща закономерност — демотивация на значението им вследствие на пълна десемантизация на компонентите, и то преди всичко на компонента, произхождащ от собствено име. Следователно елементите на такива групи фразеологизми трябва графично да бъдат представени еднородно. В съответствие със същността на тези единици и в двата случая въпросните компоненти трябва да се пишат с малка буква¹.

*

Следователно при определени типове фразеологични единици в зависимост от структурната организация на елементите им могат да възникнат и някои въпроси във връзка с пунктуацията и правописа. Пунктуационните и правописните въпроси при фразеологизмите са ограничени. Те засягат само употребата на запетаята, на пълната членна форма и на главната буква. Като се излиза от езиковата специфична същност на фразеологичната единица като сложна лексикализирана единица със свое цялостно индивидуално значение, която функционира в изречението като едно синтактично цяло, прилагането към нея на съответни пунктуационни и правописни правила, важещи за думите, словосъчетанията и изреченията, не само не е наложително, но е и неоправдано от теоретична гледна точка.

¹ Пръв опит да не се пишат с главна буква елементи на фразеологичната единица, свързани етимологически с някое собствено име, както и да не се различават фразеологизмите със запетая, ако и не приложен напълно, е направен във „Фразеологическият словарь русского языка“ под редакцията на А. И. Молотков. Вж. също неговите схващания по този въпрос в теоретичната част към речника, стр. 22—23.

ЗА ЛЕКСИКАТА ОТ ЧУЖД ПРОИЗХОД В КНИЖОВНИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Симеон Бояджиев

Съвременното състояние на книжовния български език, що се отнася до битуващите в него чужди думи, които несъмнено играят важна роля в неговото развитие, все още не е основно проучено. Трудността произтича най-вече от факта, че във връзка с успехите на научната мисъл и непрекъснатите открития и изобретения на техниката, както и във връзка с развитието на социалния и икономическия живот, непрекъснато се явява нужда от попълване на словарния запас на езика с много нови, предимно чужди думи, необходими за означаване на новите понятия. Това попълване обаче не става стихийно. Когато анализираме състава на чуждата лексика в съвременния книжовен български език, налага се, съобразно с нейния характер, да се направят известни разграничения в нея. На първо място следва да бъдат поставени тези думи от чужд произход, които до такава степен са се приспособили към фонетиката на българския език и са враснали в него, че не звучат и не се чувствуват вече като чужди. Такива са в по-голямата си част заемките от руски език, чието отбелязване в речника с бележка за произход често буди недоумение у обикновения читател. На второ място следват голям брой чужди думи, така наречените „културни“, които в много случаи имат съответствия в езика, но се употребяват било по навик от чуждо влияние поради дълго боравене със съответния чужд език, било от снобизъм за придаване на по-голяма „изисканост“ на стила, като обикновено се търси оправдание в тяхната по-голяма или по-точна „изразителност“, било синонимично за избягване на повторения. Такива заемки са допустими в езика, без обаче да се злоупотребява с тяхното използване. На трето място е големият брой чужди думи, названия на свързани с ежедневието бит предмети за потребление, оръдия за производство и свързаните с тях манипулации, в по-голямата си част от турски и гръцки произход, или през турски и гръцки, дошли от друг език, а също и названия на предмети, действия и понятия, с които се отразяват придобивките на културния, спортния, социалния и икономическия живот и др., които в преобладаващото си мнозинство принадлежат на международната лексика. Това са проникнали по най-различни пътища, но приспособени към българската фонетика, било заети направо и в повечето случаи преосмислени латински или гръцки думи (като *валенция, ветеран, депутат, капитал, партия, прогрес, герой, декан, идея, ирония, система,*

талант и др.), било образувани от латински и гръцки корени (като *валентност, монументалност, партизански, пуританство, практичност, талантлив* и др.), било сложни думи от латински и гръцки и други езици (като *електроцентрала, калориметър, курорт, саксофон, телевизия, темброфил* и др.). Тук спадат и сравнително малко на брой „екзотични“ думи, обикновено названия на животни и растения, специфични за някои страни (като *акула, алигатор, талир, чакал, ягуар* и др., *абанос, баобаб, бамбук* и др.), или наименования на предмети, характерни само за някои народи (като *кимоно, тотем* и др.). Към тази група принадлежат всички научни, технически и други термини. Наистина по-голямата част от термините са достойни предимно на известни групи специалисти по дадена област от знанието и умениято. Все пак не малка част от тях чрез литературата, училището и особено чрез пресата и научнопопулярните списания става достойни на всички образовани хора, придобива право на съществуване в състава на езика и съставлява активен източник за попълване словника на речника на книжовния език.

Тези констатации се потвърждават от направения преглед на отпечатания тритомен „Речник на съвременния български книжовен език“, издание на БАН (1954—1959 г.), в „който подборът на думите е направен с оглед към нормативния характер на Речника“ и „затова в него са включени преди всичко най-употребяваните думи от художествената литература, научната проза, публицистиката, периодичния печат и разговорната реч на българския книжовен език от средата на XIX век до наши дни“, а „от чуждите думи са включени само най-употребимите думи от интернационалната лексика“, като „турските думи са ограничени до възможния минимум“ (Вж. Уводни бележки, стр. V). Установява се, че от всички поместени в него 63 376 речникови статии (като се изключват „съкратените думи и наименования“ — том III, стр. 693) броят на речниковите статии за чужди думи възлиза на 16 264, което представлява повече от 25% (0,2566) от общия брой. При тяхното установяване и класифициране за ръководно начало са служили посочените в самия Речник указания за „Означаване произхода на чуждите думи“ (стр. VI): 1. „В него (Речника) се означава само началният език, от който води произхода си чуждата дума, без да се посочва пътят, по който тя е стигнала в български език“; 2. „При група сродни думи с приетите съкращения се означава чуждият произход само на основната дума“ и 3. „На думи, които съдържат части от два езика, се посочва двойният произход“. Въз основа на тези указания чуждите думи са класифицирани на такива, които носят бележка за произход и на такива, които не са съпроводени с такава бележка. Последните от своя страна са подразделени на сродни, т. е. такива, които също така са заемки от чужд език, но принадлежат към групата думи, при една от които, смятана за основна, е посочен вече произходът (като *декламатор, деспотизъм, дилувален, екваториален, захарин, канализация, капитализъм, компаньон, оркестрация, оксигенист, регистратура, сатирик* и др.) и производни, т. е. такива чужди думи, които произлизат от чужд корен или основа, но са образувани с българска наставка (като *вакуумен, депутатски, идейност, лампов, легендарност, партиец, практикувам, практичен* и др.). Също така са взети под внимание и онези чужди думи, на които не е посочен произходът, но чиито съставни части са дадени като отделни заглавни думи

(като *танцмайстор*, *тонфилм*, *тонсилометър* и др.). Отбелязани са също и сложни думи, които се състоят от първа съставна част чужда дума и втора съставна част българска дума (като *газопровод*, *електропроводник*, *капиталовложения*, *кредитоспособен*, *спиралообразен*, *терасовиден*, *фотолюбител*, *хидровъзел* и др.), както и обратният случай — от първа съставна част българска дума и втора съставна част чужда дума (като *възлехидрат*, *колодрум*, *късометражен*, *теснолинеен*, *лекоатлетка*, *междупланетен*, *многошражен*, *тютюнопроизводител* и др.), като към последните са включени и не малкото на брой префигирани с българска представка чужди думи.

От данните на класифицираните съобразно с посочените принципи положения чужди думи, включени в РСБКЕ, се получават следните резултати за тяхното разпределение:

I. По произход. 1. В РСБКЕ, с възприетите съкращения в него, са посочени 47 езика. Общият брой на думите, които произхождат от тези езици, възлиза на 14558. От тях 6975 са с означен произход, 1512 сродни на тях и 6071 производни. Най-много са думите с означен латински произход — 3711, следвани от гръцки — 3356, към тях и 83 от новогръцки, от френски — 2163, от руски — 1530, от турски — 963, от арабски — 577, от италиански — 529, от немски — 524, от персийски — 427, от английски — 306, от испански — 55, от еврейски — 40, към тях и 24 от староеврейски, от холандски — 37, от румънски — 30, от американски (някой от езиците на американските туземци) — 23, от индийски — 22, от маджарски (унгарски) — 15, от санскритски — 14, от келтски — 13, от китайски и тюркски по 12, от португалски — 11, от египетски и полски по 9, от малайски и норвежки по 7, от чешки и шведски по 6, от африкански (някой от езиците на африканските туземци) и японски по 5, от мексикански и татарски по 4, от фински — 3, от исландски, сирийски, тибетски, цигански и якутски по 2 и от австралийски, ирански, полинезийски, скандинавски, сърбохърватски и финикийски по 1.

2. Включените чужди думи, при които е отбелязан двоен произход, са дадени в 28 групи и наброяват общо 210, от които 107 с означен произход, 25 сродни на тях и 78 производни. Най-много са думите от латинско-гръцки произход — 71, следвани от гръцко-латински — 43, от арабско-персийски и френско-гръцки по 13, от арабско-турски и от турско-персийски по 10, от гръцко-арабски — 6, от персийско-турски и от турско-маджарски по 5, от латинско-испански, латинско-немски и турско-арабски по 4, от немско-френски и от френско-немски по 3, от гръцко-френски и от латинско-английски по 2 и от гръцко-италиански, гръцко-староеврейски, гръцко-турски, немско-гръцки, немско-латински, немско-турски, немско-руски, персийско-арабски, персийско-гръцки, турско-френски, турско-руски и чешко-полски по 1.

3. Сложните чужди думи, включени в Речника, на които не е посочен произходът, наброяват общо 1496, от които 869 основни, 21 сродни на тях и 606 производни. От тях сложните думи, съставени от две чужди думи, възлизат на 182, съставените от първа съставна част чужда дума и втора съставна част българска — 265 и съставените от първа съставна част българска дума или предлог и втора съставна част чужда дума — 1049.

II. По части на речта. 1. Най-голям е броят на чуждите думи съществителни имена, които наброяват общо 10044. На 6090 от тях е

посочен единичен произход, 909 са сродни на тях и 2231 производни, в по-голямата си част отглаголни съществителни и отвлечени съществителни, образувани от прилагателни, общо 9230; на 104 е посочен двоен произход, 20 са сродни на тях и 25 производни, общо 149. Сложните думи наброяват 371 и производните от тях 294, общо 665.

2. Общият брой на прилагателните имена е 3895. На 468 от тях е посочен единичен произход, 260 са сродни на тях и 2757 производни, общо 3485; с двоен произход са отбелязани 3 сродни и 43 производни, общо 46. Сложните прилагателни наброяват 284 и 80 производни, общо 364.

3. Чуждите думи глаголи наброяват 1550. На 244 от тях е посочен единичен произход, 386 са сродни на тях и 524 производни, общо 1134; с двоен произход са отбелязани 2, един сроден и 4 производни. Глаголите, образувани от две чужди думи, от чужда и българска, от българска и чужда или представка и чужда дума възлизат на 215 и 194 производни, общо 409.

4. В речника са дадени още, посочени с единичен произход, 42 частици, 16 междуметия и 2 съюза.

III. По произходност. Броят на чуждите думи, включени в Речника, които са производни от чужд корен и българска наставка, възлиза от общо 16 204 — като се изключат частиците, междуметията и съюзите, които по своето естество нямат производни, — на 6753 или повече от 42% (0,4229). Сравнително взето, техният брой е най-голям при наречията, където от общо 715 производните възлизат на 601 или приблизително 83% (0,8265) от всички тях. Следват прилагателните, при които от общо 3 895 производните наброяват 2880 или приблизително 74% (0,7394). На трето място се нареждат глаголите, при които от общо 1550 производните наброяват 722 или близо 47% (0,4658), и накрая съществителните, при които от общо 10 044 производните възлизат на 2550 или 25% (0,2538). Тези данни сочат красноречиво, че включените в РСБКЕ думи от чужд произход принадлежат действително, в по-голямата си част, към общоупотребителните думи в езика. За това говори също тъй и констатацията, че пропорционално взето най-голям е броят на сложните думи прилагателни — 284 (от които 214 с първа съставна част българска дума, 52 с първа съставна част чужда дума и 18 съставени от две чужди думи) срещу 731 едносъставни с означен единичен и двоен произход и сродни на тях или 39% (0,3885) и глаголи — 215 (от които 210 с първа съставна част българска дума, най-често представка, 4 с първа съставна част чужда дума и един съставен от две чужди думи) срещу 613 едносъставни с отбелязан единичен и двоен произход и сродни на тях или 35% (0,3507).

Приведените данни от направените наблюдения върху словника на Речника на съвременния български книжовен език, които се отнасят до отразените в него чужди думи, показват, че въпросът с подбора на тези думи, като се има пред вид неговият характер и обем, е получил правилно разрешение. За един тълковен речник посоченият по-горе процент — 25% от общия брой на включените в него думи не трябва в никакъв случай да бъде надвишаван. Наличието на повече чужди думи, пропорционално взето, би изменило неговия характер и би го превърнало в някакъв хибрид от тълковен речник на даден език, речник на чуждите думи, терминологичен речник и пр. В такъв случай обаче остава открит въпросът за живеещите в езика извънредно голям брой чужди думи,

предимно с терминологичен характер, които макар и с ограничена употреба, все пак съставляват част от неговия словарен запас. Правилно и задоволително решение на този въпрос може да се получи, като успоредно със съставянето на тълковен речник на дадения език се изработят и речник на чуждите думи, в който да бъдат дадени, наред с широко употребяваните засти от други езици думи и редица важни по-специални термини, и специални терминологични речници за всяка отделна област от знанието и умението, в които да намери по възможност най-пълно отражение използваната от нея лексика.

НЕОЛОГИЗМИТЕ В БОГОРОВИТЕ ПЪТЕПИСИ

Веселина Шейтанова

Схващането на Богоров, че новобългарският книжовен език трябва да се изгражда върху основата на съвременния народен език, като се избягват чужди по произход елементи и се заместват с народни или ново-създадени думи, по начало е правилно, обаче към края на живота му в неговата езикова практика последното условие е възведено до недопустима крайност.

Характерно отражение на неговите първоначално по-умерени схващания за новобългарския книжовен език намираме в пътеписите му „Няколко дена расходка по българският мѣста“, помествани от 1865 до 1868 год. в редица броеве на в. „Турция“, а в 1868 год., издадени в отделна книга под редакцията на автора.

Пътеписите будят оправдан интерес като едно от първите произведения от този жанр през епохата на Възраждането, когато се заражда и съвременният български книжовен език.

А. Т.-Балан през 1896 год. подробно разглежда „бележитата книжка“ на Ив. Богоров, която според него е написана „необикновено леко и с благ хумор“¹.

Б. Пенев намира, че езикът на Богоровия пътепис е разбран и прост, въпреки някои синтактични неправилности, а изложението — увлекателно. Според Б. Пенев в това произведение Богоров проявява дарбата си да се взира в живота и да отразява най-същественото в него².

В произведението авторът описва пътувания, предприемани от него през 1865 и 1866 год., когато посещава градовете: Русе или Русчук, Свищов или Зистивие, Търново или Търнова, Казанлък, Калофер или Калифер, Карлово, Пловдив или Филибе, Хаской (Хасково), Чирпан, Ески Заара (Стара Загора), Сливен или Сливня, Карнобат, Варна, Шумен или Шумля, Хаджиолу Назарджик (Добрич, Толбухин), Ески Джумая (Търговище) и Бал-Капан.

Богоров създава своята пътеписна творба по време, когато се оформя езикът на художествената проза. Това е все още ранен период в развоя на съвременния български книжовен език и в създаването на книжовни езикови норми. Върху езика му са оказвали влияние две основни начала, действащи при зараждането и изграждането на съвременния български

¹ А. Т.-Балан, Българска литература, I-во изд., Пловдив, 1896, стр. 127.

² Б. Пенев, Пътните бележки на Богорова, Известия на народния етнографски музей, София, год. VI, 1926, кн. 1—4, стр. 48—58.

език народното и книжовното. В лексиката на пътеписите преобладава народната струя. По-голямата част от думите, които спадат към нея, се срещат и днес в българския книжовен език. Друга, по-малка част, можем да причислим към народно-разговорната реч. На фона на общо-българската лексика, изпъстрена с известно количество чужди думи (турцизми, гърцизми и заемки от западноевропейски произход, проникнали по различни пътища в словното богатство на книжовния български език), се открояват известно количество неологизми, които ще бъдат разгледани тук.

Проблемът за пуризма, с който името на Богоров е тясно свързано, и за неологизмите, които той създава, следвайки своето схващане за предпазване на книжовния български език от чуждици, е разглеждан досега много пъти¹. Повод за някои от тези изследвания дават особено по-късните му съчинения. Този проблем има свои специфични особености, продиктувани от историческия развой на нашия език. Необходимо е да се подчертае, че въпросите за отстраняване на излишните чуждици и създаване вместо тях на нови думи върху народна основа са възниквали и у други народи. С този важен проблем са се занимавали и българските просветни дейци през 20-те и 30-те години на миналия век, но те не са били в състояние да го разрешат. Така че езиковото чистачество на Богоров докъм 70-те години на XIX в., от една страна, представя естествено продължение на дейността на първите български книжовници (П. Берон, Н. Бозвели, Н. Рилски, А. Кипиловски), а, от друга, е намирало опора и в примера на други народи.

Предмет на Богоровата чистаческа дейност след 70-те години на миналия век става силното руско влияние, проникнало в българския книжовен език, което особено след Освобождението много се засилва. То било свързано с нуждите на новосъздадената администрация, на военното дело, на новото законодателство. Официалният език съдържа много руски заемки. По свидетелство на Богоров някои учители са преподавали на „размесен руско-български език“, дори и по учебници на руски език.

За състоянието на езика по онова време ни осведомява и Ив. Вазов в бележките си „Първите дни на свободата“. В тях той казва, че понеже българите говорели тогава на някакъв руско-български черковен език. По същото време Богоров изтъква в „Упътвания на българския език“ — 1869, 1870, 1872, 1874, 1878/9 год. естественото историческо право на българския книжовен език за национално съществуване и усъвършенстване. В същност с „коването“ на неологизми Богоров следва примера на немците. Например неговото тъй осмивано „драсни-пални клетчица“ съответствува на немското *Streichholz* буквално „драсни дърво“, т. е. клетчица от кибрит.

За да бъде ясно на каква езикова основа се открояват неологизмите в пътеписите на Богоров, ще трябва да подложим на бегъл преглед цялата лексика на пътеписите.

¹ Ст. Стойков, Ив. Богоров и чуждите думи в българския език, сп. Език и литература, г. 1, 1946, кн. 2, стр. 5—12; М. Москов, Борбата против чуждите думи в българския книжовен език, София, 1958, стр. 49—63; Ст. Стойков, Академик Александър Теодоров-Балан и българският език, в Сборник в чест на акад. А. Т.-Балан, 1955, стр. 9—30; Ив. Леков, Към въпроса за чистотата на българската реч и границата на езикови пуризъм, Сборник в чест на акад. А. Т.-Балан, 1955, стр. 301—310.

Като се има пред вид, че съвременният български книжовен език е създаден върху основата на живата народна реч, на първо място ще трябва да посочим думи от народен произход. В тях е отразено славянското словно богатство на нашия език. Повечето от тези думи можем да причислим към неутралната лексика на съвременния български книжовен език напр.: *баба, баща, другар* (във връзка със семейния и обществен живот); *веселба, болест, труд* (отнасящи се до живота и дейността на човека); *грозде, дърво, кокошка* (из областта на растителния и животинския свят); *винар, коприна, кожа* (във връзка с производството); *благоразумен, дрипав, дребен* (за качества на хора, животни и предмети) и т. н. Наличието им в речника на Н. Геров доказва чисто българската основа на езика на Богоров.

Като се ръководим от съвременното състояние на българския книжовен език, можем да отбележим и известен брой народни думи от славянски произход, отпаднали от словния състав на съвременния български книжовен език, които се схващат днес като думи от народно-разговорната реч, напр.: *господарица*. Тя се среща не само в езика на Богоров, но и у Кр. Пишурка, Момина китка, 1870; *невеста* (във в. „Свобода“, 1872, Н. Бончев (превод), 1870, Н. Михайловски, Момчилов (превод), 1866, Ем. Васкидович (превод), 1874 и др.: *харен* (Н. Бончев, 1870, Книжница за народа, 1873 и др.); *гуждам* (в езика на Йоан Стоянович, 1845, Ил. Блъсков, 1838 и др.).

Думите: *войска* 'войник', намерсна освен у Богоров, но и у Н. Михайловски, Момчилов (превод), 1866, П. Р. Славейков, Езопови басни, 1852 и Т. Шишков, 1873; *гостилница* (според Богоров 'хан') — у Д. В. Попов, Сб. от разни съчинения (превод), 1860, А. Гранитски (превод). С. Доброплодни (превод), 1853 и *слугарка* 'служиня', която се отнася до определена социална категория, вече изчезнала, са остарели от днешно гледище думи.

Като речникови единици думите *егецъ* 'ядене', *кашик, кошур, 'кошер'* *предстилка, свободно, близен, заминувам* могат да се причислят към лексиката на съвременния български книжовен език, но тъй като в езика на пътешниците са дадени в диалектна фонетична форма, се отнасят към словния състав на народните говори.

Срещат се неологизми, създадени от други автори, които са възприети от Богоров, напр.: *ръкоделен*. Това е неологизъм на П. Р. Славейков (в Смесена китка, 1852 г.). По-късно той се среща в езика на Й. Груев, в Летоструй, 1869, Ив. Момчилов, 1869 г.; *народвижен* — в Нач. книга за анатомия и физиология, 1867 г., в произведения на Ив. Момчилов, 1869 г.; *естеством* — за пръв път е употребен в Рибния буквар, 1824 г.

Ще трябва да хвърлим поглед и на книжовната лексика от руско-славянски произход, напр.: *безпокойствие, изключение (без изключение), местоположение, несъразмерно, неизбежен (неизбежни потреби), отношение (в такова отношение), произведение, привлекателност, предприятие, следствие, състояние, управление* и др. Появата на повечето от тези думи в съвременния български книжовен език се обяснява със стремежа на възрожденските просветители за назоваване на понятия и термини из областта на просветата, публицистиката и културата, да използват като естествен източник руско-славянската езикова съкровищница.

Употребени са и съвсем малко на брой архаизми, напр.: *непохранен, мине, най-паче, также*.

Във връзка с турските заемки в това произведение ще трябва да кажем, че започналият през XV в. процес на въздействие на турския език върху българския продължава и през XIX в. Проникването на турски думи в речниковия състав на българския език е ставало в резултат на териториално смесване на двете народности. Трябва обаче да се обърне внимание на факта, че турското влияние, по-силно върху народно-разговорната реч, е оставило следи и в съвременния български книжовен език¹. Ще се спрем на заемки от турски произход, извлечени от текста на пътеписите, които и днес влизат в словния състав на българския книжовен език. Повечето от тях спадат към неутралната турска лексика и са използвани от Богоров за придаване на по-голям реализъм в езика на пътеписите. Количествено преките заемки от турски език са повече и са свързани с бита на българина през епохата на Възраждането, напр.: *гайтан, денк, дирек, дюшек, джобе, кючек, келим, кисия, мааза, мендер, пискул, настарма, ракия, соджук, таван, черга, чюшма, чарчаф, шекер, кат 'етаж', юрган, юклюк 'долап в стената за прибиране на завивки'*. Други се отнасят до стопанския живот, напр.: *дюкян, занаят, астаржия 'търговец на платове', ахтар 'търговец на смесена стока', сарач 'седлар', казас 'копринар', абаджийски (от абаджия 'шивач'), сахтиянин 'който обработва кожи', сарафски 'разменвачески', кърджия 'търговски пътник', хан. Известен брой турски заемки са на политическия и обществен живот: *бедел 'военен данък', бергия 'личен данък' гюмрюк 'митница', мерия 'монопол' чорбаджия* и др. Думите *кусур* и *мукаят* (исизм.) се отнасят за отвлечени понятия.*

Някои турски думи като *хамалин, бакалница, безирев, чамов, сарафски* са с български наставки.

Въпреки че в основата на българския книжовен език е залегнала българска по произход лексика, все пак наличието на думи от чужд произход, освен турцизми, може да се смята за обикновено явление. Културното взаимодействие между българския народ и другите народи през епохата на Възраждането се изразява най-ярко във взаимното влияние на техните езици, което се проявява в областта на речника. Разглеждането на тази лексика в пътеписите ще хвърли по-голяма светлина върху състоянието на Богоровия език през този ранен етап на неговото развитие.

На първо място ще бъдат посочени като думи от книжовен произход гръцки заемки, навлезли във възрожденската книжнина по непреките пътища на общоевропейската културна лексика, напр.: *архитектика, архитектурноически, археологически, география, анархия, симптоми, хюот 'жител на о-в Хиос'*.

Думите *софра 'трапеза', кир 'господин' и факиол 'вид гръцка забрадка'* са във връзка с народния бит.

Към международната културна лексика (терминология) спадат и няколко латински по произход думи, срещани в езика на пътеписите, напр.: *асигнация, акция, комисюна, фамилия, цивилизация*.

¹ Повече по този въпрос вж. К. Мирчев, Съпротивата на българския език срещу наследствената турска асимилация, сп. Български език, III, 1953, кн. 3, стр. 209—215.

Хурка (на лат. *фурка*) и *хартия* са латински заемки за предмети от народния бит, които спадат към народната лексика.

Известен брой международно разпространени думи в езика на пътеписите, отнасящи се за нови културни понятия, произхождат от френски език, напр.: *деколте, дантела, канапе, мода, отел* 'хотел'.

Повечето от разгледаните думи от международната културна терминология и чуждите заемки от западноевропейски произход са проникнали чрез руски в Богоровия език.

На фона на разгледаната лексика ще направим по-пътен преглед на неологизмите в езика на пътеписите. За да се получи по-точна представа за словотворческата дейност на Богоров по това време, ще ги анализираме в лексикално и словообразователно отношение. Те могат да дадат важен материал за изследването като отклонения от вече установяващите се книжовни езикови норми, от една страна, а, от друга, като положително явление в разволя на българския книжовен език. При разглеждането им сме си послужили с данни от Архива на Възраждането в Института за български език; от Речник на българския език, Н. Геров, 1895, Пловдив; Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, Ст. Младенов; Архива на българските диалекти в Института за български език; Български тълковен речник с оглед към народните говори, т. I, Ст. Младенов; Речник на съвременния български книжовен език, 1955—1959 г. и някои други източници. Трябва да се подчертае, че неологизмите в това сравнително ранно произведение на Богоров са твърде малко на брой.

1. Названия на лица

Това е едва съществена в словообразователно отношение група в българския книжовен език.

европеец 'европеец'. *Европците ни заловиха въже всичкитъ крайморски и дунавски скелы. (52)... музиката е направила Европците пытомны и благородны... (23)*. Думата не се среща в произведения на други писатели през епохата на Възраждането. Произлиза от местното название Европа. Възникнало е на българска почва за разлика от названието *европеец*, образувано на руска основа. Формата е аналогична на съществителните *пловдивец*, която освен у Богоров се среща и във в. „Балкански дневник“, г. I, бр. 14, 1909 г. и *моравец* — в сп. „Пчелица“, 1871, под редакцията на П. Р. Славейков и във в. „Свобода“, 1872, бр. 33.

съгражданиец 'човек от същия град; съгражданин'. *Който иска да баде прѣднѣй въ единъ градъ, той трѣбува да познава и что е длъженъ към своитѣ съгражданици — ... (15)*. В речника на Н. Геров и в материалите на Възрожденския архив тази дума не е отбелязана. В случая префиксът *съ-* се отнася към основата на народната дума *гражданиец*.

2. Названия на предмети

плув 'плавателен съд'. *Сръдулек на Румели, той е на сухо скеля, т. е. пристанище кое по не е до толюкъ на сухо, че прѣзь него тече рѣка Марица, по която търговцитѣ пращатъ със салове или плувы*

доръ до Енесъ жита. (22). Изведено е по обратен път от глагола *плувам*, като е използвано съотношението *чукам* — *чук* и др. под.

седало 'част от стол, кресло, чин и под.; седалка'. *Една сутрин отидохъ на кахето, свдалата на което сж направны нито по европскы, нито по турскы.* (15). Наличието на този неологизъм е констатирано и у Д. В. Манчов, 1881, *Башин език за деца*, Пловдив, Свищов Солун; Св. Н. Миларов, *Спомени от Царигра. тъмница*, 1881. Преди Богоров не се среща в езика на Възрожденската книжнина. Не е разгледан в Геровня речник.

уталагалка 'уред за гладене; ютия'. *Двъ широки дъски изъ между две красна, горнята дъска натоварена с камане и направена изъ на иди—си ела—си това е кщцната уталагалка без огнь в нъмско.* (21). *Слава Богу, у насъ има дъскы и камане много, а пипе малко, та, за това нъма кой да настани да направи еднж подобнж уталагалка.* (21). Установяваме наличието ѝ само в езика на пътеписите. В речника на Герон срещаме само глагола *уталагам*, от който е образувано това съществително.

Тези три съществителни за предмети са съставени от основата на глаголи от несв. вид. Суфиксите *-ал-о* (за ср. р.) и *-ал-ка* (за ж. р.) много често се използват от Богоров в пътеписите. Сходни на *уталагалка* са *бухалка* и *тупалка*.

Към тази група можем да отнесем и неологизма *украсение* 'украшение'. *Господъ е далъ на жената косж за украсение на главата ѝ...* (20) *Тукъ мъстното управление има три каменны кашлы за войскари, еднж пародвижнъ воденицъ, и за съдене на чиновницитъ две голъмы прехубавы здания, наречены сараи, които сж самото украсение на тоя град.* (57) По форма и произход той е отглаголно съществително с наставка *-ние*, което е получило конкретно предметно значение. Аналогични на *украсение* са: *запарение*, *подкрепление*, *просветение*, образувани от основите на глаголи от св. вид. Срещаме го в езика на Н. Михайловски, Пелико Аляга (превод), I, 1875, 50.

Някои езиковеди приемат и думата *встник* за неологизъм на Богоров¹. Исконното ѝ значение в стб. е „вестносец“, „вестител“. Ние можем да я приемем за неологизъм при положение, че Богоров възобновява една старобългарска дума.

3. Отвлечени съществителни

Съществителните имена с отвлечено значение най-често се образуват от прилагателни. Те означават признак, откъснат от предмета.

напръгателност 'напрежение'. *Между жителитъ владѣть една завистъ и една напръгателностъ извън мърка: женитъ ся затичать да раждатъ колкото дѣтца могатъ повъче, ...: а мъжитъ — да печелятъ пары.* (24). Сходно на тази дума в словообразователно отношение е съществителното *срамежливост*. И двете са със суфикс *-ост*, много характерен като словообразователен елемент при съставянето на съществителни за отвлечени понятия.

¹ Л. Андрейчин и др., *Български език за институтите за начални учители*, 1962, стр. 131; Гр. Марков, *Из историята на поаятието „встник“*, сп. *Български журналист*, 1961, кн. 2, стр. 20—21.

призовка 'покана'. *Сладъ обидъ става хоро и всякой безъ призовка може да отиде тамъ.* (10). Този неологизъм е първообраз на днешната речникова единица **призовка**. Произлиза от **призов** (областно, старинно). Според Б. Пенев е неологизъм¹.

прибъжище 'изход от нещо, от някакво положение'. *Ески Загорецът не ще има кому да продава вѣке своята отъ гроздие ракия, тогасъ му остава едно прибъжище, т. е. да прави джибрытъ калемеченгелъ.* (36). *Тойзъ часъ умореный и напрашеный отъ глава до нозъ пѣтникъ вижда да иде единъ дрипавъ и мързеливъ слуга..., който былъ първоизъ зидарь, и послъ за улегчене на трудоветъ си, намърилъ е прибъжище въ нѣкое застанище, да носи метля и еднъ раскъсанъ рогозкъ, да прѣмита стаятъ.* (3) Докато в първия пример думата, използвана метафорично с преносна употреба, има отвлечено значение, във втория тя се отнася за място. Наставката **-ище** не е характерна за имена на отвлечени понятия. Трудно е да се намерят аналогични на този словообразователен тип случаи. Този неологизъм срещаме и в езика на З. Стоянов, Н. Бончев, М. Дринов, Г. Кръстевич, които вероятно са го взели от Богоров.

4. Имена за места

Най-широко приложение имат нарицателните имена за места с наставка **-ище**. Ще посочим два Богорови неологизма с този суфикс:

застанище 'хан'. *Ханъ въ турско наричатъ онъзъ къщъ, дѣто заставаатъ пѣтници гости или чюждинци: Български може да го наречемъ гостилница или застанище.* (3) *Тойзъ часъ умореный и напрашеный отъ глава до нозъ пѣтникъ вижда да иде единъ дрипавъ и мързеливъ слуга..., който былъ първоизъ зидарь, и послъ за улегчене на трудоветъ си, намърилъ е прибъжищъ въ нѣкое застанище, да носи метля и еднъ раскъсанъ рогозкъ, да прѣмита стаятъ.* (3) Богоров е изковал тази дума, за да замени в някой случай близката по значение турска дума в пътеписите **хан**. Те имат общо семантично ядро и в текста са равностойни.

сръщалище 'място за срещане'. *Тойзъ градъ е rendez vous (сръщалище) на котльнскытъ овчяре.* (56) Според Б. Пенев тази речникова единица е неологизъм². В основата ѝ е залегнал глаголят **сръщам**.

Сходни на горните две думи от ср. р. като словообразователни типове са: **училище**, **пристанище** и др.

продавалница 'дюкян, магазин'. *Така той е постигналъ да направи меря еднъ отъ най-потрѣбныйтъ за ядене стокъ мясото... и въ сѣбота безъ всяко противорѣче да му затворена продавалницата.* (48). Тази дума не е отбелязана в Геровия речник. Има глаголна основа и суфикс **-ница**, продуктивна наставка, разпространена в българския книжовен език. Наред с този неологизъм в пътеписите се среща и турската заемка **дюкян**.

средулек 'център, средище'. *Средулекъ на Румели, има всишкытъ суравы произведения.* (27). Не се среща в езика на други възрожденски

¹ Б. Пенев, Пътните бележки на Богорова, Известия на народния етнографски музей, 1926, VI, 1—4, стр. 48—58.

² Пак там.

писатели. Към основата на думата *среда* Богоров прибавя наставка *-ек*, разширена с непродуктивния суфикс *-ул*. Подобна на тази дума е речниковата единица *кривулек*, която се среща в народните говори.

5. Умалителни имена

за лъгалце играчка. Види ся Ингелизитъ съ направили иглжтж залъгалце за Българина, който весь день я избада на дюкяна си безъ да ся грыжи, что става по скелята. (54) Като залагалка се среща у някои писатели след Богоров (Блъсков, 1871, И. Н. Гюзелев, 1874, Св. Миларов, 1881, сп. „Училище“), които вероятно са го възприели от Богоров. В речника на Геров са отбелязани сродните нему съществителни *залъгалчица* и *залъгалка*. Този неологизъм е съставен от глаголна основа и суфикс *-це*, много разпространен като словообразователен компонент при умалителните имена в българския книжовен език, но не в съчетание с глаголни основи (каквото е показаният случай). По-често се среща при думи от рода на *зрънце*, *селце*, *винце* и др.

6. Сложни думи

Структурно сложните неологизми в пътеписите не се отличават от сложните имена в българския книжовен език, чиито компоненти показват морфологическа споеност, тъй като в повечето случаи са свързани посредством съединителна гласна. Те образуват една многобройна група в съвременния книжовен език. В лексиката на пътеписите намираме само едно Богорово сложно съществително:

турскоземец 'човек от турската земя'..., *да свалят онжъзъ стокж, която ся купува тамъ от турскоземци*,... и е *опредѣлена за крайдунавскытъ пристанища*. Вторият основен компонент (*земец*) има именен характер. Съществува атрибутивна семантико-синтактична зависимост¹ в оформените от Богоров неологизъм. Спада към съществителните за лица със суфикс *-ец*. Срещаме го в пътеписите наред с народните по произход сложни съществителни имена *горноселец*, *долноселец* и др.

Ще се спрем и на две сложни прилагателни имена:

еднозначителен 'равнозначен, еднакъв, равностоен'.... *той ся е нарекаль споредъ гористото си положение: че по нѣгдѣ си и по днесъ рѣчь „шума“ е еднозначителна съ „гора“.* (57). Не се среща в езика на други възрожденски книжовници. Сложно прилагателно с първа съставна част числително бройно (*едно-*), която конкретизира значението на основния втори член-прилагателно (*-значителен*).

пароплавен 'който плува посредством пара'. *За обогатяване на тоя градъ свищовци иматъ нуждѣ отъ едно пароплавно съдружество.* (12) Главният компонент (вторият) е образуван от глаголна основа (*плавам*). Първият член по функция съответствува на обстоятелство.

При образуването на тези два неологизма Богоров е използвал суфикса *-ен*, много разпространен в българската книжовна реч, който се отнася повече за отвлечени понятия.

¹ Вж. Ел. Георгиева, Сложни съществителни в съвременния български книжовен език, Известия на Инст. за бълг. език, 1967, кн. XIII, стр. 162.

Ще разгледаме и фразеологизма *иди-си ела-си* 'нещо, което се движи напред-назад', т. е. къщна ютия. *Двѣ широки дѣски изъ между двѣ кресла, горнята дѣска натоварена с камане и направена на иди-си ела-си, това е къщната уталгалка безъ огънь въ нѣмско.* (21). Срещаме го само в езика на Богоров.

В резултат на изследването на неологизмите ще трябва да кажем, че повечето от тях са създадени от Богоров в народен дух. В словообразователно отношение авторът насочва словотворческата си дейност към категорията на съществителните и прилагателните имена, с които стават по-активни словообразователни процеси. При създаването на неологизмите широко използва като словообразователни компоненти български наставки, напр.: суфиксът *-ец*, който исторически се е получил от засвидетелствуваната в старобългарски език наставка *-ьць*. В повечето неологизми активните словообразователни наставки са разширени с елементите *-ал-*, *-ул-*.

Някои от думите на Богоров като *застанище* и *продавалница* са създадени от него, за да заместят чужди заемки (респ. *хан* и *дюкян*), а други за изразяване на нови понятия (*срещалище*). Повечето от тях не са се задържали в речниковия състав на съвременния български книжовен язык.

Общият извод от изследването е, че пътеписите свидетелствуват за един ранен период от творческо-езиковото развитие на Богоров, през който езикът му се характеризира с малко на брой неологизми. С това изследване се потвърждава преценката на Ст. Младенов: „...особено „Нѣколко дена расходка по българскыѣ мѣста“ Богоров е писал на доста хубав и чист български език с някои редки неологизми“¹.

Авторът на пътеписите е проявил съзнателна търпимост по отношение на турцизмите, на малкото гръцки и латински словни единици и на заемките от западноевропейски произход, употребата на които е продиктувана от тематиката на произведението. На някои места той прави сполучлив опит да замени турски думи с налични български съответници или неологизми, създадени от него с цел да запази самобитния характер на българския книжовен език. И все пак трябва да се има пред вид, че в началото на своята дейност Богоров, за разлика от книжовници като Берон, няма крайно отношение към чуждите (особено към турските заемки). Като оценяваме езика на Богоров, трябва да изтъкнем заслугата му и за развитието на географско-описателния стил — т. е. стила на новия пътеписен жанр. И до днес това произведение представя интерес с езика си. Реалистичното изображение на действителността се е наложило със своята лексика, която, от една страна, е свързана с жанра и разработката на темата, а, от друга, е продиктувана от състоянието на езика по онова време. В момент на все още неустановени езикови книжовни норми в лексиката на пътеписите се проявяват индивидуалните черти на Богоров: неговата школовка, образование, литературен вкус и прояви на личното му предразположение към чистаческа дейност, която създава усет у българите за настъпилата нова езикова действителност, в която се налага самобитната българска култура.

¹ Ст. Младенов, *Ив. Богоров, Български писатели*, под редакцията на М. Арнаудов, София, том I, стр. 190.

БЪЛГАРСКИ ДУМИ С ОТГЛАСНО РЕДУВАНЕ

Моско Москов

Следи от различните видове отгласни степенувания на индоевропейските гласни и дифтонги се забелязват в думи, очевидно сродни, имащи едно и също потекло. Въз основа на тези редувания много думи в границите на един или няколко индоевропейски езика са свързани помежду си, установена е тяхната семантична общност. В досегашните етимологични изследвания в това отношение е направено не малко — разкрити са различни видове редувания на отгласна основа в славянските езици. Но с разучаването на събран вече или с откриването на нов диалектен лексикален материал стана възможно някои думи не само да се приобщят към известните досега редувания, но и да се установят нови, характерни за славянските езици като цяло или за част от тях редувания, останали досега слабо проучени.

Между известен брой български глаголи, повечето от тях със съответствия в другите славянски езици, съществуват няколко добре очертани семантични общности. Всяка една от тези семантични общности се характеризира с общ семантичен признак, съществуващ извънено или скрито в определена система от значения. Фонетично всяка отделна семантична общност е представена от корени с едни и същ начален консонант, с вокали, намиращи се в съотношение на отгласно редуване, с едни и същи или с различни коренни консонанти, резултат на фонетични промени.

В славянските езици съществуват редица семантични общности на такава отгласна основа. Някои от тях ние вече сме разгледали: 1) „Южнославянски думи от общ произход с отгласно редуване И-Ъ-У“ — Славистични студии. Сборник по случай V международен славистичен конгрес в София. Софийски държавен университет „Климент Охридски“, Филологически факултет, 1963, стр. 53—67; 2) „Произходът на няколко славянски думи с оглед на индоевропейските им съответствия“ — Език и литература, 1964, кн. 2, стр. 49—56; 3) „Взаимоотношението между група славянски думи с оглед на произхода им“ — Известия на Института за български език, кн. XI, 1964, стр. 137—149; 4) „Славянски съответствия на една българска дума“ — Език и литература, 1965, кн. 6, стр. 7—12; 5) „Произхождение на слов бушки, бушкаться — Этимологические исследования по русскому языку, Выпуск 5, Москва, 1966, стр. 71—72. В предлаганата статия си поставяме за цел да докажем съществуването на две други семантични общности от глаголи с отгласно редуване И:Я и И:У.

Досега не са били етимологично изследвани българските глаголи: *риса* (рисж), *рисам*, *рисъм* „скитам се, лутам се, снова, бродя, миткам, ходя нагоре-надолу“ (Могилово, Чирпанско; Поповица, Чешнегирово; Пловдивско), *риса* „ходя много“ (Партизани, Старозагорско), *ряхам* се (рѣхамся) „скитам се, лутам се, бродя“¹.

Първият глагол *риса*, *рисам* може да бъде приведен като съответствие на следните славянски думи: руски — *рыскать*, *рыскивать* „бягам бързо, тичам, втурвайки се в разни места; скитам се, бродя, шляя се, лутам се, обикалям без определена цел, пътувам без пряка нужда“, *рыскать* „плувам по течението с маневриране, чрез кривулени“, *рыскнуть* „мятам се от бряг на бряг“, *рыскать*, *рыскнуть* „за лодка — спущам се срещу вятъра“, *рыскливый* „бърз, пъргав в търсене на дивеч“, *рыскун*, *рыскач*, *рыскуха*, *рыскуца*, *рыскала* „който тича, бяга; който скита, броди из града, по света“, *рысь* „вид конски бяг“, *рысю* „в тръст, много бързо, бегом“, *рысак* „кон с добър бяг; бродещ преселник; малко колело в машини за предаване на движението“, *ристать* „пъргаво, бързо бягам, препускам на кон, яздя майсторски на кон, плувам в надпревара, *рыстанье* „състезание, турнир, гимнастика“, *ристалнице* „плотта и всички устройства за провеждане на състезания; конски бяг, място за препускане, място за бойни упражнения“²; украински — *ристь* „вид конски бяг“, *ристю* *ристячком* „в тръст, много бързо, бегом“³.

Привеждането на бълг. *риса*, *рисам* като съответствие на *рысь*, *рыскать*, *ристать* показва, че българските глаголи са запазили само едно от значенията на руските. Не е трудно да се долови общият семантичен признак между тези значения и да се проследи преминаването им едно в друго. Основната връзка и преходност между тях се състои в следното: значението „бягам бързо, тичам, втурвайки се в разни места“ и значението „бърз, пъргав в търсене на дивеч“ се покриват със значението „скитам, бродя, лутам се“ в следния смисъл — при скитане, бродене, лутане се обхождат различни места така, както се обхождат различни места при бягане, тичане с втурване в различни места; при търсене на дивеч бягащото куче също така обхожда различни места.

Съпоставянето на бълг. *рисам* с рус. *рысь*, *рыскать*, *ристать* и укр. *ристь* ни задължава да разгледаме етимологичните обяснения на тези думи и да уточним фонетично-морфологичното му съотношение към тях. Но начало поради различните коренни вокали (ы—и) руските форми фонетично не могат да се свържат, но Фасмер⁴ възприема *ры* като диалектно затвърдяване и произлизащо от *ри*. Към *рыскать* и *рыскать* той привежда част от посочените от Маценауер, Младенов, Преображенски и други езиковеди съответствия като лет. *rkšis* 'конски тръст, конски бяг', лит. *ristas* 'бърз, пъргав', срв нем. *risch* 'пъргав, бърз' и др. По този начин Фасмер извежда от тези и други съответствия корени **reist-*: **rist-*;

¹ Н. Геров, Речник на българския език, част пета, Пловдив, 1904, стр. 97 и 99; СВНУ, X, 3, стр. 312; Българска диалектология, Проучвания и материали, кн. I, БАН, София, 1962, стр. 214. Диалектен лексикален архив към катедрата по общо езикознание.

² В. л. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, том IV, 1955, стр. 118, 119, 96.

³ Б. Д. Гринченко, Словарь украинского языка, том IV, Киев, 1909, стр. 18.

⁴ М. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch. Band II, Heidelberg, 1955.

**reis-*. Следователно българската форма *рисам* ще произлиза от **reis-* без коренен детерминатив. Фасмер намира за съмнително предложеното от Персон свързване на разглежданите думи с рус. *рыхлый* „рохкав“, пол. *guchły* 'бърз', чеш. *guchlý* 'бърз' (намиращи се в отгласно отношение спрямо рус. *рух* 'безпокойство, движение', *рушить* 'руша, събарям' и др., ст. швед. *raska* 'бързам', швед. *rusa* 'бързам' и др.), понеже не приема коренния вокал *y* за първичен. Обратно Персон гради своето обяснение на първичността на *y*. Според нас значенията на приведените от Фасмер и Персон славянски, балтийски и германски съответствия образуват една семантична система, включваща за германските езици и значението 'бродя, скитам', характерно за разглеждания български глагол. Не е без значение фактът, че в староруски наред с форма *рискати* има и форма *рыскати*.

Глаголът *ряхам се* 'скитам, лутам се, бродя' в семантично отношение също се включва към системата от значения, притежавани от руските съответствия. Във фонетично отношение коренната гласна *я* (ѣ) може да бъде изведена от дифтонг *oi*. Различieto между *с* и *х* също обяснява: ие. *s* след *i* преминава в славянски в *х*, сравни бълг. *леха* (лѣха) от ие. **lois-a*. Следователно коренът на бълг. *ряхам* може да бъде изведен от **tois-*. По този начин се доказва, че глаголите *рисам*, *ряхам се* се намират в отгласно редуване помежду си — сравни индоевропейския отгласен ред *ēi:ōi:ī*.¹

НИШКАМ — НУШКАМ

Бълг. *нишам*, *нишкам*, *нишна* 'люлея, люшкам, клатя, махам, въртя', *нишалка* 'люлка'², *нишам се* 'люлея се' (Земен, Радомирско³), *нишам* 'люлея', (Доброславци, Софийско)⁴, и бълг. *нушкам се* 'люлея се в люлка', *нушкалка* 'люлка с въже' (Ихтиманско)⁵ се намират в отгласно съотношение помежду си въз основа на редуването *и:у*. Свързването на тези две думи може да бъде обосновано въз основа на следните факти.

Първият глагол *нишам* в същност е бил вече обект на етимологично изследване. Ст. Младенов⁶ го сравнява със следните думи от южнославянските езици: сръб. *нихати* (*нихам*, *нишем*), *ниати*, *нијати*; *нихати се* (*нишем*, *нихам се*), *ниати се*, *нијати се* 'люлея се, клатя се — за клони, махам, размахвам — кърпа, знаме'⁷, хърв. *pišati*, слов. *pihati* 'люлея, люшкам, клатя', *pihalka* 'люлка', *pihalo* 'махало'⁸. Опитът му да сравни тези думи с *ни-з*, *ни-зък* 'издигам се от ниско нагоре', *ни-к-на*, *ни-ша се* (от *нисък*) въз основа на предположението, че могат да бъдат от общ корен *ни-*, остава недоказан. Неправилно е да се откъсва „корен-

¹ Ст. Младенов, Сравнителното индоевропейско езикознание, София, 1936, стр. 176.

² Н. Геров, Речник на българския език, част трета Л-О, Пловдив, 1899, стр. 276.

³ Диалектен лексикален архив към катедрата по общо езикознание при Софийския университет.

⁴ Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. II, София, 1965, стр. 93.

⁵ М. Младенов, Лексиката на ихтиманския говор. Българска диалектология, кн. III, София, 1967, стр. 120.

⁶ Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 358.

⁷ В. Караџић, Српски рјечник, у Биограду, 1898, стр. 436, 440.

⁸ М. Pfifersnik, Slovensko-nemški slovar. Prvi del A-O, v Ljubljani, 1894, стр. 711.

ният елемент“ *ни-* от крайните коренни консонанти: фонетично *-х-, -ш-, -з-* не могат да бъдат свързани с *-к-*; Предполаганата семантична връзка 'люлея, клатя': 'издигам се отняско нагоре', не е обоснована — липсва общ семантичен признак.

Вторият глагол *нушкам* се досега не е обясняван. Отгласното редуване *и:у* в глаголите *нишам* — *нушкам* е засвидетелствувано в техни съответствия в чешки език със същото значение. Това са приведените от Махек глаголи: *ko-pejšiti* 'укротявам, успокоявам, усмирявам, утешавам' — първоначалното значение е 'полюлявам, залюлявам', т. е. 'утешавам, успокоявам плачещо дете чрез залюляване в люлка, в ръце' (това се потвърждава от източночеш. *kondejšiti* 'люлея' — експресивна форма); *kopejška* 'вид люлка от платнище', диал. *ko-poušiti*, *ko-pošit*, *ko-pišat*, югоизт. чеш. *ko-pouška*, стчеш. *ko-pušēti* — със същите значения: Той извежда *ko-pejšiti*, *ko-pišat* от първоначална форма **ko-puchati* и **ko-pušati* със забележката, че *ко-* е префикс. Привежда като съответствия посочените от нас по-горе глаголи слав. и срх. *pišati*, бълг. *нишам*, хърв. *pišati* — всички със значение 'люлея, клатя', свързани с лат. *puo*, гръц. *vebo*, стинд. *pavate* 'люлея'. За него остават неясни обаче формите с коренен вокал *и, ou*¹. (Като доказателство за съотношението между чешките форми *ko-pejšiti*: *ko-p-d-ejšiti*: **ko-pišati*: **pušati*; сравни същото съотношение между чешките форми *ko-rejnití*: *ko-d-rejnit*: **ko-ryti*: *ryti* — всички със значение 'рова, рия, копаня в нещо — земя, пръст, ядене и др.'²

Всичко това дава възможност да се възстановят два пълни отгласни реда в български и чешки със значение 'люлея, клатя': бълг. *ниш-ам*: *нуш-кам*; чеш. *-pišati*: *-pouš-ati*. В сръбохърватски и словенски е засвидетелствувана само първата степен с *i*. Втората с *и* е изчезнала, а може би все още не е регистрирана в речниците — има вероятност да съществува в диалектите на тези езци. Съотношението между *pišati* - *pišati* с оглед на крайния коренен консонант *h:š* се подкрепя от паралелни примери: бълг. *пикам* — *пиша*, *пишкам*: *пиша* — всички със значение 'бода, вѐвирам, втиквам, пѐхам, мушкам, рѐгам'³. Следователно за българските глаголи *нишам* — *нушкам* и за срх., слов. *pišati* могат да се възстановят първоначални и съответствени старобългарски форми: **нышнж* < **ных-нж*, **ныхамж*, **ночшнж* < **ночх-нж* съответно от не. **nīs-*, **puos* — с отгласно редуване *и:ou*.

Неизвестно досега съответствие на бълг. *нишам*, срх. и слов. *pišati*, чеш. *ko-pejšiti* < **ko-puchati* — всички със значение 'люлея, клатя', е пол. *pusiać* 'люлея, клатя'⁴. Със свързването на полската дума с останалите тя намира своето обяснение.

Към разглежданите думи могат да бъдат прибавени и други български диалектни думи⁵, свързани с основните глаголи *нишам* — *нушкам*.

¹ V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha, 1957, стр. 217.

² V. Machek, цит. съч., стр. 222.

³ М. Москов, Южнославянски думи от общ произход с отгласно редуване И: Ъ; У — Славистични студии. Сборник по случай V международен славистичен конгрес в София. Софийски университет „Климент Охридски“, Филологически факултет, 1963, стр. 53—67.

⁴ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*. Tom III. Kraków, 1903.

⁵ Диалектен лексикален архив към катедрата по общо езикознание.

Бълг. *попишалче* 'най-малкото от близките деца, което булката люлее (ниша) на сватбата' (Водняци, Видинско) е образувано от *по-нишам* 'полюлея'. Сравни същия словообразователен модел при думата *сук-ал-че*, 'малко дете, бебе, което още суче'.

Бълг. *карнушкам* 'люлея се' е образувано от префикс *ка-*, префиксален елемент *-р-* и глагола *нушкам се* — *ка-р-нушкам*, сравни паралелен пример: бълг. *карлеbam се* 'колебая се', *кърлеbam* 'люлея, клатя, люшкам', *кърлюшкам* 'люлея'¹ са образувани по същия начин: *ка-р-леbam*, *кър-леbam*, *кър-люшкам* / *кър* < *ка* поради редукция; сравни и други фонетични промени — *кралеbam се* 'люлея се' (Дрен, Радомирско). Както *нушкам* и *люшкам* съществуват самостоятелно, така и *-леbam се* е засвидетелствувано като самостоятелен глагол: бълг. *лебедем* 'клатя се при ходене'², сръб. *либати* 'люлея, клатя'³. Сравни други думи от същия корен *леб-* само с префикс *ко-*: *колеbam се* 'клатушкам се при ходене'⁴, стб. *ко-ль-бати се* 'люлея се', клатя се, *ко-лебая се* 'нямам определено мнение'. Сравни за префикса *ко-* и префиксалния елемент *р* паралел в чешки език: *ko-r-moutiti*, *r-moutiti*, *moutiti*⁵.

¹ Ст. Младенов, Български тъжовен речник, том I А-К. София, 1951, стр. 1005, 1119.

² Диалектен лексикален архив към катедрата по общо езикознание.

³ В Караџић. Српски рјечник, у Биограду, 1898, стр. 338.

⁴ Т. Стойчев, Родолски речник. Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. II, София, 1965, стр. 189.

⁵ V. Mashek, цит. съч., стр. 419.